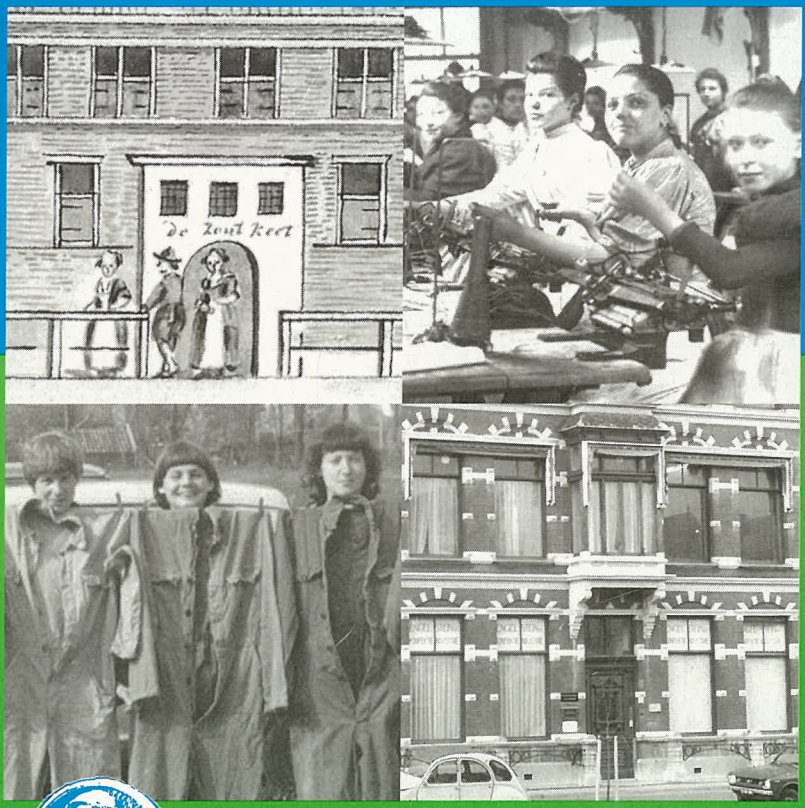
Dirk van Eck-Stichting, Leiden

Zestiende Jaarboek der
sociale en economische geschiedenis
van Leiden en omstreken

Jaarboek 2004

Zestiende Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 2004

Dirk van Eck-Stichting
opgericht 1 mei 1987

Bestuur

Gert-Jan van Rijn, *voorzitter*
Annerije van der Vliet, *secretaris*
Jaco van Rijn, *penningmeester*
A. Honkoop
Drs. D.H.J. Maats
Drs. A.H. Netiv
Dr. D.J. Noordam
Drs. J. Slangen
Drs. C.B.A. Smit
Drs. E.T. van der Vlist
C. Walle
Drs. M.H.A.C. Weevers

Redactie Jaarboek 2004

P.J.M. de Baar
Dr. D.J. Noordam, *eindredactie*
Drs. C.B.A. Smit
Drs. A. van Steen
H.J. van der Veer
Drs. E.T. van der Vlist, *eindredactie*

Kopij voor het *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* 2005 dient in het bezit van de redactie te zijn in oktober 2005.

Dirk van Eck-Stichting

Zestiende Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 2004

Leiden 2005

ISBN 90-73279-74-0
ISSN 1387-8123

Uitgave:
Dirk van Eck-Stichting, Leiden
Secretariaat:
Postbus 849
2300 AV Leiden
e-mail: info@dirkvaneck.nl

Vormgeving:
Bert van der Veer

Uitvoering vormgeving:
Grafaria, Leiden

Druk:
Offsetdrukkerij Nautilus, Leiden

© Copyright Dirk van Eck-Stichting, Leiden

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van het bestuur van de Dirk van Eck-Stichting.
De uitgever heeft ernaar gestreefd de auteursrechten van de fotografische werken te regelen volgens de wettelijke bepalingen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

Inhoud

7 Voorwoord

9 Jaarverslag 2004

17 In memoriam Pieter Geerlings (1907-2004)

21 DIRK JAAP NOORDAM
'Volgens Goddelijke en menschelijke wetten ten hoogste strafschuldig'. Kindermoord voor de rechter in Leiden, 1546-1791

45 MYRIAM EVERARD
Kolhorner keetmeiden en Leidse comptoirbediendes. Vrouwenarbeid in de Leidse zoutkeet, 1750-1850

91 COR SMIT
Arbeidersvrouwen tussen fabriek en huisgezin. Deel I: Arbeid van Leidse vrouwen in fabrieken en werkplaatsen, 1800-1910

143 PIET DE BAAR
Het Volksgebouw: Herengracht 32-34

173 AGNES VAN STEEN
Tussen hak en zool wonen ook mensen! De Leidse Werkgroep Vrouwengeschiedenis (1976-1991) en onderzoek naar Leidse vrouwen

224 Aanwinsten van het Gemeentearchief Leiden op sociaal en economisch gebied in 2004

226 Boekbesprekingen

Gedenksteen in de gevel van het
voormalige Volksgebouw
aan de Herengracht.

Voorwoord

Geschiedenis is een discussie zonder eind. Het laatste woord over een onderwerp kan nooit gezegd worden. Iedere generatie stelt haar eigen vragen aan het verleden. Binnen iedere generatie bestaan bovendien grote verschillen in het perspectief dat personen bezitten of innemen. De wetenschap is gebaat bij een zo groot mogelijke diversiteit aan invalshoeken, waarover historici met elkaar in debat gaan.

In de praktijk gaat het echter vaak anders en bepalen degenen met invloed en macht bewust of onbewust de onderwerpskeuze. Nieuwe onderzoeksrichtingen moeten daarom niet zelden worden bevochten. Een goed voorbeeld daarvan is de vrouwengeschiedenis. Het Jaarboek 2004 is grotendeels aan dit thema gewijd.

Het onderzoek naar de rol van vrouwen in het verleden kwam in Nederland pas op gang in de jaren zestig van de vorige eeuw, in het kielzog van de emancipatie. Aan de universiteit, van oudsher een mannenbolwerk, bestond voor dit onderwerp tot dan toe nauwelijks serieuze belangstelling. Om het onderwerp geaccepteerd te krijgen was samenwerking belangrijk, zowel binnen de universiteiten als op lokaal-historisch vlak. In Leiden resulteerde dit besef in 1976 in de oprichting van de Leidse Werkgroep Vrouwengeschiedenis. Deze werkgroep heeft tot haar opheffing in 1991 tal van initiatieven genomen. Agnes van Steen kijkt in haar bijdrage aan dit Jaarboek terug op deze periode.

Dirk Jaap Noordam opent het Jaarboek. Hij schreef een artikel over kindermoord in Leiden in de zestiende tot negentiende eeuw. De gevallen van dit dramatische en – gelukkig – uitzonderlijke misdrijf bieden via de gerechte-

lijke stukken zicht op de problemen waarin vrouwen in de vroegmoderne tijd verzeild konden raken.

Een belangrijk onderwerp binnen de vrouwengeschiedenis is de arbeid van vrouwen. Wat was hun positie binnen bedrijven? Onder welke omstandigheden werkten vrouwen? Hoe combineerden vrouwen hun werk met zorgtaken? Voor Leiden denken we dan uiteraard allereerst aan de textielindustrie. Cor Smit schreef een bijdrage over fabrieksarbeid door vrouwen in de negentiende eeuw en plaatste die binnen de gezinseconomie en de levenscyclus van vrouwen. Hij zal dit artikel in het volgende Jaarboek vervolgen met een artikel over de bezwaren tegen fabrieksarbeid door vrouwen.

Natuurlijk waren vrouwen ook werkzaam in andere industrieën. Een daarvan was de productie van zout. Myriam Everard dook in de geschiedenis van de Leidse zoutkeet en schreef een artikel over vrouwenarbeid binnen dit bedrijf.

Piet de Baar schrijft over de geschiedenis van het Volksgebouw aan de Herengracht. Op de gevel van dit pand werd op 1 mei 2004 een gedenksteen voor Dirk van Eck onthuld. Piet de Baar hield bij die gelegenheid een lezing over de geschiedenis van het Volksgebouw. Hij werkte dit onderzoek uit tot een artikel voor dit Jaarboek.

Ik wil allen die bij dit Jaarboek betrokken waren, bedanken voor hun inzet. Gerard en Ria de Graaff van Grafaria maakten de teksten drukklaar. De mensen van drukkerij Nautilus verzorgden de druk van het Jaarboek. Ik wens u veel genoegen bij het lezen.

GERT-JAN VAN RIJN,
voorzitter

Jaarverslag 2004

Dagelijks bestuur

Zoals u zich misschien nog kunt herinneren nam Rob Arnoldus vorig jaar afscheid van het dagelijks bestuur. Het secretariaat werd enige tijd waargenomen door Gert-Jan van Rijn en Jaco van Rijn. In maart 2004 heeft Annerije van der Vliet de functie van secretaris op zich genomen.

In december 2003 kondigde Jasper Groos aan dat ook hij, na zes jaar, het dagelijks bestuur en de redactie van het Jaarboek ging verlaten. Ook Jasper heeft inmiddels officieel afscheid genomen. Hij is opgevolgd door Dirk Maats. Annerije en Dirk hebben beiden geschiedenis gestudeerd aan de universiteit van Leiden.

Donateurs

Het aantal donateurs is dit jaar wederom toegenomen. Er kwamen ruim twintig nieuwe donateurs bij. Acht donateurs zegden op en helaas overleden ook enkele donateurs. Met name het overlijden van de heer Piet Geerlings, die al vanaf de oprichting zeer betrokken was bij de Dirk van Eck-Stichting, heeft het bestuur zeer getroffen. Het aantal donateurs stond op 1 januari 2005 op 320.

Bestuursactiviteiten

Het Algemeen Bestuur, het Dagelijks Bestuur en de redactie van het Jaarboek hebben samengewerkt om het 15-jarig jubileum van de stichting tot een feestelijke dag te maken.

Op 1 mei werd een gevelsteen ter herinnering aan Dirk van Eck onthuld

aan het voormalige Volksgebouw aan de Herengracht. De onthulling werd verricht door burgemeester Lenferink. Dirk van Eck was betrokken bij de oprichting van dit Volksgebouw en tevens bij de Leidse afdeling van het Humanistisch Verbond. Behalve het bestuur, familieleden van Dirk van Eck en een grote groep belangstellenden was daarom ook een aantal genodigden van het Humanistisch Verbond aanwezig. Om dit gedenkteken te kunnen realiseren is onder andere het legaat van mevrouw Iris Waal-Schuddebeurs aangewend. Na de onthulling was er een feestelijke donateursmiddag in de tuinzaal van Sociëteit de Burcht. Burgemeester Lenferink nam het eerste exemplaar van het Jaarboek 2003 in ontvangst. Na het officiële gedeelte gaf Piet de Baar een lezing over de oprichting van het Volksgebouw. Daarna interviewde Agnes van Steen het echtpaar Fallaux over hun herinneringen aan het Volksgebouw. Het was een zeer geslaagde middag, naar aanleiding waarvan zich acht nieuwe donateurs opgaven.

Op zaterdag 11 september presenteerde de stichting zich tijdens de informatiemarkt in het stadhuis ter gelegenheid van de Open Monumentendagen. In de stand van de stichting werden boeken, jaarboeken en films verkocht. Ook hier hebben zich weer zes mensen als donateur opgegeven. Het thema van de Open Monumentendagen was dit jaar verdediging en verzet. De gemeente Leiden had hiervoor het filmpje 'Als de dag van gisteren – Herinneringen van Leidenaren aan de Tweede Wereldoorlog' laten maken. In deze film is ook filmmateriaal verwerkt dat is verworven door de Dirk van Eck-Stichting. In het atrium van het stadhuis draaide bovendien een originele film over de Bescherming Burgerbevolking.

In 2003 is begonnen met de vertaling van en het onderzoek naar de Noorse dagboeken. Dit onderzoek is nu afgerond. Ole Andreas Blikken en Liesbeth Huijer werken aan een artikel voor het Jaarboek 2005.

Redactie

Na het vertrek van Jasper Groos viel er een plaats open in de redactie. Cor Smit heeft deze ingenomen. De redactie is met veel enthousiasme aan het werk gegaan met het Jaarboek 2004.

In het Jaarboek verschenen de laatste jaren signaleringen van nieuwe historische publicaties over Leiden en omgeving. Vanaf medio oktober 2004 zijn

Dirk van Eck en echtgenote met leden van de Democratische Socialistische jongerenvereniging 'Nieuwe Koers' op de Voldersgracht, 1948.

alle nieuwe signaleringen direct terug te vinden op de website van de Dirk van Eck-Stichting.

LAVA

Op de tweede zondag van januari was er ook in 2004 weer een dubbele filmvoorstelling in de Openbare Bibliotheek. De twee voorstellingen zijn redelijk goed bezocht.

De belangrijkste LAVA-gebeurtenis van 2004 vond plaats op zondag 25 januari: de première van deel V van filmserie *Stadsbeeld in Beweging*, in een volle tuinzaal van Sociëteit de Burcht. Het nieuwste deel is niet alleen op vhs, maar ook op dvd verschenen. De productie van de nieuwe uitgave is totstandgekomen in samenwerking met het bedrijf BSG Media Producties. Door de moderne studio is het gelukt om deel V naar hoger technisch niveau te tillen dan tot nu toe mogelijk was. Vooral aan de geluidsafwerking is dit te merken. Het publiek was zeer tevreden over de nieuwe productie en bedankte de makers met een hartelijk applaus. Het eerste exemplaar van deel V werd overhandigd aan de heer J. van Rosmalen van het gemeentearchief; het tweede exemplaar was voor een vertegenwoordigster van het Fonds 1818, de groot-

ste sponsor van de nieuwe uitgave. Een andere belangrijke sponsoring kwam van het Prins Bernhardfonds.

Verder heeft LAVA voor de Open Monumentendagactiviteiten op 11 september filmmateriaal geleverd voor doorlopende presentaties in de Zijlpoort en in de Hortus.

Op uitnodiging van de personeelsvereniging van de gemeente Leiden heeft LAVA op 22 november een filmmiddag verzorgd in de raadszaal van het stadhuis.

Er zijn drie filmschenkingen geweest. Via de heer E. Timan is een 8 mm-film uit 1946 in de collectie gekomen met de intocht van Churchill in Leiden. Verder schonken de heer en mevrouw De Graaf uit Leidschendam een korte 16 mm-film met een waterfeest uit omstreeks 1929 bij de Kaagsociëteit. Van mevrouw P. Hoogeveen en de heer R. Mittelmeyer kreeg LAVA drie 8 mm-films over de Transvaal in de jaren '70-'80.

Begin december is de video *Stadsbeeld in Beweging* deel IV ook op dvd uitgebracht. Ongeveer zestig procent van de verkoop van filmmateriaal betreft op dit moment dvd's.

Website

Nadat vorig jaar de gehele website een facelift kreeg, was het dit jaar tijd voor verdere uitbreiding van de inhoud van de site. Ten eerste staat een deel van de Jaarboeken nu op de site. Via de link 'Jaarboek' komt de bezoeker op een overzicht van alle Jaarboeken en de indices. Daarnaast zijn alle bijlagen en een aantal artikelen uit oudere jaarboeken op de site geplaatst. De rubriek 'signaleringen' is in haar geheel naar de site overgebracht en wordt nu regelmatig bijgehouden. Behalve dit digitale jaarboekarchief staan er verslagen van activiteiten op de site. Kijkt u ook eens naar de interactieve 'foto van de maand'. Iedere maand staat er een nieuwe, historische foto op deze pagina waarop bezoekers kunnen reageren. Bent u benieuwd wat de Dirk van Eck-Stichting u op het wereldwijde web te bieden heeft, neem dan eens een kijkje op www.dirkvaneck.nl.

Schenkingen van archiefmateriaal

De stichting heeft dit jaar veel interessant archiefmateriaal gekregen. Ook is

er via de Dirk van Eck-Stichting een oud kasboek van het Elisabeth-ziekenhuis aan het Regionaal Archief Leiden (voorheen het Gemeentearchief Leiden) geschonken.

MSG

Van mevrouw Van den Boogen-Van Meeteren ontving de Dirk van Eck-Stichting een mooie collectie fotomateriaal van het Leids wiskundig genootschap Mathesis Scientiarum Genitrix, beter bekend als het MSG. Het MSG werd in 1785 opgericht als wetenschappelijk genootschap, maar richtte zich al snel op het geven van wiskundig en later ook technisch onderwijs in Leiden.

De vader van mevrouw Van den Boogen-Van Meeteren was docent op het MSG. Het materiaal dat de Dirk van Eck-Stichting heeft gekregen, dateert uit de jaren zestig en zeventig en bevat mooie plaatjes van jubilea, feesten, excursies en van personeel en leerlingen. De foto's en negatieven zijn al voor een deel beschreven op datum en op persoon.

Of dit materiaal binnenkort nog gebruikt zal worden voor een boekje of tentoonstelling is niet bekend. Het is de bedoeling dat het op termijn zal worden geschonken aan het Regionaal Archief Leiden.

KASBOEK EN FOTO

Tijdens de donateursmiddag op 1 mei schonk de heer F.L.M. van Cleef een kasboek van het Elisabethziekenhuis aan het Regionaal Archief Leiden. Het kasboek was terechtgekomen in het archief van N.V. Van Cleefs Manufacturen-, bedden- en tapijtenhandel. Helaas kon de heer Van Cleef zelf niet bij de overdracht aanwezig zijn. Een klein onderzoek naar het boek wees uit dat het gaat om de administratie van een steunfonds voor mensen in het ziekenhuis over de periode 1939-1949. Het geld kwam uit de parochies en werd besteed aan ziektekosten in zeer brede zin: medicijnen, behandelingen, hulpmiddelen, bloemen, maar ook bonussen voor de artsen van het ziekenhuis. Het kasboek verschaft veel informatie over de katholieke ziekenzorg en is door het archief in dank aanvaard.

Ook tijdens die donateursmiddag schonk de heer R. van Looij een foto met daarop Dirk van Eck te midden van de leden van de Democratische Socialistische jongerenvereniging 'Nieuwe Koers' aan de stichting.

ROTOGRAVURE

Dankzij een schenking van de heer W.A.B. van der Pluijm is de Dirk van Eck-Stichting dit jaar in het bezit gekomen van interessant en divers archiefmateriaal van de voormalige Leidse Nederlandse Rotogravure Maatschappij NV. Deze in 1913 opgerichte uitgeverij en drukkerij was tot in de vroege jaren zeventig een van de toonaangevende grafische bedrijven in Nederland. Het nog altijd bekende blad *Panorama* is bijvoorbeeld jarenlang aan de naam NRM verbonden geweest.

Het geschonken materiaal geeft een mooi beeld van het rijke verleden van de NRM. Tot de schatten behoren een grote hoeveelheid foto's, informatie over de personeelsvereniging, jubileumboeken, voorbeelden van NRM-uitgaven en drukwerk, verschillende staalboeken en – in mindere mate – archiefmateriaal met betrekking tot de financiën en bedrijfsvoering.

De Dirk van Eck-Stichting is van plan dit archiefmateriaal op termijn over te dragen aan het Regionaal Archief Leiden, zodat deze waardevolle informatie voor iedereen toegankelijk zal zijn en tevens behouden kan worden voor het nageslacht.

ANNERIJE VAN DER VLIET,
secretaris

Financieel overzicht 2004

DIRK VAN ECK-STICHTING

Inkomsten	€	Uitgaven	€
Saldi 1 januari 2004	9.970,69	Jaarboek 2003	3.454,02
Donaties	8.156,30	Verzending Jaarboek 2003	384,83
Bijdrage verzending Jaarboek '03	308,45	Donateursmiddag 1 mei	1.096,08
Publicaties	118,50	Gevelsteen Dirk van Eck	1.790,91
Rente	208,72	Vertaling oorlogsdagboek	500,00
		Brieven/giro's donatie 2004	243,84
		Overige kosten	387,95
		Saldi 31 december 2004	10.905,03
Totaal	18.762,66	Totaal	18.762,66

LEIDS AUDIOVISUEEL ARCHIEF

Inkomsten	€	Uitgaven	€
Saldi 1 januari 2004	10.335,63	*Stadsbeeld in Beweging*	6.436,64
Stadsbeeld in Beweging	4.677,73	Audiovisuele collectie	560,26
Première SBB V	545,00	Première SBB V	520,48
Filmmiddag Bibliotheek	72,50	Overige kosten	356,30
Rente	126,15	Saldi 31 december 2004	7.883,33
Totaal	15.757,01	Totaal	15.757,01

TOELICHTING

Bovenstaande overzichten tonen de inkomsten, uitgaven en resulterende banksaldi van de Dirk van Eck-Stichting en het Leids Audiovisueel Archief (LAVA) in het kalenderjaar 2004.

In december 2003 ontvingen de donateurs van de Dirk van Eck-Stichting het verzoek om hun donatie 2003. Derhalve ontving de Dirk van Eck-

Stichting in het voorjaar van 2004 een deel van de donaties 2003. Omdat het Jaarboek 2003 al vroeg in 2004 werd gepubliceerd, kon ook verzoek om de donatie 2004 eerder dan de laatste jaren gebruikelijk aan de donateurs worden verzonden. In 2004 werd daarom ook het grootste gedeelte van de donaties 2004 ontvangen.

De productiekosten van het Jaarboek 2003 bedroegen € 3.454. Dit Jaarboek werd op 1 mei 2004 gepresenteerd tijdens een feestelijke donateursmiddag in De Burcht. Op deze middag vierden we het 15-jarig jubileum van de Dirk van Eck-Stichting middels de onthulling van een gedenksteen van Dirk van Eck in de gevel van het voormalig Volksgebouw aan de Herengracht. De kosten van de donateursmiddag bedroegen € 1.096; het vervaardigen en plaatsen van de gevelsteen kostte € 1.791. Het in 2002 ontvangen legaat van mevrouw Iris Waal-Schuddebeurs werd hiervoor dankbaar aangewend.

Voor de vertaling van het Noorse oorlogsdagboek uit Oegstgeest werd € 500 uitgegeven.

Het Leids Audiovisueel Archief investeerde in 2004 € 6.437 in de productie van *Stadsbeeld in Beweging V.* In het voorgaande jaar was hiervoor reeds een subsidie van Fonds 1818 ontvangen. De organisatiekosten van de drukbezochte première van SBB V in januari bedroegen € 520; daartegenover stond een opbrengst aan entreegelden van € 545.

De verkoop van SBB V en eerdere delen van *Stadsbeeld in Beweging* in de Gemeentebibliotheek, tijdens filmvoorstellingen en op de Monumentendag leverde LAVA € 4.678 op. Voor instandhouding, registratie, uitbreiding en ontsluiting van de audiovisuele collectie gaf LAVA € 560 uit.

JACO VAN RIJN,
penningmeester

In memoriam Pieter Geerlings (1907-2004)

Piet Geerlings werd geboren op 6 augustus 1907. Hij groeide op in een sociaal-democratisch arbeidersgezin dat woonde aan de Langegracht. Voor de jonge Piet was, evenals voor zovelen uit arbeidersgezinnen in die tijd van politieke en maatschappelijke verzuiling, het verenigingsleven de belangrijkste leerschool en de manier om te strijden voor een betere wereld. Piet Geerlings ontwikkelde zich tot een man met een brede kennis en een socialistisch hart. "Ik ben wel timmerman", zei hij regelmatig, "maar ik weet meer dan de mensen denken."

Vanaf zijn jeugd was Piet Geerlings actief in de AJC en het NIVON. Hij liep trouw mee met de 1 mei-optochten vanaf de Kaasmarkt naar de Stadsgehoorzaal. Koos Vorrink was toen en bleef ook altijd 'zijn man'. Hij koesterde de foto uit die tijd waarop hij samen met de AJC-voorman stond. Binnen de AJC ving Piet weer andere jongeren op, onder wie Daan Fallaux, en probeerde hen geestelijk te vormen. Hij werd verder lid van de vakbond, de Leidse SDAP en de geheelonthoudersbond. Drank was voor hem dus – als denkende arbeider – principieel uit den boze en bleef dat ook altijd, ook toen dit ideaal later uit de mode raakte.

Piet ging werken als timmerman en trouwde in 1945 met Harmanna Jantina van Duijsen. Piet Geerlings bleef altijd verbonden met zijn geboortestad, ook toen hij en zijn vrouw later naar Valkenburg verhuisden. Hij vroeg en kreeg toen speciaal toestemming om lid te blijven van de Leidse afdeling. Een reden om naar Valkenburg te verhuizen was ongetwijfeld zijn plezier in tuinieren. Hij had graag tuinman willen worden, maar dit had zijn vader – die overigens 109 jaar oud werd – hem verboden.

Na de Tweede Wereldoorlog was hij vanaf de oprichting lid van de afde-

ling Leiden van de PvdA. Hij hielp bijvoorbeeld in verkiezingstijd mee, zo herinnert Bart Werk zich, bij het ophangen van verkiezingsborden. Dit was pas toegestaan vanaf de zondag op maandag ('om 0.00 uur' in het toenmalige jargon) en het was natuurlijk zaak om de beste plaatsen in de stad te veroveren voor de eigen partij.

Piet had een brede belangstelling. Politiek en geschiedenis en dan vooral de geschiedenis van de sociaal-democratische beweging – nationaal en internationaal – interesseerden hem mateloos. Hij ging toen hij al in de tachtig was aan de universiteit avondcolleges filosofie volgen. Ed van der Veen herinnert zich de vele knipsels en jaargangen geschiedkundige en andere tijdschriften die hij in zijn kleine ouderenwoning bewaarde. Als donateur van het eerste uur van de Dirk van Eck-Stichting kon je bij hem ervan op aan dat hij de jaarboekjes niet ongeopend op een stapel legde.

Hij mocht ook graag over politieke en geschiedkundige zaken praten en toonde daarbij te beschikken over een grote feitenkennis. Als een onderwerp hem in z'n ban had, wilde hij de ander beslist laten weten wat hij ervan vond. Daarbij kon hij tamelijk breedsprakig zijn, wat niet iedereen altijd even goed uitkwam. Rang of stand deerde hem daarbij niet, weet Bart Werk. Hij stapte net zo makkelijk af op Drees en Den Uyl als op gemeenteraadsleden. Conny Broeyer vond het mooi hoe hij wethouders achter de vodden zat met door hem gesignaleerde misstanden. Hij kon het niet uitstaan als dingen die kapot waren niet snel werden gerepareerd: of het nu ging over het wegdek of de glas-in-loodraampjes in het stadhuis.

Wat de internationale politiek betrof, herinnert Ed van der Veen zich de grote belangstelling van Piet Geerlings voor wat er in het Chili van tijdens en na president Allende gebeurde. Daarbij stak Geerlings niet onder stoelen of banken dat hij een groot bewonderaar was van de Chileense president die maar zo kort de tijd had het socialisme in zijn land in praktijk te brengen. Ed van der Veen weet ook nog dat Piet het vaak oneens was met de naoorlogse koers van de PvdA. Hij bleef desondanks trouw aan de partij en de bestuurders, want het gaf immers geen pas om 'kameraden' te laten vallen.

Piet bleef na zijn pensionering lang fit en actief. Hij was binnen de PvdA een van de oprichters van de seniorengroep, lid van de adviesgroep ouderen en bezocht trouw de afdelingsvergaderingen en de 1 meivieringen. Hij was ook van meet af aan donateur van de Dirk van Eck-Stichting. Tot op zeer

hoge leeftijd ontbrak hij zelden bij bijeenkomsten die hem interesseerden. Dit alles, weer of geen weer, met de fiets. Zo kennen ongetwijfeld velen hem nog: een door ouderdom gebogen man op zijn fiets, vele kilometers weer en wind trotserend, onderweg naar partijvergaderingen en andere bijeenkomsten. Als hij er niet bij kon zijn, dan stuurde hij trouw een afmelding, vergezeld van een persoonlijke noot.

Enkele weken voor zijn overlijden zegde Piet Geerlings per brief zijn donateurschap van de Dirk van Eck-Stichting op. Het is een mededeling, groet en oproep aan het bestuur en de donateurs en de tekst van de brief is om die reden hieronder opgenomen.

Beste Vrienden,

Na vele jaren lidmaatschap kan ik om gezondheidredenen niet meer naar de bijeenkomsten komen. Met een 97 jarige leeftijd kan ik niet meer de deur uit: kans op ziek thuis komen..... en anderen tot last zijn. Met behulp van 'thuiszorg' heb ik thans nog een beetje zelfstandigheid.
Heelaas wil ik noodgedwongen mijn lidmaatschap eindigen.
Bestuur en leden nog veel vreugde bij Uw ARBEID !!!!
Vriendelijke groeten en PRETTIGE KERSTDAGEN

Piet Geerlings

GERT-JAN VAN RIJN

'Volgens Goddelijke en menschelijke wetten ten hoogste strafschuldig'

Kindermoord voor de rechter in Leiden, 1546-1791

DIRK JAAP NOORDAM

Op 20 mei 2000 vloog de twintigjarige Amerikaanse studente Kelly Angell naar Engeland.[1] Onderweg maakte het vliegtuig in Boston een tussenstop die Kelly gebruikte om naar de wc te gaan. In die ruimte beviel ze van een jongetje dat ze vervolgens wurgde en in een toiletpot achterliet, bedekt met wc-papier. Daar werd het korte tijd later door een schoonmaker gevonden.

In de eenentwintigste en twintigste eeuw is Kelly Angell niet de eerste kindermoordenares (ook al slaagde ze niet in haar voornemen de baby om het leven te brengen).[2] Vele vrouwen uit andere periodes hebben ook hun kind binnen enkele uren of eventueel dagen om het leven gebracht. Was kindermoord bij de Grieken en tijdens de grootste periode van het Romeinse Rijk niet strafbaar, dat veranderde in 374.[3] Toen werd het ombrengen van een pasgeboren kind een halsmisdrijf, een misdaad dus die met de dood bestraft diende te worden. Van dezelfde orde waren volgens het toen geldende strafrecht moord, doodslag, sodomie (anaal contact tussen mannen), valsemunterij en verschillende andere delicten die in beschaafde landen van de Westerse wereld nu niet meer worden bestraft.

In de twaalf gevallen van kindermoord die in Leiden tussen 1546 en 1791 voor de rechter kwamen, ging het dus om hoogst ernstige misdrijven. In hoeverre dit betrekkelijk geringe aantal enige realiteitswaarde heeft, komt hierna aan de orde. Maar eerst volgt een beschrijving van enkele typerende gevallen van kindermoord in Leiden. Daarna worden de Leidse gevallen vergeleken met wat elders in Nederland bekend is. Om het geheel in een juist kader te plaatsen ga ik ook in op gegevens uit andere landen van West-Europa in deze vroegmoderne tijd.

Typerende voorbeelden van Leidse kindermoordenaressen

In 1603 kwam Magdalena Hagelen, geboren in Frankendaal,[4] voor de rechter omdat ze met haar vader 'vleselijk' had 'geconverseerd'. Door dit seksuele contact was zij zwanger geraakt, wat zij aan niemand vertelde. Ten slotte baarde Magdalena een "volmaect levendich kindeken", dat bij de geboorte door te schreeuwen tekenen van leven gaf. Een jonge vrouw die in hetzelfde huis op de Oosterlingplaats woonde, vroeg haar of het geluid van een kind kwam. Magdalena ontkende dit en bracht daarop de pasgeborene om het leven. Hoe de moord ontdekt werd en wat zij ter verdediging aanvoerde is niet bekend. Men eiste dat Magdalena wegens kindermoord en "bloedschande" (incest) voor het Gravensteen door de scherprechter zou worden vastgebonden en daar door verbranding het leven zou verliezen; bovendien werden haar goederen geconfisceerd. De rechtbank was wat milder en vonniste haar, behalve met confiscatie, tot wurging. Daarbij kreeg ze een pop in de armen, een voorbeeld van een symbolische straf die uiteraard op het vermoorden van het pasgeboren kind duidde. Tot afschrikwekkend voorbeeld bleef haar dode lichaam nog twee uur te zien op de plaats van de terechtstelling.

Bijna een eeuw later, in 1700, stond de ongehuwde Annetje Coupeau terecht. Zij was ongeveer 32 jaar oud en afkomstig uit Guery in Picardië (in Noord-Frankrijk). Tot haar geluk was deze spinster korte tijd na de bevalling overleden. Eind 1698 had zij met de greinwerker Isaacq Solée "gevrijt ende ten huijwelijken versogt geworden". Tot dan toe leek uiterlijk gezien alles in orde, want Annetje deelde haar moeder mee dat zij met de man ging trouwen. De 'vleselijke conversatie' leidde na acht maanden tot een zwangerschap, waarover zij niemand inlichtte. Ze trachtte zelfs door het innemen van 'medicinale wateren' "wederom den loop van haare natuijre te bekoomen". Deze poging tot afdrijven van haar vrucht mislukte en omdat Annetje vreselijke pijn in haar buik en lendenen had, liet zij door Jeanne Jardijn, die in haar bed sliep, een dokter halen. Een uur later beviel zij van een voldragen jongetje dat zij om het leven bracht door het lichaampje in het "secreet" (de wc) te leggen. Korte tijd later overleed zij, waarbij men moest constateren dat de navelstreng zes duim uit haar lichaam hing. Ook al was de bevalling uiterst onhandig gebeurd en de moeder waarschijnlijk als gevolg daarvan gestorven, toch was zij niet straffeloos. Men eiste dat haar lichaam op het galgenveld

De gebruikelijke doodstraf voor een kindermoordenarers was wurging, waarvan deze prent uit 1750 een afbeelding geeft.

Ontuchtigheid baard Kindermoord /
De zulke wurgt men met een koord.

(gelegen buiten de Morspoort) op een rad zou worden vastgemaakt om te dienen "ter spijse der voogelen". In haar armen moest een houten blok in de vorm van een kind worden gelegd. De rechters zagen af van deze openbare vertoning en bepaalden dat het lijk 's nachts uit het gevangenhuis zou worden gehaald en op een van de bolwerken moest worden begraven.

Het proces, maar vooral het vonnis over Marijtje Pardon, dat in 1764 werd gevoerd, is zo mogelijk nog gruwelijker dan de voorgaande zaken. Deze 26-jarige in Leiden geboren vrouw was een textielarbeidster, als spinster "op het grote wiel". Zij stond wel in persoon terecht en was uiterst onzeker, waarbij ze haar verklaringen voortdurend wijzigde. Marijtje woonde in de St. Silvesterpoort aan het Galgenwater bij haar moeder, een weduwe die bedeeld

werd door de gereformeerde kerk. Zij had zich in 1763 laten bekennen door een zekere Klaas, die in stallen werkte en met zijn hakkelende stem en klein postuur bepaald niet goed bedeeld was door moeder natuur. De zwangerschap liet niet lang op zich wachten maar Marijtje vertelde het aan niemand van haar familie en evenmin aan de verwekker. Zij vermoordde het kind, waarschijnlijk een meisje, een kwartier na de bevalling. Het lijkje legde zij in het secreet (of riool) bij haar woning, waar het snel werd ontdekt. De eis tegen haar bestond uit wurging en het overbrengen van haar dode lichaam naar het galgenveld, niet alleen om daar de vogels tot voedsel te dienen, maar ook tot voorbeeld van anderen; als bijkomende straf moest zij de kosten van het proces betalen. Het vonnis was nauwelijks lichter: men liet de opstelling op het galgenveld vallen, maar de wurging en de veroordeling in de kosten bleven. Het was overigens de laatste maal dat in Leiden een doodstraf over een kindermoordenares werd uitgesproken. In de volgende drie processen waren de vonnissen lager, hoewel nog gruwelijk genoeg.

Abigael Boeselijn was tijdens haar proces in 1781 bijna 30 jaar oud en ook van Leidse herkomst. Zij oefende het beroep van zijdewindster uit en behoorde tot een textielfamilie, want haar vader was rokjeswever. Abigael had zich al "zeedert een geruimen tijd overgegeven aan een ontugtig leeven en het pleegen van vleesselycke conversatie met diverse manspersoonen". Of zij naast haar beroep van zijdewindster ook regelmatig geld verdiende door zich te prostitueren, is onduidelijk. In dit soort levensomstandigheden waren de rechters niet geïnteresseerd: het ging hen vooral om wie het kind had verwekt, hoe het was geboren, de manier waarop het was omgekomen, wie daarvan op de hoogte was en wie de vrouw had geholpen. In dit proces kregen zij ruimschoots hun deel met duidelijke antwoorden en hoefden de waarheid niet te vinden uit onzekere verklaringen, zoals eerder van Marijtje Pardon. Wie de vader was van het kind kon Abigael niet vertellen, omdat verschillende mannen daarvoor in aanmerking kwamen. Haar moeder vertelde ze wel dat ze zwanger was. Zij beviel van een jongetje aan het einde van 1778 in het huis van haar ouders. Het kind overleed snel en werd op oudejaarsavond op het Grote Bolwerk begraven. Abigael zette "haar ontugtig leeven" daarna voort, waarbij ze een "Venusziekte" (geslachtsziekte) opliep. Van een van de mannen wist ze meer dan van de anderen met wie zij seks had. Dat was Pieter, een timmermansknecht die buiten Leiden werkte. Ze vertelde hem

over haar zwangerschap, maar in plaats van met haar te trouwen, verdween hij uit haar leven. Abigael beviel, zittend op een rode aarden pot, op een kamer in de Rode Leeuwpoort van een jongetje, naar ze dacht. Het kind was levend geboren want het spartelde. Met nadruk vroeg de rechtbank of zij ook voorbereidingen had getroffen om het kind te verzorgen. Dat beaamde Abigael, want ze had "na haar vermogen" voor kindergoed gezorgd en daar bij haar zuster, de vrouw van een dekenstrijker, om gevraagd. Na de bevalling legde zij haar kind met de nageboorte in de aarden pot. Ze hoopte dat het kind in die "vuiligheid" en het water van de pot wel zou sterven. Dit gebeurde inderdaad en daarna gooide Abigael haar kind met de nageboorte in het water voor de Rode Leeuwpoort. Daar werd het lijkje ontdekt, misschien op aanwijzing van een nieuwsgierige buurvrouw Lijsje Slegtenhorst, die Abigael na de bevalling had gevraagd hoe haar zwangerschap was afgelopen. Dat vertelde ze zonder over de moord zelf te praten. Lijsje had haar al eerder onderhouden en gezegd dat het een "schande was dat zij [...] zoo slegt leevde".

Men eiste voor de rechtbank dezelfde straffen als bij Marijtje Pardon zeventien jaar eerder. Maar Abigael werd niet ter dood veroordeeld, maar voor het Gravensteen tentoongesteld met een strop om de hals, waarna de scherprechter haar geselde en met een gloeiend zwaard kruisgewijs brandmerkte.

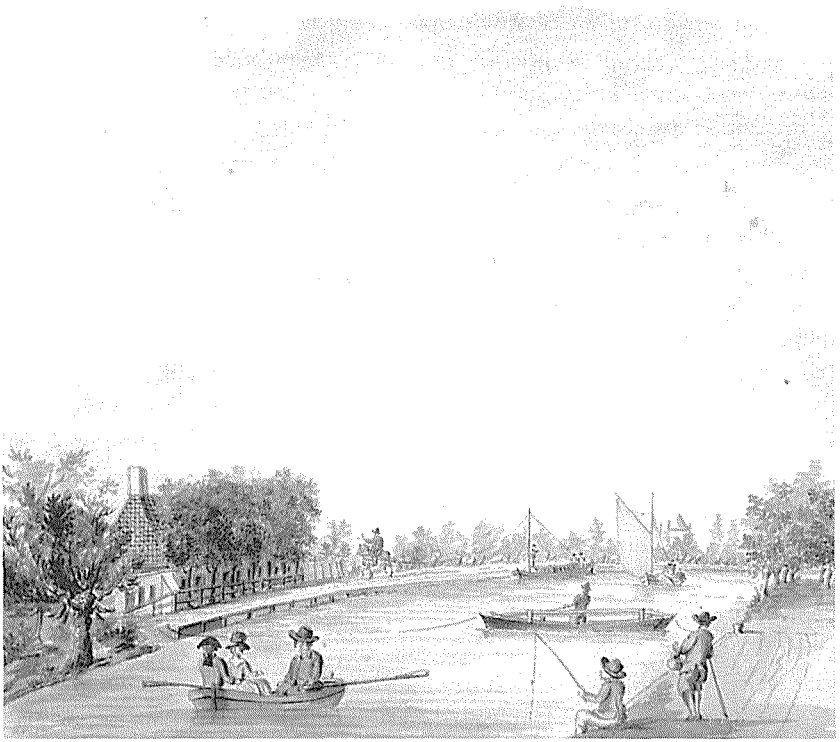
Het laatste proces in deze periode werd in 1790/91 gevoerd tegen Clasina Maria van der Zouw. Het dossier is het meest omvangrijke van alle kindermoordzaken, want het telt ruim 500 bladzijden. Toch is het niet gemakkelijk uit al deze verklaringen wijs te worden, omdat Clasina ogenschijnlijk een goed geheugen had maar zich in werkelijkheid voortdurend vergiste, vooral in plaatsaanduidingen.[5] Ook de rechters kwamen daar niet goed uit, hoewel ze op het punt van de omstandigheden rond de bevalling voldoende te weten kwamen.[6]

In begin december 1790 woonde ze in het Amsterdamse bordeel van Anthony ter Smitten, gevestigd in de Blindemansteeg, nadat ze enkele dagen eerder uit Leiden was gekomen. Officieel was zij daar een dienstmeid, maar in werkelijkheid gaf ze zich over aan "vleeschelyke verkeering". De Leidse rechters moeten kort daarna hun Amsterdamse collega's hebben ingelicht dat in de kamer die de vrouw pas had ontruimd, een kind was gevonden dat al geruime tijd eerder overleden was.[7] Men arresteerde de vrouw en bracht haar

over naar de Leidse gevangenis op het Gravensteen. Daar vond op 3 december 1790 het eerste verhoor plaats van de 28-jarige ongehuwde Van der Zouw. Zij was op haar elfde begonnen met werken, eerst als dienstmeid, maar de laatste drie jaar als schoonmaakster. Clasina Maria had Leiden verlaten omdat, zoals ze aangaf, haar werk verliep. Wat de echte reden van vertrek was, wordt uit de verhoren niet duidelijk; misschien maakten persoonlijke omstandigheden een verder verblijf in Clasina Maria's geboortestad onmogelijk. Al tijdens het eerste verhoor gaf ze toe het kind te hebben gebaard, dat ze kort na de geboorte om het leven had gebracht. Het was verwekt toen Clasina Maria in de Wafelpoort bij de Mare woonde, waarschijnlijk in de periode tussen mei 1787 en februari 1788. De bevruchting had echter niet plaatsgevonden toen zij in de zomer van 1787 "voor plaizier" een dagje in Den Haag had doorgebracht. Op de terugtocht was zij in de trekschuit in contact gekomen met Willem, een koekbakkersknecht uit Dordrecht. Hij deed het voorstel om bij haar koffie te drinken, wat een dubbele betekenis had en ook intiem contact betekende.[8] Inderdaad vond gedurende twee nachten "tusschen hen beijde [...] vleeschelyke verkeering" plaats. De koekbakkersknecht betaalde voor alles dat hij had gebruikt en gaf haar bovendien een gulden. Daarna verdween hij uit het leven van Clasina Maria. Toen zij van deze contacten zwanger was geworden ging ze in de Jan Vossensteeg wonen (waarschijnlijk in de periode februari 1788 - juni 1789). Daar werkte de vrouw als schoonmaakster in de buurt bij een verver die tevens luitenant van de schutterij was en bij een melkboer. Clasina Maria beviel van haar kind op een zaterdag (waarschijnlijk 12 juli 1788). Bij de geboorte was niemand aanwezig en zij bekeek het kind ook niet goed, omdat ze er "een afschuuwing" van had. De baby schreeuwde, zodat ze een kussen op hem (of haar) legde. De moeder sneed de nageboorte met een schaar af en wierp deze in het secreet dat in de poort naast haar kamer stond. Een kleine week later legde zij haar dode kind onder een oude baaien rok en rolde het in een wollen borstrok, die zij onder oude jakken verborg. Daar bleef het in de tijd dat Clasina Maria in de Jan Vossensteeg woonde en het verhuisde mee naar de Brandewijnsteeg, waar ze woonde van juni 1789 tot haar vertrek naar Amsterdam in november 1790. Men vond het kind in een mand in de bedstee, onder de kleren waarin het al maanden, zo niet jaren, was gewikkeld.

Enkele dagen na haar eerste verhoor bevestigde Clasina Maria van der

De trekvaart naar Alphen die Clasina Maria van der Zouw meerdere malen nam omdat zij daar werkte.
RAL, PV 7486.4a.

Zouw dat zij zich schuldig had gemaakt "aan de gruwelijke misdaad van kindermoord", waardoor ze "volgens Goddelijke en menschelijke wetten ten hoogste strafschuldig" was. Ter verontschuldiging kon ze niets aanvoeren, alleen dat ze zich ongesteld voelde.

Van de vele verhoren is dat van 15 maart 1791 ook uiterst interessant. Clasina Maria gaf daarin allereerst een overzicht van haar zwervend bestaan en haar vele baantjes. Als jong meisje had ze eerst bij zeven verschillende werkgevers in Leiden gediend als meid en daarna op zes verschillende adressen buiten de stad, in Rotterdam, Den Haag, Alphen en Woerden. Vooral het verblijf in beide laatste dorpen had verstrekkende gevolgen gehad. Dat Willem de koekbakkersknecht uit Dordrecht als vader werd afgeschreven, gebeurde omdat zich een andere kandidaat aandiende. Het ging om "Jaap", officieel Jacobus Verwaal, een ongeveer dertig jaar oude kuiper, die getrouwd

was. Zijn eerste kind was acht weken na de trouwdag geboren, maar pas een half jaar later gedoopt, ongetwijfeld om de praatjes en de schande te vermijden. Toen Clasina Maria jaren later weer in Leiden woonde, in de Wafelpoort, had ze net als vroeger "oneerbaarheid" met de kuiper. Ze kon zich nog precies herinneren wanneer dit plaatsvond.[9] De omstandigheden waren er dan ook naar: midden op de dag vond het seksuele contact plaats, waarvoor de vrouw haar muilen uittrok en Jaap zijn schoenen. Zij werden betrapt omdat dit midden op de dag gebeurde en gezien was door het buurmeisje Mietje Dofhuis die haar iets te eten wilde brengen. De grootmoeder van het meisje, de wafelbakster Marijtje van der Heiden die met haar wafels kermissen afliep, had Clasina Maria niet alleen voedsel laten brengen, maar ook flink gestookt tussen haar en haar twee zusters. Met Jannetje, de vrouw (of weduwe) van Matthijs de Huu, had ze ruzie gehad, maar de verhouding was intussen hersteld. Met Maria van der Zouw, ongehuwd, en al een jaar of tien in dienst van apotheker Le Maitre, bestond al vele jaren een breuk, die was ontstaan toen zij op haar verjaardag Clasina Maria geen zitplaats had aangeboden. De zuster was bepaald geen lieverdje, want toen de vrouw weer eens depressief rondliep en haar vertelde over zelfmoord te denken, had Maria over deze gedachte aan zelfmoord gezegd: "als gy daar plaisier in hebt, dan zal ik je wel nog wat helpen". Van haar familie moest de kindermoordenares het dus niet hebben. Anderen kende zij slechts oppervlakkig of waren haar werkgever, zoals uit meer dan twintig verklaringen blijkt.

De justitie eiste daarom op 20 december 1791 hetzelfde vonnis als tegen Marijtje Pardon en Abigael Boeselijn. Maar de openbare executie ging niet door omdat juristen hun oordeel over de procesgang en de veroordeling gaven. De beide zusters en een in Den Haag wonende broer hadden zich kort na de gevangenname met een verzoekschrift gericht tot de stadhouder, prins Willem V. Ook de Leidse rechtbank kreeg met juridische argumenten te maken, waarbij de indieners van het verweer veel bekende rechtsgeleerden aanhaalden, zoals Farinacci en Ulpianus. Advocaat Spoors en procureur Van Bergen hadden hun werk goed gedaan door ook recente jurisprudentie aan te halen. Hun argumenten, maar waarschijnlijk nog eerder de inwilliging van het verzoek om gratie, wijzigden het vonnis van de Leidse rechtbank. Clasina Maria van der Zouw werd veroordeeld tot een straf die sterk leek op die van Abigael Boeselijn. In haar geval werd zij ook voor het Gravensteen gegeseld

en met een gloeiend zwaard gebrandmerkt. Maar Clasina kreeg slechts dertig jaar tuchthuis, gevolgd door een levenslange verbanning uit Holland en West-Friesland, terwijl zij ook de kosten van de justitie moest dragen.

Frequentie in andere gebieden

Dat het aantal gevallen van kindermoord dat voor de Leidse rechter kwam betrekkelijk laag was, werd al eerder vermeld. Opvallend bij dit twaalftal processen is de afwezigheid van de verwekkers. Slechts bij Eva van Beek uit 1719 kwam de vader ter sprake, haar echtgenoot. Overigens blijkt dat hier geen infanticide was gepleegd en dat het om een doodgeboren kind ging. Andere verwekkers had men dankzij een goed justitieel apparaat kunnen opsporen, maar daar zag men van af. Ook elders in Nederland, zoals in Friesland, werden wel biologische vaders genoemd, maar deze kwamen evenmin voor de rechter.[10] Hetzelfde was het geval in Engeland.[11]

In Amsterdam stonden in de achttiende eeuw 24 vrouwen terecht wegens kindermoord. Omdat de stad toen ongeveer 200.000 inwoners telde, is ook dit een klein aantal. Het totaal van in hechtenis genomen personen betrof daar in dezelfde periode 35.000![12] Andere plaatsen en gebieden in Nederland met zeer lage aantallen zijn Delft, Den Haag, Haarlem en Twente.[13] In Friesland, een groot rechtsgebied, kwamen in de achttiende eeuw zestig gevallen voor op ruim 8.000 strafzaken.[14] Dit kleine aantal processen wegens kindermoord in Nederland is niet een kenmerk van de achttiende eeuw alleen. Het verschijnsel valt, net als in Leiden, ook in de zeventiende en zestiende eeuw te constateren, bijvoorbeeld in Amsterdam en Friesland.[15]

Of lage aantallen in de vroegmoderne tijd typisch Hollands zijn, kan bij vergelijking met andere West-Europese rechtbanken blijken. Het beeld in het Duitse Keizerrijk tussen 1500 en 1800 lijkt volkomen anders te zijn. In deze drie eeuwen werden daar 30.000 vrouwen geëxecuteerd wegens kindermoord.[16] In België (of de Zuidelijke Nederlanden) liggen de cijfers wat lager, maar zijn toch relatief hoog.[17]

Engeland geeft het beste voorbeeld van onderzoek naar infanticide. In enkele streekrechtbanken lag het percentage kindermoordenaressen rond 1600, ver beneden het Belgische en het Duitse niveau, op slechts één.[18] Ondanks het feit dat vanaf 1624 "An act to prevent the destroying and

murthering of bastard children" gold,[19] waarbij het niet aangeven van doodgeboren en vermoorde onwettige kinderen strafbaar werd gesteld, stegen de aantallen daarvan niet.[20] Het tegendeel was het geval, net als in Leiden en Friesland.[21]

Wanneer de cijfers betrekkelijk hoog zijn heeft men wel het verband gelegd met gelijktijdig optredende heksenprocessen. Niet alleen in Duitsland, ook in Engeland rond 1600 kwamen deze voor. Er lijkt een positieve relatie te zijn tussen beide: veel processen wegens hekserij vielen samen met meer zaken tegen kindermoordenaressen.[22] Dit verband verviel in Engeland toen in de loop van de zeventiende eeuw heksen niet meer voor de rechtbank kwamen. Het bleef echter langer bestaan in Duitsland, waar hekserij pas veel later niet meer werd vervolgd. Soms verbond men hekserij direct met kindermoord. Zo stond in 1610 Damide Fardeau uit Moxed in de Zuidelijke Nederlanden terecht omdat al haar kinderen, op één na, ongedoopt waren overleden.[23] Zij had hen behekst, net als een kind van haar zuster dat ook plotseling voor de doop was overleden.

Verklaringen voor de lage aantallen in Nederland en Engeland kunnen in verschillende richtingen worden gezocht. Zelfs in de stad was de sociale controle niet gering: in Leiden vroegen verschillende vrouwen naar de oorzaak van het steeds dikker worden van de toekomstige moeder. Ook de werkgever speelde een niet onbelangrijke rol, omdat hij eveneens werd geconfronteerd met de omstandigheden van zijn personeel. Men kon zich daar wel aan onttrekken door elders, soms buiten de stad, te gaan wonen maar ook daar bestond een vorm van sociale controle. In Friesland bleek dat het aantal gevallen van kindermoord op het platteland groter was dan in de stad.[24] In de stad bestonden mogelijkheden die men in dorpen miste. Een ongewenst kind kon men deponeren in een wees- of vondelingenhuis, of, zoals in Leiden gebeurde, vóór het Gravensteen. Daarnaast stelde men hogere eisen aan de bewijslast, zoals uit het proces tegen Clasina Maria van der Zouw blijkt.[25]

De strafbaarheid van kindermoord werd vaak geformuleerd zoals in de titel van deze bijdrage staat. Het ging om een misdrijf dat volgens Goddelijke en menselijke wetten gestraft diende te worden. Slechts in een gecentraliseerde staat, zoals Engeland of Duitsland, waar in 1532 een codificatie van het recht in de zogenaamde *Carolina* (genoemd naar keizer Karel V) totstandkwam, werd de strafwaardigheid aangegeven. Elders volstond men met vage

omschrijvingen, terwijl kindermoord soms onder het hoofdstuk moord viel.[26]

Een van de manieren om tot een bekentenis van de vrouw te komen, waren de getuigenverklaringen. In Leiden bleek dit heel duidelijk in het proces van Clasina Maria van der Zouw, waarvoor, zoals aangegeven, tientallen verklaringen werden afgelegd. Dat was ook wel nodig, omdat het een "lelick onnatuerlicke feijt" betrof, zoals bij Janneke Adriaansdr. in 1546 werd gesteld. In 1640 oordeelden de Leidse rechters over Adriaantje Frederiksdr. dat zij "een seer grouwelijck ende abominabel feijt daer van de natuijr selfs schrickt" had gepleegd. Alleen een "onnatuerlicken moeder" was hiertoe in staat, zoals uit het eerste Leidse proces bleek. Maar ook het nalaten van maatregelen die de kraam in goede banen hadden kunnen leiden, konden op onnatuurlijkheid van de moeder wijzen, zoals Judith Hoftuyn in 1714 werd nagedragen. Tegenover deze vrouwen stond Eva van Beek die met haar man Antoni de Vorster volgens getuigen, zeer ijverig van 's morgens vroeg tot 's avonds laat werkte, en zeer christelijk leefde, zoals christenmensen behoorden en verplicht waren te doen. Ook Hendrina Colijn, tapster en waarschijnlijk bordeelhoudster op de Kerkgracht, die in 1740 terechtstond omdat ze drie kinderen kort na de geboorte had verloren, had deze voedsel gegeven en bovendien de vroedvrouw bij de bevalling laten assisteren.[27] Dat Abigael Boeselijn voor kleren voor haar baby zorgde, kwam hiervoor al aan de orde. Ook in Engeland waren tekenen van moederliefde een reden om een kindermoordenares niet al te hard aan te pakken.[28]

De straffen voor kindermoord

Van de twaalf Leidse kindermoordenaressen kwamen er drie door een terechtstelling om het leven. In het oudste geval gebeurde dat door verdrinking. De beide andere vrouwen werden gewurgd, een typische vrouwenstraf.[29] Om een doodstraf te kunnen geven – kindermoord was tenslotte, zoals eerder vermeld, een halsmisdrijf – had men een bekentenis van de vrouw nodig. Als zij voortvluchtig was, lag verbanning voor de hand, wat in drie gevallen gebeurde.[30] Andere vrouwen, die wél aanwezig waren, kregen een tuchthuisstraf van meer dan tien jaar; tot dit drietal behoorde, zoals vermeld, Clasina Maria van der Zouw.[31] Wegens goed gedrag kon het aantal jaren dat zij en andere vrouwen in de gevangenis op het Gravensteen doorbrachten nog

worden verminderd.[32] Bijzonder was de veroordeling van Annetje Coupeau, die kort na de geboorte en de moord was overleden. Wat de straf over dit lijk was, werd al eerder vermeld. Ten slotte kregen twee vrouwen ontslag van rechtsvervolging, omdat zij een doodgeboren kind ter wereld hadden gebracht of een baby die kort na de bevalling was overleden aan een ziekte.[33]

Elders in Nederland, zoals in Leiden, waar in 1781 en 1791 geen doodvonnis meer tegen een kindermoordenares werd geveld, trad eveneens een soort humanisering in de strafmaat op. In Friesland werd na 1734 geen vrouw wegens het om het leven brengen van een pasgeboren kind meer ter dood veroordeeld en na 1770 vond een verkorting van de gevangenisstraf plaats.[34] Den Haag velde zijn laatste doodvonnis in 1740, Leiden, zoals aangegeven, in 1764 en Amsterdam in 1788.[35] Men zag af van het executeren, omdat opvoeden (en tentoonstellen) een beter middel was om het schandelijke van een misdrijf te laten zien. In deze ontwikkeling past ook de schuldbekentenis van de verdachte. Deze humanisering vond plaats voordat de nieuwe ideeën over het strafrecht via geschriften waren verbreid. Het was, om mezelf te parafraseren, een Verlichting vóór de Verlichting.[36] Met de langzame introductie van nieuwe ideeën over het strafrecht kwam ook een einde aan de symbolische straf die zichtbaar was door de pop die Leidse moordenaressen van hun pasgeboren kind soms moesten dragen. In Amsterdam en Delft gebeurde hetzelfde.[37]

In West-Europa trad in de vroegmoderne tijd niet alleen een soort tweedeling op in de frequentie, maar ook in het soort straffen werd deze duidelijk. In Duitsland bepaalde de *Carolina* dat een kindermoordenares verdronken moest worden of zelfs levend begraven.[38] In de Zuidelijke Nederlanden was een harde aanpak eveneens gebruikelijk.[39] Zo werd in 1553 een vrouw uit Theux veroordeeld om levend begraven te worden, waarna een opgraving volgde; vervolgens moest het lijk opgehangen worden, maar dat gebeurde, dankzij haar vrienden en het betoonde berouw, niet voor lange tijd.

Maar in Engeland vonnisten de rechters, zoals in Nederland, veel lichter. In Londen werden in de periode 1714-1803 110 vrouwen wegens kindermoord aangeklaagd, van wie er 93 vrijspraak kregen.[40] Op het Engelse platteland was deze ontwikkeling eveneens zichtbaar. In de streek van Engeland waar het Northern Circuit lag, volgden in de achttiende eeuw bij 200 verdachten zes schuldigverklaringen, waarbij twee vrouwen werden opgehan-

Ogenschijnlijk leek Leiden in de achttiende eeuw een rustige plaats zonder moord of geweld. RAL, PV 8441.2.

gen.[41] In de loop van de achttiende eeuw trad bij deze rechtbank en andere een meer humanitaire benadering op.[42]

Een humanisering bleek niet alleen uit de lichtere straf waartoe men in Nederland en Engeland kindermoordenaressen veroordeelde, ook in verschillende publicaties kwam kindermoord aan de orde. Een van de merkwaardigste moet de discussie zijn geweest tussen de hoogleraar Petrus Camper en de lutherse predikant Augustus Sterk die in 1774 plaatsvond.[43] Omdat men over de bestraffing van zelfmoord milder was gaan denken, bepleitte Camper eenzelfde clementie ten opzichte van kindermoord. Hij stelde dat de vrouw die haar kind ombracht alleen zichzelf wat aandeed en niet de samenleving.

Camper volgde daarin de Italiaan Beccaria, de vader van het moderne strafrecht, die stelde dat een misdrijf alleen mocht worden bestraft als de wetgever alles had gedaan om het delict te bestrijden. Hij pleitte daarom voor het stichten van een provinciaal vondelingenhuis. Dominee Sterk vertegenwoordigde de oude visie op misdaad en straf. Volgens hem was de kindermoordenares schuldiger dan de zelfmoordenaar en haar misdrijf dus groter. In de dupliek konden beide geleerden het uiteraard niet met elkaar eens worden.

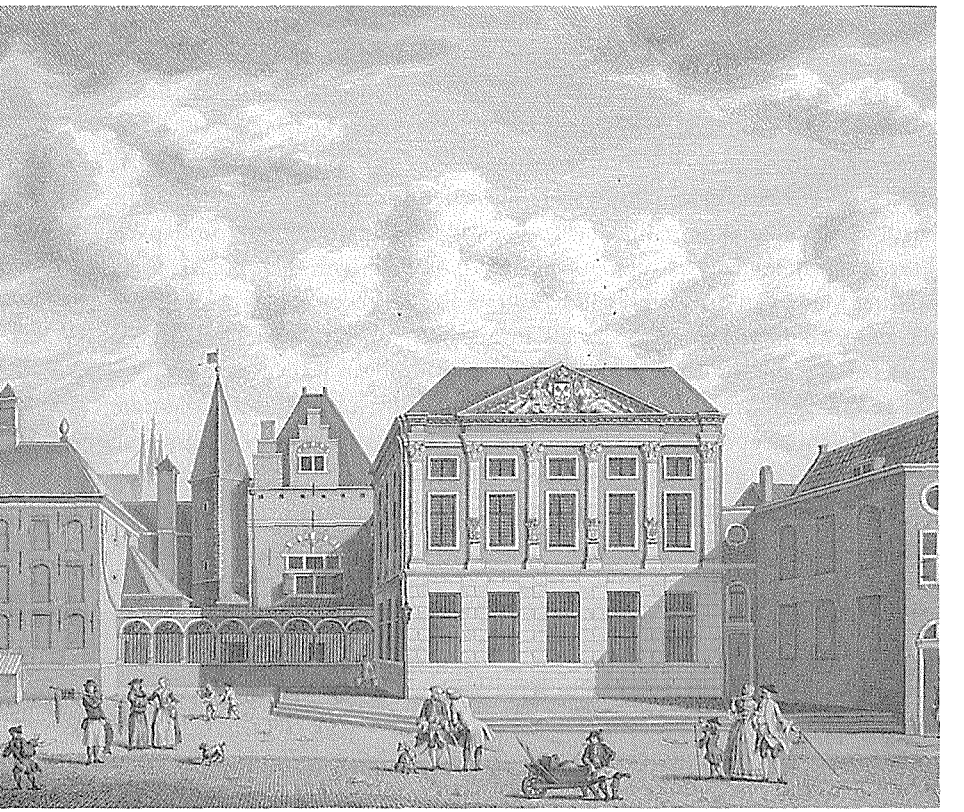
In het buitenland besprak men in de tweede helft van de achttiende eeuw ook de kindermoord. De bekende Verlichtingsfilosoof Jean Jacques Rousseau schreef er in 1755 over.[44] Zelfs Duitstalige schrijvers bogen zich over het onderwerp, zoals Goethe in zijn Faust uit 1774 deed.[45] Pestalozzi schreef er in 1781 zelfs een traktaat over, waarin hij acht motieven noemde voor het plegen van kindermoord.[46] De belangrijkste achtte deze pedagoog het toedekken van de schande.

De persoon van de kindermoordenares

Van acht Leidse vrouwen is het beroep bekend. De meesten waren werkzaam in de textiel, bijvoorbeeld als spinster (een drietal), wollenaaister of zijdewinster. Verder kwamen er twee schoonmaaksters voor, van wie een, de ons nu welbekende Clasina Maria van der Zouw, vroeger dienstmeid was geweest. Deze grote gerichtheid op de textiel week af van wat elders bekend is. In Friesland waren in de achttiende eeuw 38 van de 60 vrouwen dienstmeid.[47] De titel van een artikel van Faber geeft ook al aan dat kindermoordenaressen in Amsterdam vaak afkomstig waren uit de groep van dienstboden.[48] In Engeland behoorden de vrouwen die hun pasgeboren kind om het leven brachten ook tot die groep.[49]

Of het nu om textielarbeidsters of dienstmeiden ging, beide groepen waren arm. Dat bleek uit het voedsel dat Abigael Boeselijn ontving en het schaaltje bloemkool dat een buurmeisje aan Clasina Maria van der Zouw bracht. Dat met deze grote armoede nog andere kenmerken voorkwamen, spreekt vanzelf. Alle Leidse vrouwen die verhoord werden, konden hun verklaring niet ondertekenen.

Voor het Gravensteen in Leiden richtte men meer dan eens het schavot op om daar een kindermoordenares te straffen. RAL, PV 18821.

Het is wel zeker, ook uit de behandelde Leidse voorbeelden, dat kindermoordenaressen vaak geen goed netwerk van familieleden en bekenden bezaten. Dat blijkt uit de breuk van Van der Zouw met haar zusters en de oppervlakkige betrekkingen die ze met anderen onderhield. Het ging in meerdere gevallen om vrouwen die alleen woonden. Sommigen leefden aan de zelfkant van de maatschappij. Boeselijn was een soort prostituee en Van der Zouw nam zonder bezwaar een man mee in haar bed en diende ten slotte in Amsterdam in een bordeel waar ze met verschillende mannen seks had.

Sommige vrouwen hadden met een man seksueel verkeer gehad omdat deze hen een soort trouwbelofte had gedaan. Maar Maria Hendriksdr., Teuntje Jacobsdr. en Annetje Coupeau wisten zo weinig van hun toekomstige

man dat hun zelfs zijn achternaam onbekend was. De meeste 'toekomstige echtgenoten' waren met de noorderzon vertrokken toen hun echtgenote in spe over haar zwangerschap praatte. Anderen hielden de omstandigheden geheim. De ongehuwde vrouw deed veel om de vrucht kwijt te raken, onder meer door medicinale wateren te drinken om een spontane abortus op te wekken.[50] Het mislukte, net als in het achttiende-eeuwse Amsterdam, waar men zelfs aderlaten voor dit doel aanwendde.[51] Dat de kindermoordenares haar daad moeilijk kon verwerken, blijkt duidelijk uit het proces tegen Clasina Maria van der Zouw. Eind 1790 had ze het te kwaad op een feestdag ter gelegenheid van een gebeurtenis in het huis van Oranje. Enkele weken later barstte ze in huilen uit in gezelschap van drie van haar neven. Ook uit het gezeul met haar overleden kind dat meer dan twee jaar duurde, blijkt dat zij het feit niet kon (of wilde) accepteren. Haar verwarring was, misschien buiten proportie, groot. In hoeverre haar instelling wees op het falen van haar *compos mentis* is moeilijk uit te maken. Andere vrouwen beriepen zich, terecht of ten onrechte, ook op hun geestelijke gesteldheid. Eva van Beek wees op haar "ydelhoofdigheijd, mismoedigheijd, alsmede groote armoede", Abigael Boeselijn op "boze zinnen" of "die booze gedachte".

De motieven van de kindermoordenares

Waarom een moeder haar pasgeboren kind van het leven beroofde, komt uit enkele processtukken naar voren. Haar geestelijk onvermogen en het uitgeput zijn van andere oplossingen, brachten haar tot haar afschuwelijke daad. Hiervoor werd, toen sociale controle ter sprake kwam, al op verschillende mogelijkheden gewezen om uit de problemen te raken. Of deze reëel waren voor deze ongetrouwde, arme en ongeletterde vrouwen uit de zeventiende en achttiende eeuw valt te betwijfelen. Abigael Boeselijn was benauwd dat haar zwangerschap uit zou komen en Marijtje Pardon zweeg om dezelfde reden. Verschillende andere Leidse vrouwen ontkenden dat ze zwanger waren. Duidelijk sprak Clasina Maria van der Zouw zich in haar eerste verhoor uit: zij vertelde niemand over de zwangerschap 'uit vrees voor de schande'. Dit motief lijkt op wat in 2000 haar naaste verwanten en bekenden over Kelly Angell vertelden. Ook zij, die zich overigens niet uitliet (of kon laten) over haar motieven, had zich door vrees laten leiden. Vandaag de dag spelen

schande en het verlies van een goede naam een veel minder grote rol dan in de achttiende eeuw. Toen was het een factor van groot belang. Het inschakelen van juristen door de zusters en de broer van Clasina Maria van der Zouw wijst daar wel op. Maar ook andere Leidse voorbeelden bevestigen deze factor, zoals de breuk tussen ouders en dochter die in de prostitutie was beland en de goede naam die zou worden beklad door het hangen op het galgenveld van een jonge sodomiet.[52]

Conclusie

Dit artikel behandelde de kindermoordenares in de vroegmoderne tijd. Het kleine aantal processen dat tegen zo'n vrouw in Leiden werd gevoerd, bleek ook in andere rechtsgebieden van Nederland te vinden. Elders in West-Europa kan men een soort tweedeling onderscheiden, waarbij de Zuidelijke Nederlanden en Duitsland hogere percentages veroordeelden kenden en de vonnissen zwaarder waren. Leiden en Nederland lijken meer op Engeland, waar straffen en frequentie laag waren. Een verklaring voor het geringe aantal processen valt niet met zekerheid te geven. Sociale controle, integratie in netwerken en het kunnen beheersen van de omstandigheden waren zeker van doorslaggevend belang. Van een halsmisdrijf werd de kindermoord tijdens de Verlichting in de tweede helft van de achttiende eeuw langzamerhand een delict waar niet de daad maar de persoon centraal stond. Overal, zelfs in Duitsland, ging men de motieven onderzoeken en toonde men zich humanitair ten opzichte van de kindermoordenares. Toch bleef nog lang de karakteristiek geldig die Malcolmson hanteerde bij het eerste moderne artikel over kindermoord.[53] Het was een misdrijf dat meestal door vrouwen werd begaan, als regel door de moeder die ongehuwd was en uit de groep arbeiders kwam; de sekse van het kind was onbelangrijk (dus geen Chinees model waarbij meisjes om het leven worden gebracht). Alleen wat het beroep betreft weken de Leidse vrouwen af van overal elders, want het grootste deel was werkzaam in de textiel en niet in een huiselijke dienst.

Dit artikel ging niet alleen over kindermoord in Leiden en de vrouwen die er aan schuldig waren. Dankzij een gericht onderzoek van de processtukken leverde het ook veel materiaal op over waarden en normen van de volksklassen in de vroegmoderne tijd. Daar speelden schande en schaamte een grote

rol. Met name was dit het geval tegenover de ouders en de andere naaste verwanten. Het niet aanbieden van een stoel kon tot een jarenlange of zelfs definitieve breuk in het gezin leiden. Het gaan leven als prostituee kon hetzelfde veroorzaken. Ongetrouwd zijn en dan zwanger worden betekende een grote schande. De Leidse vrouwen die voor dit probleem geen oplossing zagen, gingen – bijna noodgedwongen – over tot het doden van het pasgeboren kind. Maar daarmee was geen einde gekomen aan haar lot: het bleef hen achtervolgen en dat niet alleen van de kant van de rechterlijke macht.

Bijlage

In deze bijlage worden de twaalf gevallen van kindermoordenaressen gegeven met de data waarop het vonnis werd geveld (Regionaal Archief Leiden, Rechterlijk Archief inv.nr. 3, *Criminele vonnisboeken*). Van Teuntje Jacobsdr. en Eva van Beek is geen veroordeling bekend, maar wel een confessie (ibidem, inv.nr. 10, *Confessieboeken*).[54]

7 augustus 1546	Janneke Adriaansdr.
30 januari 1603	Magdalena Hagelen
5 januari 1628	Leuntje Ysbrantsdr.
26 september 1640	Ariaantje Frederiksdr.
26 mei 1671	Maria Hendriksdr.
3 juli 1683	Teuntje Jacobsdr.
12 juni 1700	Annetje Coupeau
13 april 1714	Judith Hoftuyn
7 oktober 1719	Eva van Beek
29 juni 1764	Maria Pardon
16 oktober 1781	Abigael Boeselijn
30 december 1791	Clasina Maria van der Zouw

Noten

1. Julie Wheelright, '"Nothing in between": modern cases of infanticide' in: Mark Jackson ed., *Infanticide. Historical perspectives on child murder and concealment, 1550-2000* (Aldershot 2002) 270-285, aldaar 270.
2. Wheelright, 'Nothing in between', 280.
3. K. Wrightson, 'Infanticide in European history', *Criminal justice history* 3 (1982) 1-20, aldaar 3.
4. Waarschijnlijk Frankenthal in de Pfalz.
5. Het hierna volgende verslag is dus voor een deel een reconstructie en niet noodzakelijkerwijs een weerslag van de werkelijke gang van zaken rond Clasina Maria van der Zouw.
6. De rechters meenden dat de vrouw naar Amsterdam vertrok, komend van de Jan Vossensteeg (Regionaal Archief Leiden, Oud Rechterlijk Archief (verder: ORA) inv.nr 3, *Crimineel vonnisboek* nr. 60, fol. 1-5v). Verschillende verklaringen geven aan dat dit vanuit de Brandewijnsteeg gebeurde.
7. Het lijkje werd op 16 oktober 1790 onderzocht, zie ORA inv.nr. 150, *Notulenboek van schout en schepenen* nr. 15, 180. Op 27 november 1790 bedankten de Leidse schepenen hun Amsterdamse collega's voor de arrestatie van de vrouw en vroegen om haar uitlevering, zie ORA inv.nr. 159, *Register van uitgegane missiven* K, fol. 100. Vriendelijke mededelingen van P.J.M. de Baar.
8. D.J. Noordam, 'Prostitutie in Leiden in de achttiende eeuw' in: D.E.H. de Boer ed., *Leidse facetten. Tien studies over Leidse geschiedenis* (Zwolle 1982) 65-102, aldaar 73-74.
9. 3 september 1788.
10. G. Huisman en S. van der Woude, '"Vrouwmensch Vrouwmensch, hoe bistu hier toe gekomen?" Kindermoord in Friesland in de periode 1700-1811', *De Vrije Fries* 68 (1988) 37-62, aldaar 51.
11. P.C. Hoffer en N.E.H. Hull, *Murdering mothers: Infanticide in England and New England 1558-1803* (New York 1981) 98.
12. S. Faber, 'Kindermoord, in het bijzonder in de achttiende eeuw te Amsterdam',

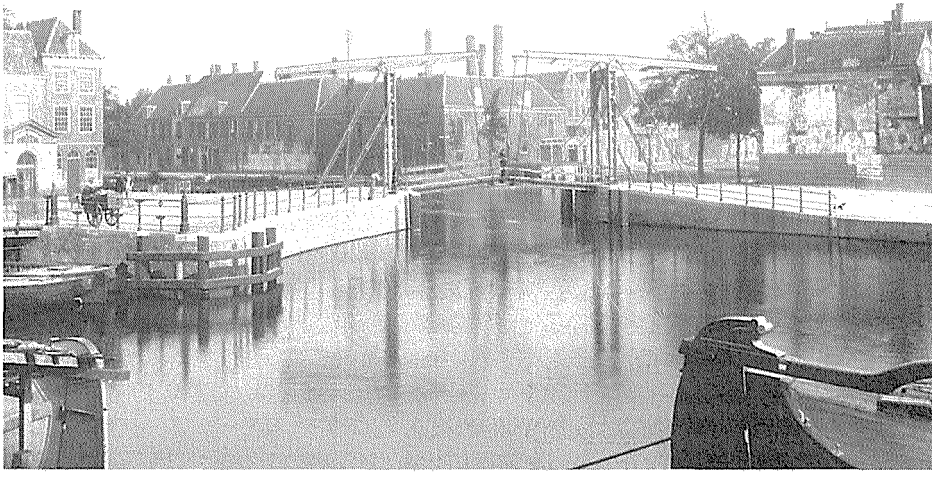
Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden 93 (1978) 224-240, aldaar 227.

13. D.J .Noordam, 'Strafrechtspleging en criminaliteit in Delft in de vroeg-moderne tijd', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 15 (1989) 209-244, aldaar 224-225, geeft zes gevallen in 1637-1809; A.J. van Weel, 'De strafvonnissen van de Haagse Vierschaar in de periode 1700-1811', *Jaarboek Die Haghe* 1984, 134-189, aldaar 187, met één zaak op een totaal van 709 in de periode 1738-1811; A. van der Hoeven, '"Ten exempel en afschrik"', *Haerlem Jaarboek* 1982, 8-34, aldaar 10-11, 17, met in de periode 1740-1795 drie zaken op een totaal van 536; Dick Schlüter, *Met den koorde of door het zwaard. Criminele rechtspraak, dood- en lijfstraffen in Twente vanaf de middeleeuwen* (Oldenzaal 1994) 160: één doodvonnis wegens kindermoord (periode 1493-1868) op een totaal van 85.
14. Huisman en Van der Woude, 'Vrouwmensch Vrouwmensch', 39.
15. S. Faber, 'Vrouwen van de rekening. Kindermoordzaken ten tijde van de Republiek te Amsterdam (in het bijzonder in de zeventiende eeuw) en in Friesland' in: G. Hekma en H. Roodenburg ed., *Soete minne en helsche boosheit. Seksuele voorstellingen in Nederland 1300-1850* (Nijmegen 1988) 145-167. Huisman en Van der Woude, 'Vrouwmensch Vrouwmensch', 40.
16. Johanna Geyer-Kordesch, 'Infanticide and the erotic plot: a feminist reading of eighteenth-century crime' in: Jackson, *Infanticide*, 92-127, aldaar 98, waar ze Michael Schmidt aanhaalt. Wrightson, *Infanticide*, 8, geeft veel lagere aantallen voor Duitsland. W. Wächtershäuser, *Das Verbrechen des Kindermordes im Zeitalter der Aufklärung. Eine rechtsgeschichtliche Untersuchung der dogmatischen, prozessualen und rechtssoziologischen Aspekte* (Berlijn 1973) 120-121, constateert voor Pruisen in 1789 84 gevallen van kindermoord op een totaal van 1702, dus 4,9 %.
17. R. Leboutte, 'Offense against Family order: infanticide in Belgium from the fifteenth through the early twentieth centuries', *Journal of the history of sexuality* 2 (1991) 159-195, aldaar 165: in 1796-1815 behoorde infanticide tot 2,5% van alle moorden.
18. J.S. Cockburn, 'The nature and incidence of crime in England 1559-1625: a preliminary survey' in: J.S. Cockburn ed., *Crime in England* (Londen 1977) 49-71, aldaar 55-58.
19. J.R. Dickinson en J.A. Sharpe, 'Infanticide in early modern England: the Court of Great Sessions at Chester, 1650-1800' in: Jackson, *Infanticide*, 35-51, aldaar 36: mogelijk evenveel of zelfs meer veroordelingen dan heksen.
20. Dickinson en Sharpe, 'Infanticide', 49-50.
21. Huisman en Van der Woude, 'Vrouwmensch Vrouwmensch', 40.
22. Hoffer en Hull, *Murdering mothers*, 28-30.
23. Leboutte, 'Offense against Family order', 167-168.
24. Huisman en Van der Woude, 'Vrouwmensch Vrouwmensch', 46-47.
25. Dickinson en Sharpe, 'Infanticide', 49-50.
26. E.I. Strubbe, 'Joos de Damhouder als criminalist', *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis* 38 (1970).

27. Of zij echt een kindermoordenares was, dient te worden betwijfeld. De processtukken bevinden zich in ORA inv.nr. 3, *Crimineel vonnisboek* nr. 41, fol. 11v-12v en inv.nr. 10, *Confessieboek* W-1, fol. 31v-37.
28. Hoffer en Hull, *Murdering mothers*, 84-85.
29. D.J. Noordam, *Riskante relaties. Vijf eeuwen homoseksualiteit in Nederland, 1233-1733* (Hilversum 1995) 257.
30. Leuntje Ysbrantsdr., Adriaantje Frederiksdr. en Maria Hendriksdr.
31. Bovendien Judith Hoftuyn en Abigael Boeselijn.
32. Zij kreeg in totaal 8½ jaar afslag, maar deze werd in 1804 ingetrokken; Abigael Boeselijn ontving in totaal 4 jaar strafvermindering. Hetzelfde was in Delft gebruikelijk, zie Noordam, *Strafrechtspleging en criminaliteit*, 227.
33. De moeders waren Teuntje Jacobsdr. en Eva van Beek.
34. Huisman en Van der Woude, 'Vrouwmensch Vrouwmensch', 49. Een zeker medelijden met de vrouw ontstaat volgens hen in de loop van de achttiende eeuw, zie ibidem, 41-42.
35. Van Weel, 'Strafvonnissen', 183; Faber, 'Vrouwen van de rekening', 158.
36. Noordam, 'Strafrechtspleging en criminaliteit', 243.
37. Faber, 'Kindermoord', 232; Noordam, 'Strafrechtspleging en criminaliteit', 227 (over de totale ontwikkeling van de Delftse criminaliteit).
38. Wächtershäuser, *Das Verbrechen des Kindermordes*, 135-136.
39. Leboutte, 'Offense against Family order', 167-168.
40. Dana Rabin, 'Bodies of evidence, states of mind: infanticide, emotion and sensibility in eighteenth-century England' in: Jackson, *Infanticide*, 73-92, aldaar 83; er werden toen zeventien doodvonnissen uitgesproken over vrouwen, schuldig aan kindermoord.
41. Dickinson en Sharpe, 'Infanticide', 50. Zie ook de cijfers bij Mark Jackson, *New-born child murder. Women, illegitimacy and the courts in eighteenth-century England* (Manchester 1996) 29, 51.
42. Jackson, *New-born child murder*, 116; hij bestrijdt hier, op p. 128, ook Hoffer en Hull, *Murdering mothers*, 65-91, die de veranderingen volgens hem te gunstig beoordelen.
43. Peter Buijs, '"Dat gy inwendig over uwe redenering bloost!" Een pennestrijd in 1774 over kindermoord en zelfmoord tussen Petrus Camper en Augustus Sterk', *De Achttiende Eeuw* 33 (2001) 111-123.
44. Josephine McDonagh, *Child murder & British culture 1720-1900* (Cambridge 2003) 35-37.
45. Geyer-Kordesch, 'Infanticide and the erotic plot', 110, 116.
46. Wächtershäuser, *Das Verbrechen des Kindermordes*, 48-53. Huisman en Van der Woude, 'Vrouwmensch Vrouwmensch', 61.
47. Huisman en Van der Woude, 'Vrouwmensch Vrouwmensch', 45.
48. S. Faber, 'Dienstboden: dieveggen en kinder-moordenaressen?' in: J.W. ter Avest en H. Roozenbeek ed., *Stigmatisering en strafrecht. De juridische positie van minderheden in historisch perspectief* (Leiden 1990) 53-62.

49. R.W. Malcolmson, 'Infanticide in the Eighteenth Century' in: Cockburn, *Crime in England*, 187-209, aldaar 192.
50. Zie Noordam, 'Prostitutie in Leiden', 80, 99 (noot 62); D.J. Noordam, 'Uit armoede of door verleiding? De wereld van de Leidse prostutuées in de achttiende eeuw' in: H.A. Diederiks, D.J. Noordam en H.D. Tjalsma ed., *Armoede en sociale spanning. Sociaal-historische studies over Leiden in de achttiende eeuw* (Hilversum 1985) 105-116, aldaar 108.
51. Faber, 'Kindermoord', 232.
52. Noordam, 'Uit armoede of door verleiding?', 116; D.J. Noordam, 'Homosexualiteit en sodomie in Leiden, 1533-1811', *Leids Jaarboekje* 75 (1983) 72-105, aldaar 72.
53. Malcolmson, 'Infanticide', 192.
54. E. Kloek, 'Criminaliteit en sekse in de confessieboeken, 1678-1794' in: E. Kloek, *Wie hij zij, man of wijf. Vrouwengeschiedenis in de vroegmoderne tijd* (Hilversum 1990) 122-158 geeft acht gevallen van infanticide voor de periode 1683-1791 (148). Zij vermeldt niet de vonnissen en mist daarom voor de door haar bestudeerde periode enkele vrouwen; bovendien zijn sommigen geen kindermoordenares, terwijl anderen in de door haar niet behandelde periode vóór 1683 hun daad hebben verricht.

Havenbrug met gezicht op de Leidsche Zoutkeet aan de Oude Singel/hoek Houtmarkt, juni 1895. De wit uitgeslagen muur is waarschijnlijk de muur van het kookhuis waarin het echte zoutzieden plaatsvond, waarbij veel vocht vrijkwam. Foto Henri de Louw. RAL, PV 8320.16.

Kolhorner keetmeiden en Leidse comptoirbediendes

Vrouwenarbeid in de Leidse zoutkeet, 1750-1850

MYRIAM EVERARD

In Leiden heeft meer dan drie eeuwen een zoutkeet gestaan, aan de Oude Singel, tussen de Koolstraat en de Houtmarkt, waar van 1612 tot 1951 zout werd gezied. Over deze lange geschiedenis is maar zo weinig geschreven, dat de zoutkeet nauwelijks tot de collectieve herinnering aan Leidens industriële verleden is gaan behoren, zoals dat bijvoorbeeld wel het geval is bij de Meelfabriek, de Grofsmederij, Tieleman & Dros, of Krantz.[1] De summiere geschiedschrijving van de Leidse zoutkeet biedt niettemin één detail dat de nieuwsgierigheid prikkelt en zo alsnog tot onderzoek heeft aangezet. Volgens de schrijver van het eerste en belangrijkste artikel over de Leidse zoutkeet, Felix Driessen – die sinds de dood van zijn echtgenote Virginie Adela de Fremery in 1893 overigens mede-eigenaar van de zoutkeet was – werd het werk in de zoutkeet vrijwel vanaf het begin, om precies te zijn vanaf 1632, door vrouwen gedaan, wat tot "in later eeuwen" de praktijk zou zijn gebleven. Daaraan zou op een niet nader genoemd moment een einde zijn gekomen, want in 1933, het jaar van Driessens terugblik, verdiende "slechts personeel van het mannelijk geslacht" er zijn brood.[2] Uit andere bron blijkt dat het toen ging om zo'n dertig man.[3]

Het is niet gemakkelijk om uit de eeuwen na 1632 iets meer te weten te komen over zulk zwaar, ongeschoold werk als het zoutzieden was en over de mensen die dat werk toen deden, vooral niet als die mensen vrouwen waren. Maar het toeval wil dat in de laatste decennia van de achttiende eeuw twee ooggetuigen verslag hebben gedaan van hun bezoek aan de Leidse zoutkeet, en dat er van de zoutkeet bovendien een archief bewaard is gebleven, dat juist uit diezelfde tijd een schat aan informatie bevat over de arbeidsomstandigheden in de keet en de vrouwen die daar toen in elk geval nog werkten. Deze

bronnen bieden onbekende en verbazende gegevens over de vrouwen in de Leidse zoutkeet, waarmee de sociale en economische geschiedenis van Leiden aanmerkelijk wordt uitgebreid en verrijkt. Tegelijkertijd maken deze nieuwe gegevens het mogelijk om bestaande vanzelfsprekendheden in de geschiedschrijving van (werkende) vrouwen nog eens tegen het licht te houden. Het einde van de achttiende eeuw wordt namelijk algemeen gezien als een tijd waarin de mogelijkheden van vrouwen drastisch veranderden. Het huiselijkheidsideaal, dat het (zelf)beeld van de Republiek al in de zeventiende eeuw bepaalde, zou, zo is de gedachte, rond 1800 ook echt praktijk geworden zijn, mét de daarbij horende taak verdeling tussen mannen en vrouwen, waarbij vrouwen de zorg voor huis en haard, man en kinderen, en de schone stoep, mannen het verdienen van de kost, het bestuur van stad en land, en het verdedigen van het vaderland toebedeeld hadden gekregen.[4] Veel onderzoek is aan deze veronderstelde verandering, die voor vrouwen vooral een inperking betekende, niet gewijd. Verdwenen vrouwen – alle vrouwen? gehuwde vrouwen? vrouwen met kinderen? – rond 1800 inderdaad van de arbeidsmarkt? En als dat zo zou blijken te zijn, hoe zag hun leven er dan nadien uit? Beschouwen we de vrouwen in de Leidse zoutkeet als de onderzoeksgroep waaraan de 'huiselijkheidsthese' voor de eerste maal getoetst gaat worden, dan zijn dat de vragen die in het navolgende steeds mee zullen spelen en waarop aan het slot ook een antwoord zal worden geformuleerd.

Een "Wel Edele Weetenschap en Geleerdheid oeffenende" Vrouwe

In of rond 1770 doet de Leidse schrijver, dichter en pamflettist, tevens apotheker, medicus en aanstaand lector in de natuurlijke historie aan de Leidse universiteit Johannes le Francq van Berkhey op een van zijn wetenschappelijke excursies voor het tweede deel van zijn *Natuurlyke historie van Holland* (1770-1771) de Leidse zoutkeet aan.[5] Die is op dat moment eigendom van Cornelia Anna Dibbetz, weduwe Jacob van Weneghem, die de zoutkeet in 1763 door vererving voor de helft en in 1765 door aankoop van de andere helft geheel had verworven.[6] Het bedrijf maakte toen al een eeuw deel uit van het familiekapitaal van de Leidse regentenfamilie Van Alphen, zij het dat het, door de grilligheid van het lot en de logica van het erfrecht dat mannen niet

boven vrouwen bevoorrechtte, langzaam maar zeker van de familie vervreemd was geraakt. Cornelia Dibbetz was namelijk een dochter van Margaretha Ris, zelf een Enkhuizense regentendochter, en de Leidse kolonel Johan Dibbetz; na de dood van de laatste was haar moeder hertrouwd met Abraham Alensoon, op dat moment niet alleen burgemeester van Leiden, maar ook eigenaar van de Leidse zoutkeet, die hij had geërfd van zijn eerste vrouw Cornelia van Alphen, en die weer van haar vader, burgemeester Daniël Daniëlsz. van Alphen, en die weer van zijn vader, vroedschap Daniël van Alphen, die de zoutkeet in 1671 had gekocht.[7] Margaretha Ris had vervolgens ook haar tweede echtgenoot, Abraham Alensoon, overleefd, en omdat die uit zijn eerste huwelijk geen kinderen had, was haar in 1758 de zoutkeet toegevallen, waarmee deze definitief in handen van de koude kant van de familie was geraakt. Zij had de zoutkeet vervolgens in 1763 aan twee kinderen uit haar eerste huwelijk, Cornelia en Lucas Dibbetz, nagelaten, waarna Cornelia, toen haar broer Lucas twee jaar later stierf, diens twee zoons had uitgekocht, zodat zij in 1765 uiteindelijk enig eigenaar was geworden.

Wat het voor deze opeenvolgende eigenaars en eigenaressen betekende om keetmeester of keetmeesteres te zijn, of zij in de praktijk meer bemoeienis met de zoutkeet hadden dan dat zij er op gezette tijden de winst kwamen incasseren, is niet bekend. Behalve dan van Cornelia Dibbetz. Zo weten we dankzij Berkhey dat zij de zoutkeet als een particulier zoutwaterlaboratorium gebruikte, waar zij met een hydrometer het zoutgehalte van het wekelijks aangevoerde zeewater vaststelde en deze observaties vervolgens afzette tegen de weersgesteldheid op het moment dat dit zeewater bij Katwijk in de waterschuiten was gepompt.[8] Mogelijk dat dit hem ingaf haar "de Wel Edele Weetenschap en Geleerdheid oeffenende Mevrouwe Dibbetz" te noemen, al kan hij daarbij ook hebben gedacht aan de lessen Latijn die zij in die tijd bij zijn voormalige privé-leraar en boezemvriend Joan Christiaan Schutz nam.[9] Zij was dan ook vast een van de tot op heden onbekende vrouwen in het literaire gezelschap 'H.P.T.B.' dat Schutz in de jaren 1760 om zich heen verzameld had en waarvan natuurlijk ook Berkhey deel uitmaakte.[10] En daar zou dan weer naadloos bij aansluiten dat zij een abonnement had op het spectatoriale tijdschrift *De Denker*.[11] Maar de bemoeienis van Cornelia Dibbetz met de zoutkeet had ook andere kanten, weten we van een van haar opvolgers in de zoutkeet, Jacobus de Fremery: zij was royaal, naar zijn smaak te royaal,

voor het keetpersoneel, al zou haar beleid, waarover later meer, met evenveel recht sociaal kunnen worden genoemd.[12]

Stoepen, brommers en vlofluten. En blote voeten?

Zoutketen, waarin door het zieden (koken) van pekel zout werd gewonnen, stonden in de achttiende eeuw in talloze steden van de Republiek. Het woord 'keet' is overigens nogal misleidend: het ging altijd om grote, industriële complexen, met minimaal een opslag voor het ruwe, ongezuiverde zout dat uit mediterrane landen werd ingevoerd – de zogeheten zoutdel – een turfschuur, een loods – ook wel kuiphuis – waarin het ruwe zout in zeewater werd opgelost, een stookhuis waarin het eigenlijke zieden plaatsvond, en een ruimte – de zoutden – waar het geraffineerde zout te drogen werd gelegd, met her en der nog de nodige hevels, pompen, slangen en verbindende houten goten. De Leidse zoutkeet vormde hier zeker geen uitzondering op, zoals uit de beschrijving van Berkhey blijkt. Vanwege de grote hoeveelheden ruwzout, turf, en zeewater die moesten worden aangevoerd, en het vele zout en natuurlijk ook de as die weer moesten worden afgevoerd, werden de zoutketen altijd aan doorgaand water gebouwd, zoals ook in Leiden het geval was.

Uit de observaties van Berkhey, die met zulke fabrieksmatige werk omgevingen wel vertrouwd was – hij was eerder als praktiserend medicus verbonden geweest aan een Amsterdamse loodwitfabriek[13] – kunnen we ons een beeld vormen van hoe het er binnen in zo'n complex aan toeging. Een van zijn eerste observaties is dat het werk in de zoutkeet gedaan werd door "Werkmeisjes, gebruikende men in dit werk veelal het Vrouwelyk Geslagt".[14] Deze "Werkmeisjes", die hij ook wel "Zoutmeisjes" noemt maar die in de regel "keetmeiden" heetten, deden, onder leiding van de "Zoutbaazin", ook wel "keetvrouw", al het werk. Om te beginnen brachten zij een hoeveelheid ruw zout uit de zoutdel in een van de zogeheten smeltkuipen – grote vierkante bakken van twee bij twee meter – die naast elkaar in het kuiphuis stonden. In die smeltkuipen pompten zij vervolgens zeewater, waarbij de keetvrouw met behulp van een barnstenen kraal aan een touwtje controleerde of de zoutoplossing, de pekel, al het verzadigingspunt had bereikt, of dat er meer water of zout bij moest worden gedaan. Bleef de kraal drijven, dan was de pekel verzadigd en werd de smeltkuip aan de onderkant geopend, waarna de

pekel door een zeef in een grote bak onder de smeltkuipen stroomde, en via een pomp- en gotenstelsel naar het stookhuis werd geleid. Daar stond een aantal grote ronde "pannen" met een doorsnede van ten minste drie meter – in werkelijkheid aan elkaar geklonken ijzeren platen, waarvan de kieren door de keetmeiden met doek waren opgevuld en de binnenkant vervolgens met cement was aangesmeerd – waarin de verzadigde en gefilterde pekel uitstroomde. Die pannen stonden niet op de grond, maar op een gemetseld soort komfoor, met stookgaten erin, die met ijzeren deuren geheel of gedeeltelijk af te sluiten waren. Deze vuurplaats noemden de keetmeiden, niet verwonderlijk, de *"Heerd* of *Haerd*, en de Yzeren deuren, *Mondyzers"*.[15] Naast iedere pan stond, "op een vry hoogen optree", een ronde houten trechter, de "stoep", die uitliep op een houten zeef, die boven een bak, het "Hoosvat", hing.[16] Als de pannen eenmaal met pekel volgelopen waren, werd de haard onder de pannen aan gestoken en moest het vuur vanaf dat moment met turf aan worden gehouden. Na verloop van tijd – het water verdampte uiteraard gestaag – kwam er in de pekel een kristallisatieproces op gang dat, al naar gelang de temperatuur, kleine of grotere zoutkristallen opleverde. Over de temperatuur waakte de keetvrouw, en zij besliste ook over de vraag of de keetmeiden moesten roeren of scheppen. Het roeren, nodig om te zorgen dat het zout niet aan de pan koekte, gebeurde met houten spatels, "brommers" genoemd, het scheppen met een soort "loeten", waarmee de kristallen konden worden aangehaald en uitgeschept. Voor dit soortement dichte harken hadden de keetmeiden een benaming die Berkhey niet kende en die hij daarom graag vermeldt: "vlofluten".[17] Het geschepte natte zout moest vervolgens in de hoogopgehangen stoepen worden gedaan – geworpen waarschijnlijk – en lekte dan in het hoosvat uit. Was het hoosvat vol, dan werd het natuurlijk nog niet droge zout naar de zoutdennen gebracht en te drogen gelegd en het hooswater weer terug in de pan geschept. Eenmaal uitgedroogd, werd het zout in linnen zakken gedaan en was het klaar om verscheept te worden.

Dit hele proces nam, afhankelijk van de luchtvochtigheid en het seizoen, zo'n vier à vijf etmalen in beslag, wat dus vier à vijf dagen continu werken moet hebben betekend. In hartje winter werd in de regel niet gewerkt: het seizoen liep van maart tot kerstmis.

Berkhey wijdt er niet over uit, maar het dragen en pompen en roeren en

scheppen en stoken en tillen, en dat vier à vijf etmalen aan één stuk, moet zwaar werk geweest zijn. Daarbij moet nog worden opgeteld dat er vooral in het stookhuis ongenadige temperaturen moeten hebben geheerst, die, vermeerderd met het continu verdampende water en de walm van de turfvuren, de omstandigheden waaronder zo lang aan één stuk gewerkt moest worden ook nog eens hard moeten hebben gemaakt. Het is dan ook niet ondenkbaar, dat het inkijkje dat de schrijver Lieve van Ollefen in zijn populaire seriewerk *De Nederlandsche stad- en dorp-beschrijver* in 1793 in de Zwijndrechtse zoutketen gaf, ons ook een beeld van die in Leiden geeft. Uit zijn verslag moeten we begrijpen dat de zoutketen van Zwijndrecht druk bezocht werden door mensen die naar de keetmeiden kwamen kijken, die – Van Ollefen beschrijft het met bewondering en compassie – buitengewoon zwaar werk deden. Maar dat was de attractie niet zozeer. Waar het publiek voor kwam, was voor de dracht van de keetmeiden: "deeze dragt bestaat voornaamlijk in een bruine broek; voords loopen zij blootsvoets".[18] Dat "voornaamlijk' en dan die blote voeten, de damp slaat er als het ware vanaf. Een latere schrijver, die het bezoeken van zoutketen ook zonder omwegen als toeristische attractie aanbeveelt, raadt zijn lezers overigens aan zelf kunstlicht mee te nemen om niets van het 'zonderlinge schouwspel' te missen.[19] Dus donker moet het er ook nog geweest zijn.

Wie de vrouwen in de Leidse zoutkeet waren, is in het verslag van Berkhey niet te lezen. Maar één ding vertelt hij daar wel over: ze kwamen niet uit Leiden:[20]

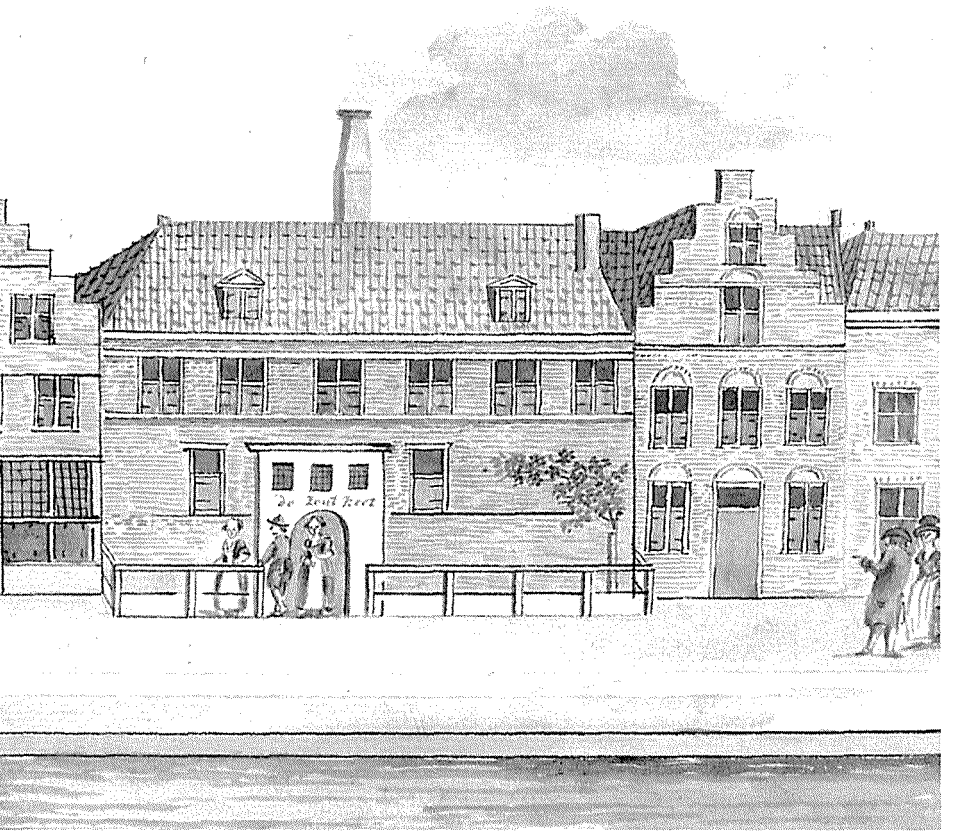
> In Zuidholland, te Haarlem, te Leiden en elders, worden, tot dit werk, meestal Noord hollandsche Meisjes en Vrouwen ontboden; die, door eene in dat gedeelte van ons Vaderland by uitstek bekende behandeling, er wonder wel en handig mede kunnen om springen; en daar benevens, als uit eene aangebooren zindelykheid, zeer wel geschikt zyn, om ons het versterkende en onontbeerlyke Zout in de zuiverste reinheid te verschaffen.

Dat is een detail dat nieuwsgierig maakt. Zou er iets meer over de vrouwen in de Leidse zoutkeet te achterhalen zijn?

Een nieuw regime

In 1771 komt de zoutkeet, na een eeuw lang familiebezit te zijn geweest, op de markt. Cornelia Dibbetz is failliet verklaard en al haar bezittingen – de

De Zoutkeet, Oude Singel 248. Naar haar kleding te oordelen, zal de vrouw in de deuropening eerder op het comptoir dan in de zoutkeet zelf hebben gewerkt, dus mogelijk is Susanna Biben hier geportretteerd.
Gekleurde tekening door Jacob Timmermans, 1787. RAL, PV 31250.

zoutkeet, haar woonhuis met volière aan de Oude Rijn bij de Hooglandsekerkgracht, en haar inboedel, van haar bibliotheek, haar drie klokken, haar twee clavecimbels en haar bureau-orgel, tot haar gouden snuifdoos aan toe – worden in de laatste weken van september openbaar geveild.[21] Had ze boven haar macht gegrepen toen ze de zoutkeet nog het jaar daarvoor "merklyk" vergrootte en verbeterde, zoals Daniël van Alphen, nazaat van de eerdere eigenaars, in zijn stadsgeschiedenis dat jaar heet van de naald wist te vertellen?[22] Of leefde ze met haar vogels, haar kostbare muziekinstrumenten, haar klokken, haar gouden snuifdoos, haar kapitale boekenverzameling, haar hydrometer, haar lessen Latijn en haar abonnement op *De Denker* boven haar

Aanplakbiljet van de openbare verkoop van de "Extraordinaire van Ouds bekende Neeringryke en Weldoortimmerde ZOUT-KEET" aan de Oude Singel plus het woonhuis van Cornelia Dibbetz aan de Oude Rijn, op 14 september 1771.

Geheel onderaan wordt het werk van nog een geheel andere vrouw zichtbaar: het biljet werd gedrukt door Anna Bouwman, "op 't Steenschuur, op de Hoek van de Bogaertsteeg".
RAL, Bibl. 254/27.

Op Saturdag den 14. September 1771.

TE KOOP BINNEN LEYDEN,

De Extraordinaire van Ouds bekende Neeringryke,
en Weldoortimmerde

ZOUT-KEET,

Met dessells Compleete Ruyme, Hegte, Sterke WOONHUYZINGE en verdere GETIMMERTE daar aan gehoorende, staande ende geleegen binnen de STAD LEIDEN, aan het einde van de OUDE SINGEL, by de HEEREGRAGT.

MITSGADERS

Een Aanzienlyk, Groot/ Ruym/ Hegt/ Sterk en
Extra Weldoortimmerd

HUYS EN ERVE,

Voorzien met Diverse zo Behange als Onbehange Boven- en Beneeden KAMERS en VERTREKKEN, staande ende geleegen binnen de Voorsz. Stad LEIDEN, op den OUDEN RHYN, omtrent de HOGELANDSE KERKGRAGT.

Alles hier na/ ieder in t bysonder/ breeder gemeld.

JOHANNES THYSSEN, Notaris, als door de Edele Groot Agtb. Heeren Die van den Gerechte der Stede Leyden, by Convente van Scepenstraete, aangestelde Curateur in den Boedel en Goederen van CORNELIA ANNA DIBBETZ, Weduwe JACOB van WEENEGEM, is van Meeninge (een Overtuan van de Ed. Agtb. Weeskamer Scheepenen-Meesters, Mingelders een Heer Gecommitteert uyt het Collegie van de H. H. Commissarissen van de Dyckagie Binnen) in 't Openbaar te doen Veylen en Verkoopen:

Eerstelyk een Extraordinaire van Ouds bekende/ zeer Neeringryke en Weldoortimmerde ZOUT-KEET, met dessells Compleete/ Ruyme/ Hegte/ Sterke WOONHUYZINGE, EERVE, en verdere GETIMMERTE daar Aanen; synde dezelve ZOUT-KEET bovsien met VIER Extra Groote/ Ruyme PANNEN, Vier STOOFFEN, Vyf SMELTKUYPEN, Agt Compleete Ruyme ZOUT-DENNEN, Een WATERSCHIP, met syn Zyltgoet, Een ZOUTSCHUYT, en verdere Gereedschappen, Mitsgaders een daar aan Extraordinaire Groote en onlangs Nieuwgemaakte TURF-SCHUUR, en 't geene voorts tot een Extra Welgetimmerde en zeer Florisante ZOUT-KEET word vereyscht; staande ende geleegen binnen de Voorsz. Stad Leyden, aan het einde van de Oude Singel, by de Heeregragt, Alsmede nog een HUYS en ERVE, op de Oude Singel, omtrent de voorsz. Zout-Keet, op den Hoek van de Bineveldsgragt, bekend de Zout-Keet en Woonhuyzinge, aan de eene zyde Willem Vrolyk, en aan de andere zyde Gerrit Vrolyk, strekkende voor/ aan het Water aan de Oude Singel, tot agter aan het Water van de Koolgragt, en de laastgemelde Huyzinge, aan de eene zyde Aabem Hallevelde, en aan de andere zyde de voorsthiervoe Binneveldsgragt, strekkende tot agter aan de voorsyde Turf Schuur.

Noch een Aanzienlyk Groot/ Ruym/ Hegt/ Sterk en Extra Weldoortimmerd HUYS en ERVE, met een Ruymte Plaisante Plaats en Vollaire, &c. synde voor dezen gewees Twee Huysen en Erven, voorsien met diverse zo Behange als onbehange ruymte Boven- en Beneeden-Kamers en Vertrekken, staande ende geleegen binnen de voorsz. Stad Leyden, op den Ouden Rhyn, omtrent de Hogelandsche Kerkgragt, tegens over het Amsterkamsche Veer, bekend aan de eene zyde de Heeren Meesteren en Regenten van 't Arme Weeshuys binnen Leyden, en aan de andere zyde Pieter van Stellingwerff, strekkende tot agter aan het voorsyde Weeshuys.

NB. Het Laastgemelde HUYS en ERVE, sal door de Gegadigdens, kunnen werden gesien, Twee Dagen voor de Verkooping, te weeten Donderdags en Dyndags/ zullende zyn den 12. en 13. September 1771. des Morgens van 9. tot 12. Uuren, en des Namiddags van 2. tot 5. Uuren.

En de voorsyde ZOUT-KEET, met dessells WOONHUYZINGE, &c. door de Gegadigdens welke daar toe bevoorens ten Comptoire van den Notaris Johannes Thyssen/ op de Pieters Kerkgragt te Leyden/ een Briefje sullen hebben bekoomen.

Nader onderrigting te bekomen ten Comptoire van den Notaris JOHANNES THYSSEN, *voorsomt.*

Waar mede men Openbaare Zit, en Koopdag houden zal, ten Huyze van George Willem Cramer/ Cabaretyn in 't Heeren Logement aan den Burgh binnen Leyden Voorsz. op Zaturdag den 14. September 1771. des Avonds de Kleine Uyr Uuren precies. De Gegadigdens aanhoeren de Condities en Voorwaarden Leezen, en deen in 't Koopen hun profyt.

Zeg het Voort.

NOTA. De Gegadigdens werden Lerwittigt/ Dat precies ten Vyf Uuren een Aanbang met het Leezen der Voorwaarden sal werden gemaakt/ ende dat de Opslinge eerstont daar op sal volgen/ sonder na pmaad te wagten.

Gedruk te Leyden, by ANNA BOUWMAN, *op 't Steenschuur, op de Hoek van de Bogaertsteeg*, 1771.

stand? Het is uit de stukken niet op te maken. Duidelijk is alleen, dat ze in 1771 veel en ook grote schuldeisers heeft.[23]

Duidelijk is ook dat deze verkoop een zegen voor de geschiedschrijver kan worden genoemd. Allereerst omdat het veilingbiljet waarop de verkoop overal in de stad bekend werd gemaakt, laat zien hoe de "zeer Neeringryke en Weldoortimmerde" zoutkeet er op dat moment bij staat. Het blijkt een zoutkeet met vier "Extra Groote Ruyme" pannen, vier stoepen, vijf smeltkuipen, acht zoutdennen, een "Extraordinaire Groote en onlangs Nieuwgemaakte" turfschuur, een eigen waterschip en zout schuit én het bijbehorende "Compleete Ruyme Hegte Sterke" woonhuis, alles gelegen "aan het einde van de Oude Cingel, bij de Heeregragt". Een zegen is de verkoop vervolgens ook, omdat de zoutkeet met toebehoren werd gekocht door twee mannen die niet tot het Leidse regentenpatriciaat behoorden: Hendrik Weyland, een boekhouder, en Jacobus de Fremery, die op dat moment klerk op de secretarie van het stadhuis was.[24] Voor hen was de zoutkeet geen passief bezit, waarmee zij zich al naar gelang hun gemoed hen ingaf wel of niet bemoeiden. Zij investeerden allebei fors in het bedrijf – de koopsom bedroeg *f* 54.880, waarvoor een hypotheek van *f* 36.000 werd afgesloten – waren uit op winst, en de jongste van beiden, De Fremery, die ook bij het bedrijf ging wonen, was bereid zich daar persoonlijk voor in te spannen.[25]

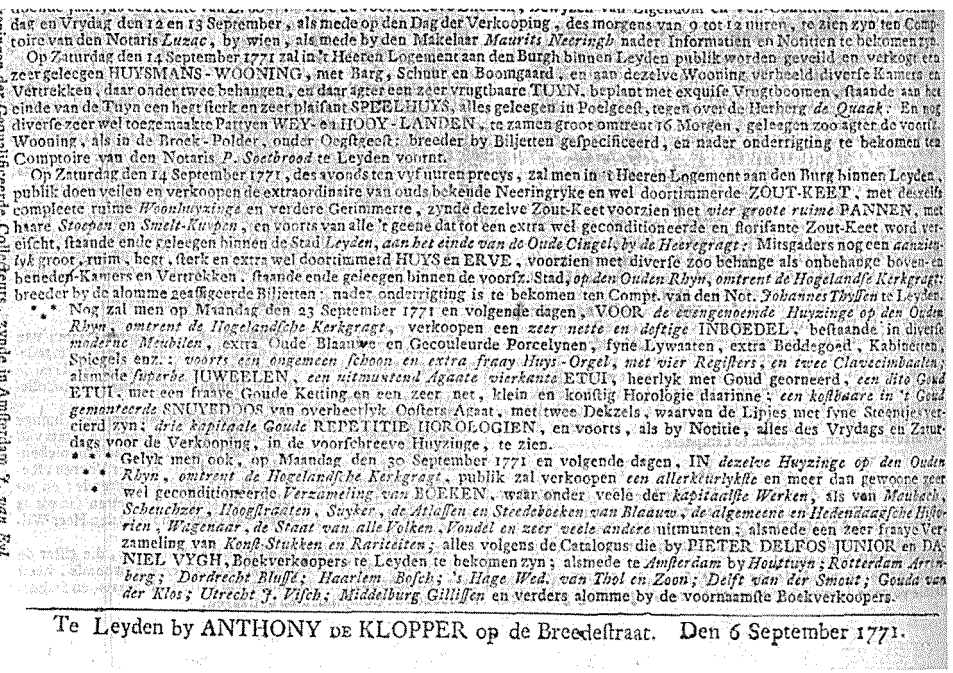
De nog maar 23-jarige De Fremery had noch als zoon van een predikant noch als klerk meteen de juiste achtergrond voor het keetmeesterschap. Maar omdat hij zich daar kennelijk toch op wil toeleggen, en meer greep op het bedrijf wil krijgen, legt hij meteen vanaf 1771 een soort logboek aan. Daarin houdt hij aantekening van wat er in de loop van de jaren aan het bedrijf wordt vertimmerd en met welk resultaat, hoe het werk in de zoutkeet traditioneel georganiseerd was en wat daar aan verbeterd zou kunnen worden, met welke keetmeesters in den lande hij contact heeft en wat hij daarvan opsteekt, maar vooral: wat het personeel in de zoutkeet precies doet, hoeveel ieder daarvoor betaald wordt, en waarop kostenbesparingen mogelijk zijn. Al deze aantekeningen heeft hij in 1785 gesystematiseerd en tot een 'Geschiedenis van de Zoutkeet' herschreven – een uitzonderlijk informatieve bron, juist ook op het punt van de vrouwen die in de zoutkeet werkten.[26]

Hoewel zijn aantekeningen zeker van eigen waarneming getuigen, is het toch duidelijk dat De Fremery zich bij zijn uitgebreide schouw van het

bedrijf voornamelijk verlaat op één informante. *Niet* Cornelia Dibbetz, die al vrij snel na de veiling uit Leiden verhuist, eerst naar Voorburg, en vervolgens naar Haarlem, waar zij uiteindelijk in 1790 zal overlijden.[27] Neen, degene die alles van het bedrijf weet, maandelijks een staat van inkomsten en uitgaven opmaakt, de leveranciers van turf en pekel betaalt, het geld van de afnemers int, de kas beheert en daaruit kleine aankopen doet, gebruikte zakken zoveel mogelijk weer inneemt en zo nodig voor nieuwe zakken zorgt, toeziet op het afmeten van de juiste zoutmaat, belasting afdraagt, en al het verdere personeel betaalt, is Susanna Biben, weduwe Abraham van der Reek, "comptoirbediende". Dat is, naar alle maatstaven gemeten, een verrassende bevinding. Een vrouwelijke kantoorbediende in de achttiende eeuw! En dan niet een vrouw die op het kantoor van haar vader of echtgenoot die vader of echtgenoot helpt, maar iemand van buiten die in dienst van de zoutkeet is! En die daar niet wat dienstverlenende werkzaamheden verricht, maar – natuurlijk namens en voor de eigenaars – het hele bedrijf runt! Dat roept, vooraleer de aandacht naar de keetvrouw en haar meiden gaat, om een nadere beschouwing.

Vrouwen op het comptoir

Publicaties over de geschiedenis van het kantoor die verder teruggaan dan het einde van de negentiende eeuw zijn schaars. Als we op de bekende economisch-historicus I.J. Brugmans afgaan, is dat ook niet vreemd. Vóór 1870 hadden de meeste bedrijven eenvoudigweg geen kantoor, en "[z]elfs bedrijven die accijnsplichtige artikelen produceerden" – zoals zout in de achttiende en negentiende eeuw was – "hadden een lopende administratie nauwelijks nodig".[28] De eigenaar hield de boeken zelf bij, thuis, waar zijn echtgenote hem bij gelegenheid hielp. Pas op het moment dat het de meewerkende echtgenote te veel gaat worden, rond 1870, doet de boekhouder zijn intrede. Opmerkelijk genoeg citeert Brugmans bij het ontvouwen van deze geschiedenis wel uit een typologie van de kantoorbediende die in 1842 gepubliceerd werd, waarin de auteur, die zich als zelf ook een kantoorbediende presenteert, signaleert dat het aantal kantoorbedienden met de dag groeit. Iedereen die maar een pen kan hanteren meldt zich als kantoorbediende aan: "Zelfs gaat dit zoo verre, dat men tegenwoordig jonge dames de kantoorwerkzaamheden

dag en Vrydag den 12 en 13 September, als mede op den Dag der Verkooping, des morgens van 9 tot 12 uuren, te zien zyn ten Comptoire van den Notaris *Luzac*, by wien, als mede by den Makelaar *Maurits Neeringh* nader Informatien en Notitien te bekomen zyn.

Op Zaturdag den 14 September 1771 zal in 't Heeren Logement aan den Burgh binnen Leyden publik worden geveild en verkogt een zeer gelegen HUYSMANS-WOONING, met Barg, Schuur en Boomgaard, en aan dezelve Wooning verheeld diverse Kamers en Vertrekken, daar onder twee behangen, en daar agter een zeer vrugtbaare TUYN, beplant met exquise Vrugtboomen, staande aan het einde van de Tuyn een heet sterk en zeer plaisant SPEELHUYS, alles gelegen in Poelgeest, tegen over de Herberg *de Quaak*. En nog diverse zeer wel toegemaakte Partyen WEY- en HOOY-LANDEN, te zamen groot omtrent 16 Morgen, gelegen zoo agter de voorsz. Wooning, als in de Broek-Polder, onder Oegstgeest; breeder by Biljetten gespecificeerd, en nader onderrigting te bekomen ten Comptoire van den Notaris *P. Soetbrood* te Leyden voornt.

Op Zaturdag den 14 September 1771, des avonds ten vyf uuren precys, zal men in 't Heeren Logement aan den Burg binnen Leyden, publik doen veilen en verkoopen de extraordinaire van ouds bekende Neeringryke en wel doortimmerde ZOUT-KEET, met dezelfs compleete ruime *Woonhuyzinge* en verdere Gerimmerte, zynde dezelve Zout-Keet voorzien met *vier groote ruime* PANNEN, met haare *Stoepen* en *Smelt-Kuipen*, en voorts van alle 't geene dat tot een extra wel geconditioneerde en florisante Zout-Keet word vereischt, staande ende geleegen binnen de Stad *Leyden, aan het einde van de Oude Cingel, by de Heeregragt*; Mitsgaders nog een *aanzienlyk* groot, ruim, heet, sterk en extra wel doortimmerd HUYS en ERVE, voorzien met diverse zoo behange als onbehange boven- en beneden-Kamers en Vertrekken, staande ende geleegen binnen de voorsz. Stad, *op den Ouden Rhyn, omtrent de Hogelandsche Kerkgragt*: breeder by de alomme geaffigeerde Biljetten; nader onderrigting is te bekomen ten Compt. van den Not. *Johannes Thyssen* te Leyden.

* * * Nog zal men op Maandag den 23 September 1771 en volgende dagen, VOOR *de evengenoemde Huyzinge op den Ouden Rhyn, omtrent de Hogelandsche Kerkgragt*, verkoopen een *zeer nette en deftige* INBOEDEL, bestaande in diverse *moderne Meubilen*, extra Oude Blaauwe en Gecouleurde Porcelynen, fyne Lywaaten, extra Beddegoed, Kabinetten, Spiegels enz.; *voorts een ongemeen schoon en extra fraay Huys-Orgel, met vier Registers, en twee Clavecimbaalen*; alsmede *superbe* JUWEELEN, *een uitmuntend Agaate vierkante* ETUI, heerlyk met Goud geornneerd, *een ditto Goud* ETUI, met een fraaye Goude Ketting en een zeer net, klein en konstig Horologie daarinne; *een kostbaare in 't Goud gemonteerde* SNUYFDOOS van overheerlyk Oosters Agaat, met twee Dekzels, waarvan de Lysies met fyne Steentjes verciert zyn; *drie kapitale Goude* REPETITIE HOROLOGIEN, en voorts, als by Notitie, alles des Vrydags en Zaturdags voor de Verkooping, in de voorschreeve Huyzinge, te zien.

* * * Gelyk men ook, op Maandag den 30 September 1771 en volgende dagen, IN *dezelve Huyzinge op den Ouden Rhyn, omtrent de Hogelandsche Kerkgragt*, publik zal verkoopen *een allerkeurlykste* en meer dan gewoone zeer wel geconditioneerde *Verzameling van* BOEKEN, waar onder veele der *kapitaalste Werken*, als van *Mauhach, Scheuchzer, Hoogstraaten, Swyker, de Atlassen en Steedeboeken van Blaauw, de algemeene en Hedendaagsche Historien, Wagenaar, de Staat van alle Volken, Vondel en zeer veele andere* uitmunten; alsmede een zeer fraaye Verzameling van *Konst-Stukken en Rariteiten*; alles volgens de Catalogus die by PIETER DELFOS JUNIOR en DANIEL VYGH, Boekverkoopers te Leyden te bekomen zyn; alsmede te *Amsterdam* by *Houttuyn*; *Rotterdam Arnberg*; *Dordrecht Blusse*; *Haarlem Bosch*; *'s Hage Wed. van Thol en Zoon*; *Delft van der Smout*; *Gouda van der Klos*; *Utrecht J. Visch*; *Middelburg Gillissen* en verders alomme by de voornaamste Boekverkoopers.

Te Leyden by ANTHONY DE KLOPPER op de Breedestraat. Den 6 September 1771.

Advertentie in de *Leydse courant* van 11 september 1771, waarin niet alleen de veiling van de zoutkeet en het woonhuis van Cornelia Dibbetz in het Heerenlogement bij de Burcht wordt aangekondigd, maar ook de openbare verkoop van haar inboedel op de stoep van haar huis, en van de veiling van haar boeken in haar huis aan de Oude Rijn. Collectie Koninklijke Bibliotheek, Den Haag.

verrigten ziet."[29] Zouden we deze auteur-kantoorbediende serieus nemen, dan kan de geschiedenis van Brugmans meteen de prullenbak in: niks niet meewerkende echtgenotes! geld verdienende jongedames! en dat ook nog eens ruim voordat de echtgenotes volgens Brugmans het veld zouden gaan ruimen voor de mannelijke professionals! Maar zelfs in dat geval reikt de geschiedenis niet al te ver terug en zouden vrouwen op zijn vroegst in 1842 op kantoor zijn gaan werken.

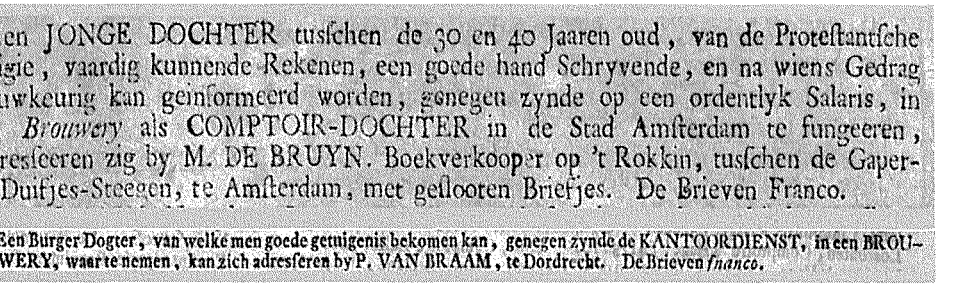
Ook het standaardwerk over de geschiedenis van vrouwen op kantoor, Francisca de Haans *Sekse op kantoor* uit 1992, laat deze geschiedenis beginnen in de tweede helft van de negentiende eeuw en presenteert die als een geschiedenis van de intrede van vrouwen in een beroep dat voorheen voor vrouwen gesloten was.[30] Zo zou tot 1860 kantoorwerk mannenwerk zijn geweest, en daarna zouden vóór- en tegenstanders van vrouwen op kantoor nog decennialang tegenover elkaar hebben gestaan voordat vrouwen daadwerkelijk toegang tot het kantoor kregen. Opmerkelijk genoeg signaleert De

Haan in haar weergave van het debat over de vraag of vrouwen wel konden en mochten boekhouden wél dat sommige deelnemers, met name tegenstand(st)ers, er best weet van hadden dat vrouwen allang op kantoor werkten, ja, dat er vrouwen waren die "hun natuurlijke afkeer van het credit en debet" hadden overwonnen en handelszaken leidden, maar dat heeft haar intredegeschiedenis niet aan het wankelen gebracht.[31]

Blijft over een miniem artikeltje van de economisch-historica Leonie van Nierop, die al in 1930 liet weten dat er in de tweede helft van de achttiende eeuw een kennelijke markt was van en voor "vrouwelijk kantoorpersoneel".[32] Omdat haar materiaal erop leek te wijzen dat vrouwen die zich in de achttiende eeuw als "comptoir dochter" aanboden, een comptoir van een brouwerij in gedachten hadden, veronder stelde zij dat de brouwerij "één der zeer weinige of de voornaamste groote onderneming [was], op wier kantoor een vrouw een behoorlijke plaats vond". Deze veronderstelling kan nu, na bijna 75 jaar van stilstand in het onderzoek, als te voorbarig worden afgewezen, al moet gezegd dat de vraag- en aanbodadvertenties van "comptoir-dochters" aan het eind van de achttiende eeuw nog altijd vooral op brouwerijen betrekking hebben.

Had de vraag overigens aan tijdgenoten voorgelegd kunnen worden, dan was de uitkomst zonder twijfel geweest dat vrouwen in de achttiende eeuw natúúrlijk op kantoor werkten, sterker nog: dat vrouwen dat ook al in de zeventiende eeuw deden. Buitenlanders die de Republiek aandeden, maakten althans keer op keer gewag van die wonderbaarlijke Hollandse vrouwen die in rekenen en boekhouden niet voor mannen onderdeden, en die op handelsgebied in alle opzichten de plaats van mannen in konden nemen en bij gelegenheid ook innamen.[33] De zeventiende-eeuwse Engelse koopman en mercantilist Josiah Child ging zelfs zover dat hij de reken- en boekhoudkundige onderlegdheid van de Hollandse vrouwen als een van de factoren voor het succes van de Republiek als handelsnatie aanwees die Engeland zich ter harte zou moeten nemen.[34] Dat dit geen loze observaties waren, mag blijken uit een mededeling die Johannes le Francq van Berkhey in een later deel van zijn *Natuurlyke historie van Holland* doet over de opvoeding van meisjes uit de burgerstand, die niet alleen in het huishouden onderricht werden, maar bij voorkeur ook een vak leerden, zodat zij niet alleen alvast konden sparen voor later, maar ook, "in gevallen van tegenspoed, ongehuwden staat, of weduw

Eind achttiende eeuw bestaat er voor vrouwen op kantoor al duidelijk een markt van vraag en aanbod.
Boven: een "jonge dochter" van tussen de 30 en 40 jaar, "vaardig kunnende Rekenen, een goede Hand schryvende", biedt zich aan als "comptoir-dochter" in de *Nederlandsche courant* van 28 juli 1784.
Onder: in de *Rotterdamsche courant* van 27 juli 1797 wordt gevraagd: een "Burger Dogter" die op het kantoor van een brouwerij wil werken.
Collectie Koninklijke Bibliotheek, Den Haag.

en JONGE DOCHTER tusſchen de 30 en 40 Jaaren oud, van de Proteſtantſche gie, vaardig kunnende Rekenen, een goede hand Schryvende, en na wiens Gedrag uwkeurig kan geinformeerd worden, genegen zynde op een ordentlyk Salaris, in *Brouwery* als COMPTOIR-DOCHTER in de Stad Amſterdam te fungeeren, reſſeeren zig by M. DE BRUYN. Boekverkooper op 't Rokkin, tuſſchen de Gaper-Duifjes-Steegen, te Amſterdam, met geſlooten Brieſjes. De Brieven Franco.

Een Burger Dogter, van welke men goede getuigenis bekomen kan, genegen zynde de KANTOORDIENST, in een BROUWERY, waar te nemen, kan zich adresſeren by P. VAN BRAAM, te Dordrecht. De Brieven *franco*.

schap, in haare eigen kundigheid en bekwaamheden een bestaan [konden] vinden".[35] Sommige ouders lieten om die reden hun dochters leren mutsen te maken, of japonnen, of borduurwerken, of zich in andere vrouwelijke handwerken bekwamen. Maar, en nu komt het:[36]

Anderen bestellen haare Dogters, in den eenen of anderen Koopwinkel, of eenig Vrouwelyk Beroep, als Winkel- of Kantoor-Dogter; ten einde haar, langs deezen weg, bekwaam te maaken, om vervolgens, op dien voet, insgelyks voor haar en haar Huis gezin te kunnen zorgen. Hier door vind men in Holland zo veele deftige Burger-Huizen, daar Man en Vrouw byzondere takken van Koopmanschap hanteeren; ja, ook wel, daar de Vrouw voornaamlyk de winst aan brengt.

Voor de goede orde: Berkhey heeft het hier over de dochters uit de burgerij – die grote groep van kooplieden, ambachtslieden, nering doenden, en beambten in allerhande stadsdiensten, die zich tussen het regentenpatriciaat aan de ene kant en de dagloners en bedeelden aan de andere kant bevond – en "deftig" betekent hier zoveel als verstandig, degelijk.[37]

Er is geen reden om te twijfelen aan deze observatie van Berkhey, die als zoon van een gescheiden moeder die als kunsthandelaarster annex uitdraagster de kost verdiende, ook nog eens zelf uit de burgerij afkomstig was.[38] Susanna Biben moet in haar tijd dus een van de vele "Kantoor-Dogters" geweest zijn.

Susanna Biben: meer dan vijftig jaar "in dienst van het Comptoir"

Zoals gezegd, in het logboek van Jacobus de Fremery speelt Susanna Biben, of "Santje" zoals hij haar meestentijds familiair noemt, een voorname rol – als informante over het bedrijf, maar ook als zijn belangrijkste, en duurste,

kracht. In het uitgebreide gedeelte dat hij aan de 'Bedienden in de Zoutkeet' wijdt, komt zij dan ook als eerste voor:[39]

Teegenwoordig hebben wij nog in dienst van het Comptoir in de Zoutkeet gehouden werdende Suzanna Biben weduwe Abraham van der Reek. Deselve was met haar man door den Burgemeester Alensoon in wiens dienst zij geweest was, in den Jaere 1747 daarmeede begunstigt en heeft hetzelve voor den voorn[oemde] Burgemeester, vervolgens voor Mevrouw van Weeneghem en eindelijk voor ons tot op heeden toe blijven bedienen.

Susanna Biben werkte in 1771, toen Weyland en De Fremery de zoutkeet kochten, dus al bijna 25 jaar op het comptoir, en bleef dat ook onder de nieuwe eigenaren doen. Kennelijk had zij vóór 1747 bij Abraham Alensoon gediend, en had hij haar een gunst willen bewijzen en, zoals regenten gewoon waren te doen met de vele posten en bedieningen die zij te vergeven hadden, haar een plaats in zijn eigen zoutkeet toebedeeld, dit, zoals De Fremery enigszins terloops aangeeft, "met haar man".

Met deze summiere gegevens is er buiten de zoutkeet nog veel over Susanna Biben, of Bieben zoals haar naam ook wel geschreven wordt, terug te vinden. Zij blijkt in oktober 1747, vanuit Amsterdam, getrouwd te zijn met Abraham van der Reek – zij is dan 32 jaar, en afkomstig uit Wezel, hij 33, en Leidenaar van geboorte.[40] Zij is dus in 1771 al zo'n 56 jaar, maar interessanter is dat, als zij al bij de familie Alensoon gediend heeft, dat dan niet onmiddellijk vóór haar huwelijk kan zijn geweest. Wel moet zij jaren eerder ook al in Leiden gewoond hebben, op het Rapenburg, want in 1737 verhuisde zij vandaar met attestatie naar Amsterdam. Alleen: Abraham Alensoon woonde niet op het Rapenburg, toen niet en nooit niet. Zijn zuster, Johanna Alensoon, getrouwd met de arts en latere vroedschap, schepen en burgemeester Johan Frederik Gronovius, daarentegen wel: op Rapenburg 52, waar in 1730 hun zoon Laurens Theodorus geboren werd.[41] Dezelfde Laurens Theodorus Gronovius die Susanna Biben in 1772 als een van haar executeurs-testamentair zal aanwijzen.[42] Is zij misschien in zijn kinderjaren bij zijn ouders in dienst geweest? En is zij dan niet zozeer door *Abraham*, als wel door *Johanna* Alensoon aan een plaats op het comptoir van de zoutkeet geholpen, die daarbij natuurlijk gemakkelijk een beroep kon doen op haar broer, die toen immers eigenaar van de zoutkeet was? Wie zal het zeggen. We moeten het op dit punt laten bij de stilzwijgende suggestie van De Fremery dat, wie onder het oude regime van de regenten-eigenaars comptoirbediende op de

Leidse zoutkeet wilde worden, de juiste connecties moest hebben, en kunnen alleen vaststellen dat Susanna Biben zulke connecties inderdaad had. Al zou men zeggen dat daar toch nog iets bij moet zijn gekomen. Enige boekhoudkundige ervaring bijvoorbeeld. Het is niet ondenkbaar dat zij die in haar tien Amsterdamse jaren heeft opgedaan, bij de verschillende Bi(e)bens die zich vanuit Wezel in Amsterdam hadden gevestigd en die in direct handelscontact stonden met het handelshuis van de Gebroeders Bieben in Wezel, dat in die jaren intensief handel dreef op Amsterdam.[43]

Dat Abraham van der Reek in 1747 met zijn echtgenote mee begunstigd werd en ook op het comptoir werd aangesteld, zoals De Fremery vagelijk suggereert, lijkt onwaarschijnlijk. Al in 1745 namelijk was hij benoemd als "Knegt op het Haerlemse Veer", dat is schippersknecht op de trekschuit tussen Leiden en Haarlem, een functie die hij na zijn huwelijk zal behouden.[44] Het echtpaar moet met deze twee bronnen van inkomsten in goeden doen zijn geweest: in 1768 leende Abraham van der Reek, dan inmiddels opgeklommen tot schipper op Haarlem, *f* 1.000 aan Cornelia Dibbetz. En zo was Susanna Biben, weduwe Van der Reek – haar echtgenoot was in 1769 overleden – in 1771 een van de schuldeisers voor wie Cornelia Dibbetz de zoutkeet, haar huis en al haar bezittingen moest verkopen.[45]

Eenmaal weduwe, moest Susanna Biben naar waarschijnlijkheid alleen met haar eigen inkomsten zien uit te komen. Hoe hoog die in 1771 en later waren, weten we dankzij De Fremery precies.[46] Om te beginnen was daar haar niet geringe traktement van *f* 250 per jaar – ruim het viervoudige van het traktement waarop een eerste stadsvroedvrouw in die jaren in Leiden werd aangesteld én van het bedrag dat Cornelia Dibbetz aan haar dienstboden betaalde.[47] Daar kwam nog een aantal variabele inkomsten in geld of natura bovenop, die De Fremery ons tot op de penning voorrekent. Zo kreeg zij bijvoorbeeld *f* 18-18-0 per jaar aan biergeld: "dit geld krijgt zij eigentlik om aan de boeren die aan de keet koomen of andere een glas bier of wat drank te geeven, gelijk zij ook doet dog schiet daar van gelijk ligt te begrijpen is vrij wat over".[48] Voorts kreeg zij met kerst en nieuwjaar een toeslag, bracht voor iedere nieuwgemaakte zak 1 stuiver in rekening, waarvan zij overigens 3 duiten aan de keetmeiden betaalde die de zakken nog eens controleerden, en inde statiegeld voor elke zak zout die zij aan de schippers of kramers leverde en die natuurlijk niet altijd terugkwam. En hoewel ook van die laatste inkomsten

weer een deel naar de keetmeiden ging die het zout afwogen, hield zij er volgens De Fremery jaarlijks toch zo'n *f* 200 aan over – een aanzienlijke som, die hem de volgende afweging ingaf:[49]

Hoe important dit voordeel ook nu blijkt te zijn zoo zoude na mijn oordeel echter niet geraaden zijn hetzelve van haar of liever van een ander die wij na haar aanstelden afteneemen, om reeden dat haar belang door dit voordeel vordert het onze ook te bevorderen dat is namelik zoo veel mogelijk calandisie te hebben behouden en ver meerderen.

Ten slotte kreeg zij jaarlijks 34 tonnen turf, waarvan er twee naar de keetmeiden gingen, en had zij vrij kaarsen, waarvan De Fremery weer omrekent wat hem dat kostte. Alles bij elkaar kwam hij in deze berekening uit op een jaarlijks inkomen van *f* 540-4-10 – en ook daarmee kwam zij aanmerkelijk boven het gemiddelde inkomen van een Leidse stadsvroedvrouw uit.[50] Van vrij wonen is in deze optelsom geen sprake. Voor het huis aan de Oude Singel dat bij de zoutkeet hoorde, waar Susanna Biben sinds 1747 met haar echtgenoot, haar nadien geboren en ook weer jong gestorven drie kinderen en een dienstbode, en sinds 1771 alleen met een dienstbode woonde, moet ze dus hebben betaald.

Niet uit de aantekeningen van De Fremery, maar uit de inschrijvingen in het kasboek en het journaal, blijkt dat Susanna Biben tot maart 1800, de maand waarin zij overleed, op het comptoir is blijven werken.[51] Zij moet bij overlijden zo'n 85 jaar oud zijn geweest.

Na 1800: werken op het comptoir blijft een vrouwenzaak

Voorzover valt na te gaan, werd de post van comptoirbediende na de dood van Susanna Biben nog meer dan vijftig jaar aan één stuk door vrouwen vervuld. Haar eerste opvolgster is Elisabeth Nolbeek, over wie niet meer is terug te vinden dan dat zij in 1800 48 jaar oud was, en ongehuwd, dat zij in Leiden was geboren als dochter van Gerardus Nolbeek, die in 1748, bij zijn poorterinschrijving in Leiden, lijfknecht was, en in 1749, bij zijn huwelijk met Maria van Schravendijk, "bode mette roede".[52] Zoals uit het kasboek en het journaal blijkt, treedt zij al meteen in april 1800 in dienst,[53] en aangezien de directie van de zoutkeet in die tijd ook geen advertentie heeft geplaatst, althans niet in de *Leydse courant*, zal zij of haar directe omgeving connecties met de zoutkeet hebben gehad. Net als Susanna Biben komt zij te wonen in

het huis van de zoutkeet aan de Oude Singel, vanwaar zij eind oktober 1806 begraven wordt.

Elisabeth Nolbeek wordt nog in datzelfde jaar 1806 opgevolgd door "de gezusters De l'Ecluse", zoals zij in de 'Geschiedenis van de Zoutkeet' heten.[54] Nu woonden er in die tijd verschillende families De l'Ecluse in Leiden, maar het zoutkeetarchief biedt gelukkig een nader aanknopingspunt voor de identiteit van de betreffende "gezusters": in 1806 werkte een Adrianus de l'Ecluse al zo'n twintig jaar met enige regelmaat als metselaar voor de zoutkeet.[55] En laat nu de Adrianus de l'Ecluse, die bij zijn eerste huwelijk in 1766 metselaarsknecht was en pas in 1809 zou overlijden, in 1806 wel *drie* dochters hebben die qua leeftijd in aanmerking komen: Maria van 31, Susanna van 28, en Elisabeth die 25 is.[56] Gaan we voor zover mogelijk hun gangen na, dan moeten Susanna en Elisabeth de "gezusters De l'Ecluse" geweest zijn die Elisabeth Nolbeek zijn opgevolgd. Susanna is namelijk van 1808 tot 1811 patentplichtig kantoorbediende, trouwt in 1811 met de schoolhouder William Rodbard, en woont na dat huwelijk niet meer op de zoutkeet. Dat blijkt haar zuster Elisabeth nog wél te doen: als zij namelijk in 1814 met de weduwnaar William Rodbard trouwt – haar zuster Susanna is het jaar tevoren overleden – doet zij dat vanuit de zoutkeet. Haar plaats moet toen zijn ingenomen door haar oudste zuster Maria, die vanaf 1814 in de patentregisters als kantoorbediende voorkomt, en dan op de zoutkeet woont. Zij trouwt niet, maar blijft ook niet tot haar dood op de zoutkeet wonen: in 1833 overlijdt zij in de woning in de Haarlemmerstraat waar zij ten minste al in 1829 woonde.

Omdat Elisabeth Nolbeek kennelijk de laatste comptoirbediende was die ook de kas beheerde – na haar dood werden de in- en uitgaande kasgelden door een van de aankomende eigenaren, Casparus de Fremery Jacobusz. ingeschreven – en omdat ook in het logboek met zijn latere aanvullingen – in het handschrift van diezelfde aankomende eigenaar – niets meer over het comptoir is aangetekend, is het alleen bij toeval dat duidelijk is, wanneer Maria de l'Ecluse het comptoir en de zoutkeet verliet en wie haar toen opvolgde. Dat toeval is dat haar opvolgster, Alida Zalm, in 1856 de oudste vennoot van de familie De Fremery, Petrus Isaacus de Fremery, enige nog levende zoon van Jacobus de Fremery, aanspreekt over een oudedagsvoorziening, en dat daarvan enkele stukken bewaard zijn gebleven. De aangesprokene is duidelijk een beetje onthand met de situatie en vraagt zijn medevennoot, zijn neef en

naamgenoot Petrus Isaacus de Fremery, om advies. In een brief legt hij uit dat "Aaltje" hem aan een oude afspraak heeft herinnerd die na het overlijden van zijn vader – zijn correspondents grootvader – in 1826 door hem en zijn broer Casparus – zijn correspondents vader – met haar zou zijn gemaakt:[57]

Zij heeft mij toen gezegd, dat, toen mijn Vader, uw Groot Papa overleden is, er een stuk onder zijne Papieren gevonden is, waarop Vader geschreven had, ten aanzien van Juf^{W} de L'Ecluse, dat hij verlangde, dat, indien die Jufvrouw niet meer in staat was om werkzaam in de zoutkeet te zijn, zij dan op eene fatsoendelijke wijze mogt kunnen blijven leven. Juf^{W} de L'Ecluse was toen echter, zoo ik meene reeds sedert Twee Jaren niet meer op het kantoor. Nu heeft Aaltje mij gezegd dat wijlen Uw Papa, en ik bij de gelegenheid gezegd hebben, dat wij die bepaling op haar overbragten, en op haar wilden toepassen.

De oude De Fremery kan zich die afspraak eigenlijk niet herinneren, maar Aaltje was zó stellig, dat zij hem van het bestaan van een dergelijke afspraak overtuigd heeft. Kennelijk heeft zij verder geen details ont houden, dus is het nu aan hen, te bepalen wat voor Alida Zalm een "fatsoendelijke" voorziening zou zijn en wanneer die zou moeten ingaan, waarvan hij op voorhand geen idee blijkt te hebben:

Ik heb toen aan Aaltje gevraagd hoe oud zij was. Daarop heeft zij mij gezegd in het Jaar 1795 of 1796 te zijn geboren. Zij is dus 60 of 61 Jaren oud. Voorts heeft zij mij gezegd nog wel te mogen hopen eenige Jaren voor het kantoor te zullen kunnen werkzaam zijn, want, dat zij, uitgenomen eenige niet langdurige ongesteldheden gezond is. Voorts heb ik aan haar gevraagd welk inkomen zij van de Zoutkeet had. Zij heeft mij gezegd te ontvangen elk Jaar *f* 500:00; *f* 12:00 Nieuw Jaar; *f* 10:00 voor kermis; en bovendien nog *f* 25:00, uit welken hoofde dit laatste was heb ik niet regt begrepen.

Op zijn vraag wat zij nodig dacht te hebben als zij met werken op zou houden, had Aaltje Zalm geen duidelijk antwoord gegeven, anders dan dat zij altijd voor haar familie had gezorgd en dus niet had kunnen sparen, dat zij nu samen met een nicht woonde voor wie zij zorgde, maar dat zij dat dan niet zou kunnen voortzetten en dus op kamers zou moeten gaan wonen. Petrus Isaacus de Fremery, de oom, vindt nu dat zij een bedrag moeten voorstellen, en ook dat dat een ruim bedrag zou moeten zijn, "bijvoorbeeld [...] de helft van het geen zij nu geniet, of zelfs iets meerder". Daarbij neemt hij in aanmerking dat zij, als hij het zich goed herinnerde, van 1817 af bij zijn vader had "gediend" en hem in zijn laatste levensjaren erg goed had geholpen. En dat zij van 1824 af "trouw en met braafheid" op het kantoor heeft gewerkt.

Zo komen we dus terloops te weten dat Maria de l'Ecluse de zoutkeet in 1824 verlaten heeft en dat Alida Zalm, die toen al enige jaren bij Jacobus de Fremery had gediend, haar is opgevolgd.[58] En bovendien dat zij in 1856 in totaal *f* 547 per jaar verdient – maar enkele guldens meer dan Susanna Biben indertijd. Zij was overigens in 1795 geboren, als dochter van de droogscheerder Jan Zalm en Maria Ramak.[59]

Kennelijk heeft neef Petrus Isaacus de Fremery minder ruimhartig willen zijn dan zijn oom. In een conceptbrief van de oude Petrus Isaacus de Fremery aan Alida Zalm komt deze namelijk na veel omhaal van woorden met het aanbod haar zodra zij niet meer zou kunnen werken jaarlijks *f* 100 à *f* 150 uit te keren, afhankelijk van hoe de zoutkeet op dat moment draait.[60] Alida Zalm heeft niet meteen van dit zuinige aanbod gebruikgemaakt, want in de bevolkingsadministratie, waarin zij eerder als "kantoorbedienster" en "kantoorbediende" staat genoteerd, heet zij nog tot na 1860 "boekhoudster". Maar als de nicht die met haar op de zoutkeet woont in 1865 trouwt en verhuist, verhuist zij met haar mee. Vanaf dat moment heet zij zonder beroep. En het heeft er alle schijn van dat zij, op de drempel van de tijd waarin vrouwen naar de geschiedschrijvers willen het kantoor als arbeidsterrein veroverden, werd opgevolgd door een man, Johannes de Lamaar.[61] De heren De Fremery hebben Alida Zalm de *f* 100 à *f* 150 die zij uiteindelijk voor haar over hadden overigens niet lang hoeven uitbetalen: in 1867 overlijdt zij, 72 jaar oud.

Vrouwen in de keet

Keren we terug naar de 'Geschiedenis van de Zoutkeet' van Jacobus de Fremery. Onmiddellijk na zijn aantekeningen over Susanna Biben volgt een hoofdstuk over de 'Bedienden in de Zoutkeet' zelf, dat hij inleidt met:[62]

Tot het eigentlik werk van het keeten off zoutzieden is vrij algemeen in gebruik zig te bedienen van vrouws Persoonen om dat het loon niet zeer hoog is en dat ook na den aart van het werk daarvoor beeter geschikt schijnen als mans Persoonen welke daaren boven dikwils geen werk hebbende tot overlast zouden strekken daarin teegendeel de meijden als in de keet niet te doen hebben voor haar zelve van nut kunnen zijn.

De Fremery heeft zeker gelijk als hij schrijft dat het zoutzieden in die tijd in de regel door vrouwen werd gedaan. Niet alleen in Leiden – en in Haarlem,

zoals Berkhey aangaf, en in Zwijndrecht, zoals bij Van Ollefen viel te lezen – maar in alle zoutketen in de Republiek waarover we op dit punt geïnformeerd zijn, waren het vrouwen die het zout ziedden, al waren er op sommige plaatsen, zoals ook in Leiden, turf- en zoutdragers die het sjouwwerk buiten de keten voor hun rekening namen.[63] Maar dat dat was omdat vrouwen daar nu eenmaal beter geschikt voor waren dan mannen, dat is niet meer dan een gelegenheidsargument waarvoor de verschillen tussen de seksen geen grond bieden. Niets wijst daar duidelijker op dan dat het zoutzieden elders geheel anders georganiseerd was, zoals bijvoorbeeld in Duitsland, waar het zieden mannenwerk was en vrouwen juist het sjouwwerk deden.[64]

De aantekeningen van De Fremery over de keetvrouwen en keetmeiden zijn buitengewoon uitgebreid en ook buitengewoon informatief, temeer daar hij ook steeds, uiteraard met behulp van "Santje", vergelijkenderwijs terugblikt. En hoewel alles in het licht staat van wat het hem kostte, wordt daardoorheen toch het nodige duidelijk over de arbeidsomstandigheden, de arbeidsverhoudingen en ook, terloops, over de vrouwen zelf.

Zoals Berkhey al schreef, was het zoutzieden seizoensarbeid: er werd gewerkt van het vroege voorjaar tot kerstmis, en hoe vroeg dat voorjaar wel niet viel, mag blijken uit het feit dat het seizoen in De Fremery's kostenanalyse 44½ weken telde. Zoals Berkhey ook al schreef, kwamen vrouwen in de keet traditioneel uit Kolhorn, een dorp in West-Friesland, waarnaar zij ieder jaar met kerstmis afreisden om een kleine acht weken later weer terug te keren. Zoutzieden was dus trekarbeid, en dat betekent dat de Kolhorner vrouwen voor die 44½ week onderdak nodig hadden. Daarin was in de zoutkeet voorzien: daar hadden zij twee kamers met in totaal vier bedsteden tot hun beschikking. Die deelden zij met zijn achten, aanvankelijk zelfs met zijn negenen. Want hoewel er in de regel voor elke pan twee vrouwen in dienst waren en er dus voor de vier pannen die de keet in 1771 telde niet meer dan acht vrouwen nodig waren, was de situatie die De Fremery in 1771 aantrof anders:[65]

Toen wij de keet kogten, vonden wij in dienst een keetvrouw genaamt Maartje Stuurmans welke lange Jaaren in de keet geweest was en een extra ordinaire reputatie had met haar zuster en nog 7 Meijden dus 9 Persoonen, dat kwam doordien voornoemde vrouw ziekelik en zeer zwak van zenuwen niet meer in staat was zelfs meedetewerken, en dus nog een Meijd meer noodig hadde, voor welke te bekostigen zij iets van haar eigen loon had afge-

staan, wat van de oudste Meijden was afgenoomen, en door Mevrouw van Weeneghem het overige voor haar Reekening was genoomen.

Die regeling laten de nieuwe eigenaars voorlopig in stand, maar met een andere aardigheid van hun voorgangster maken zij snel korte metten. Cornelia Dibbetz had namelijk de gewoonte de vrouwen aan het eind van het jaar te trakteren, en zij was daarin niet zuinig, zo werd De Fremery gewaar toen zij deze traditie het eerste jaar voortzetten. En als om zichzelf nog eens van de juistheid van deze beslissing te overtuigen, somt hij op:[66]

voor het maal	f 11
4 stoop wijn met inbrenger	f 6-17
aan twee Taarten	f 6
Te Saamen	f 23-17

Met deze jaarlijkse feestelijkheid is meteen in 1772 gebroken. In plaats daarvan werden "de Meijden wel eens op 't laast getracteert op chocolaade dat een stuijver of 16 kwam te beloopen, dog dit is ook lang zaamerhand minder geworden en nu al in een Jaar of Twee niet gedaan".[67]

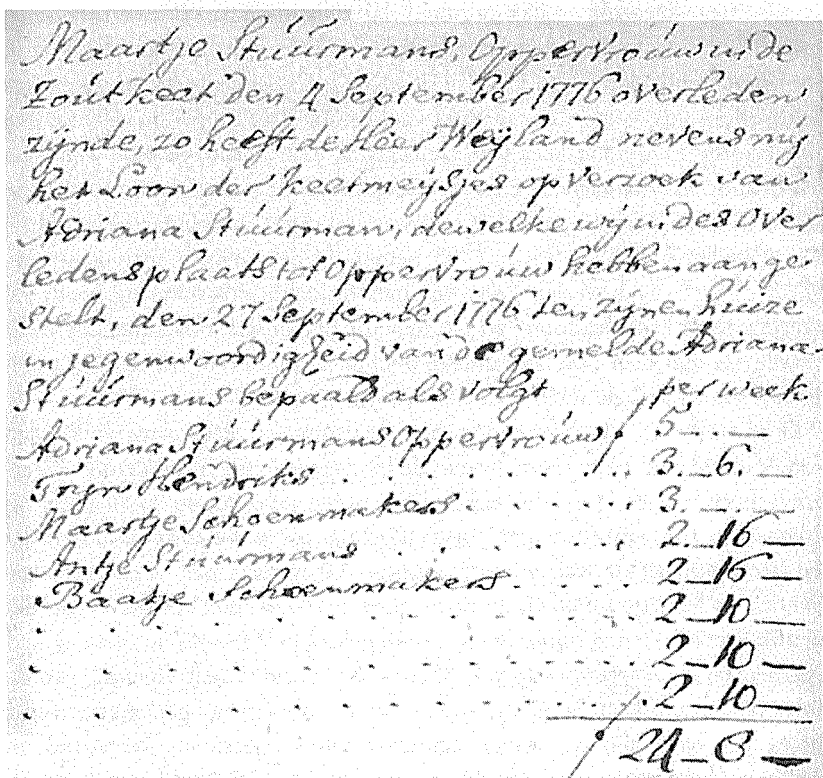
Het loon van de keetvrouw en haar meiden

Naast deze tekenende details – tekenend voor de calculerende aanpak van de nieuwe eigenaars, maar tegelijk ook voor een vorm van sociaal beleid van hun voorgangster – bieden de aantekeningen van De Fremery ook substantiëlere gegevens. Zo wordt al snel duidelijk dat onder de vrouwen die in de keet werken een vaste hiërarchie bestaat, die zowel in hun loon als ook in hun rangaanduiding zichtbaar wordt. Hoogste in rang is de keetvrouw of oppervrouw, direct gevolgd door de ondervrouw, en vervolgens door de eerste meid of lage oppermeid, de tweede of hoge bevaren meid, de derde of lage bevaren meid, de vierde en vijfde meiden die ook wel ondermeiden heten, en de zesde of jongste meid.[68] Ten tijde van Maartje Stuurmans, de keetvrouw die in 1771 al in dienst was, varieerde hun weekloon tussen *f* 4 (de keetvrouw) en *f* 2-10 (de jongste meid) – wat, zeker als men in aanmerking neemt dat het loon van Maartje Stuurmans verlaagd was om een extra meid te bekostigen, meer is dan bijvoorbeeld de trekarbeidsters in de Haarlemse blekerijen verdienden.[69] Voor een jaar van 44½ week betekende dit een jaarloon tussen de *f* 178 en *f* 111-5. Daarbij genoten de keetvrouwen en -meiden traditioneel

nog enkele toeslagen, zoals *f* 1 aan reisgeld bij aankomst en vertrek, het door De Fremery niet geheel begrepen "klikke Geld" ("dat is voor klompen Geld zoo als ik voor 't naaste denk"[70]) van *f* 5-10 dat elke vrouw aan het eind van het seizoen kreeg, en kreeg ieder een schort. Jaarlijks kwam daar nog het collectieve paasgeld (*f* 1) en een "douceur" voor het vullen van de lege pannen in het voorjaar (*f* 1-12) bij, plus de extra verdiensten voor het meten van het zout (naar de schatting van De Fremery zo'n *f* 3-6 per jaar), en het niet gespecificeerde bedrag dat zij van Susanna Biben kregen voor hun hulp bij het maken van nieuwe zakken. En ten slotte hadden zij recht op de "uitgehoosde" pekel, die zij naar De Fremery begreep voor 8 stuivers de emmer verkochten, en op dat deel van de turf – de turfmolm – dat als afval gold.[71] Al met al ging het dus om zo'n *f* 10 de vrouw extra, zij het dat een deel daarvan een tegemoetkoming was in noodzakelijke kosten, zoals het "klikkegeld" dat, als De Fremery het inderdaad goed begreep, en daar lijkt het wel op, in ieder geval aangeeft dat in de Leidse zoutkeet niet op blote voeten, maar op schoenen met houten zolen werd gewerkt.[72]

Het is evident dat de keetvrouw De Fremery's aanspreekpunt in de keet was: van haar kent hij zowel voor- als achternaam, bij de anderen blijft het veelal bij een voornaam, soms ook alleen bij de rang. Omgekeerd lijkt de keetvrouw, zodra zij in onderhandeling met de eigenaars treedt – wat in elk geval bij een sollicitatie of promotie het geval is – niet alleen haar eigen belangen, maar ook die van de andere vrouwen te behartigen. Bovendien lijkt zij ook tot op grote hoogte te gaan over wie onder haar werkt, is zij althans in de positie om een deel van de keetmeiden – onder omstandigheden zelfs alle keetmeiden – zelf te rekruteren. Dat wordt duidelijk bij de opeenvolgende wisselingen van keetvrouw in de beschreven periode. Zo wordt de ziekelijke Maartje Stuurmans, die in 1776 overlijdt, opgevolgd door haar zuster Aeije Stuurmans, die tot dat moment ondervrouw in de zoutkeet was.[73] Zij bedingt daarbij niet alleen een loonsverhoging voor zichzelf – van *f* 4 naar *f* 5 per week – maar weet ook voor de ondervrouw en de hoge en lage bevaren meid enkele stuivers per week opslag te krijgen. Twee jaar later overlijdt ook Aeije Stuurmans, en neemt haar nicht Antje Stuurmans haar plaats over. Ook zij werkt dan al langer in de zoutkeet, en wel als de hoge bevaren meid die in 1776 dankzij haar tante enkele stuivers loonsverhoging kreeg. Meer dan die tante krijgt Antje Stuur mans als keetvrouw niet, van onderhandelingen over

Een van de “Briefjes van ’t loon van de Meijden”, met de weeklonen van oppervrouw Adriana Stuurmans en haar meiden zoals zij die op 27 september 1776 had bedongen.
RAL, LZK, inv.nr. 769.

Maartje Stuurmans, Oppervrouw in de Zoutkeet den 4 September 1776 overleden zijnde, zo heeft de Heer Weijland nevens mijn het Loon der keetmeijsjes op verzoek van Adriana Stuurman, dewelke wij in des Overledens plaats tot Oppervrouw hebben aangesteld, den 27 September 1776 in zijne Huize en tegenwoordigheid van de gemelde Adriana Stuurmans bepaald als volgt

	per week
Adriana Stuurmans Oppervrouw	f 5.—
Trijn Hendriks	3.6
Maartje Schoenmakers	3.—
Antje Stuurmans	2.16
Baatje Schoenmakers	2.16
	2.10
	2.10
	2.10
	f 24.8

verdiensten of voorwaarden lijkt op dat moment ook geen sprake. Of zij, eenmaal in haar keetvrouwschap gegroeid, later alsnog haar voorwaarden heeft gesteld of elders onder betere voorwaarden terecht kon, is onduidelijk, al is het opmerkelijk dat zij in 1780 midden in het seizoen vertrekt. Zij wordt halsoverkop opgevolgd door iemand van buiten: Trijntje Heunevelt, tot dan ondervrouw in de zoutkeet van Delfshaven. Die maakt gebruik van haar goede onderhandelingspositie en laat weten niet onder de *f* 5-10 per week in dienst te willen komen, en dat is ook wat ze krijgt. De eigenaars zijn echter niet tevreden over haar, en in 1783 nemen zij een nieuwe keetvrouw aan: Maartje Korff, weduwe Jan Loos, die heel duidelijk ook ervaring heeft. Zij weet namelijk een weekloon van *f* 6 te bedingen en stelt bovendien als voorwaarde dat met haar ook haar oudste dochter als ondervrouw, en haar tweede dochter als jongste meid in dienst worden genomen.[74]

Deze serie van loonsverhogingen – waarmee een keetvrouw in Leiden inmiddels de helft meer verdient dan de bestverdienende bleekmeid in Haarlem – heeft De Fremery mogelijk enige zorgen gebaard. In 1784 heeft hij althans aan zijn aantekeningen toegevoegd dat hij te weten is gekomen dat een keetvrouw in de Rotterdamse zoutkeet 10 stuivers per week meer verdiende dan Maartje Korff, en uit de ingehouden toon spreekt trots – trots dat hij *zijn* keetvrouw nog onder die prijs had gekregen.[75] Interessant genoeg had De Fremery deze wetenschap van Maartje Korff, bij wie de eigenaar van de Rotterdamse zoutkeet, Severijn van der Kloot, navraag had gedaan naar haar zuster, die naar Van der Kloot kennelijk wist al jaren als keetvrouw in Haarlem werkzaam was en die hij wel voor zijn zoutkeet wilde interesseren. Het lijstje met de vragen die Van der Kloot haar via Maartje Korff heeft voorgelegd, is De Fremery blijkbaar in handen gekomen en heeft hij als belangwekkende informatie bij zijn aantekeningen gestoken. Uit die vragen blijkt niet alleen dat Van der Kloot haar als keetvrouw *f* 6-10 (plus vrij vuur, wonen en licht) wilde bieden, maar ook dat zij "3 cappabele mijden" diende mee te nemen.[76]

Daarmee zijn de aantekeningen van De Fremery voor wat betreft de vrouwen in de zoutkeet uitgeput. Naast hen blijkt er één man in dienst: Jesaias Flinkevleugel, die met het waterschip van de zoutkeet zeewater aanvoert en bovendien als turfdrager fungeert. De turftonsters en zoutdragers behoren tot de categorie "stadsdienaren" en zijn van stadswege aangesteld. Korte tijd is er

nog een anonieme "Naschrijfster" in dienst geweest, die het werk van Susanna Biben moest verlichten door erop toe te zien dat de turftonsters bij het tonnen niet naar zichzelf toerekenden, maar "zoo lang wij nu dit mensch gehad hebben heeft zij nog nooit eenig abuijs in 't schrijven ontdekt off ons iets gezegt van het wel off kwaalik tonnen zoo dat [ik] geloove [dat] de nuttigheid daarvan niet groot is".[77] Het toezicht op de turftonsters zal dan ook weer aan Susanna Biben zijn overgedragen.

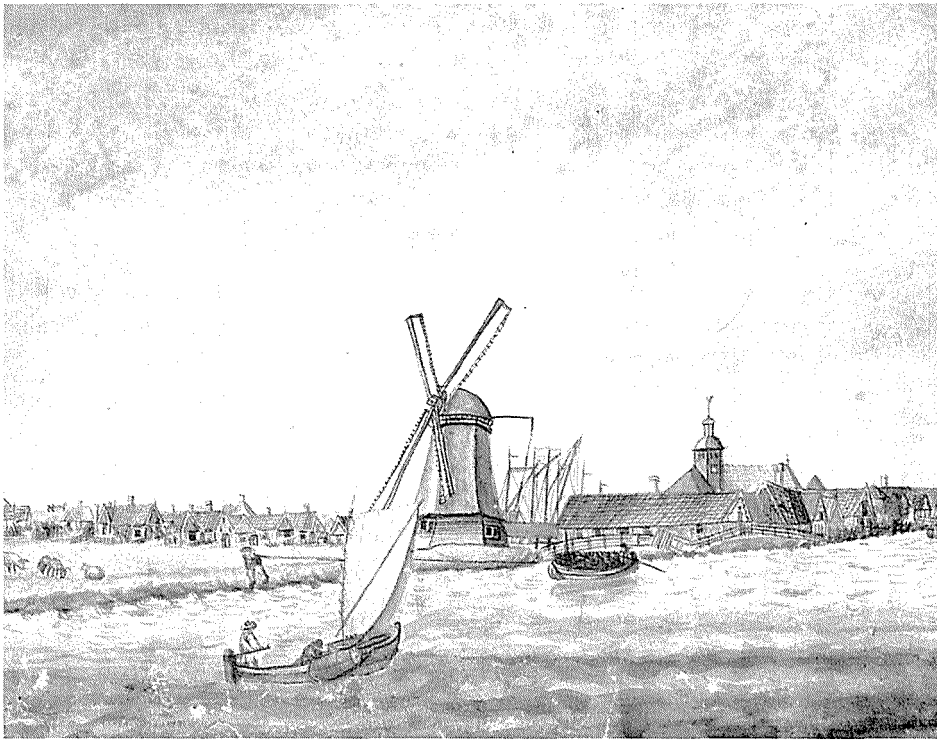
Het tweede ooggetuigenverslag, van de Duitse industriële reiziger Friedrich Eversmann, die als ambtenaar op het departement mijnbouw en staal te Berlijn in de zomer van 1783 een werkbezoek aan Holland brengt en op zijn tocht langs de fabrieken en trafieken ook de Leidse zoutkeet aandoet, heeft aan dit alles niet veel meer toe te voegen. Zijn verslag is vooral technisch van aard, maar hij voegt daar uit eigen waar neming nog twee bijzonderheden aan toe.[78] Allereerst stelt hij met enige nadruk vast dat er in de keet louter vrouwen werken, met de *"Aufseherin"* meegerekend acht in totaal, die vier pannen bedienen, wat ons, wetend dat hij Maartje Korff en haar keetmeiden aan het werk moet hebben gezien, niet direct meer verbaast. Verbazend is wel zijn observatie dat de tijd in de zoutkeet niet in uren of in dagen, maar in etmalen wordt uitgedrukt, wat, naar hem kennelijk is uitgelegd, zeemansgebruik is.

De Kolhorner trek

De 'Geschiedenis van de Zoutkeet' houdt op nog voordat de keetvrouwen en -meiden op een nog onbekend tijdstip uit de zoutkeet verdwijnen en loopt daar ook niet echt op vooruit. Maar De Fremery's 'Geschiedenis' maakt het wel mogelijk de vrouwen die hij bij name noemt, tot op zekere hoogte in hun gaan en staan te volgen en op die manier het moment van hun verdwijnen te benaderen. Eén opmerking – over het reisgeld, waar hij uiteraard liever vanaf zou zijn – zal voor het vervolg van belang blijken:[79]

Di[t] zij geweeten dat voor deezen [vóór 1771] de keetvrouw en al de meijden van Colhorn in Noord Holland geboortig derwaarts na hun ouders met kersmis off vroeger als er uitgescheiden werd met stooken weeder natoegingen en dus in 't voorjaar geld verteeren moesten om hiernatoe te koomen, en dat dus niet meer als reedelik was zij door de keeten daarom tegemoet gekoomen wierden, dan dewijl bij onze tijd dikwils de vrouw en

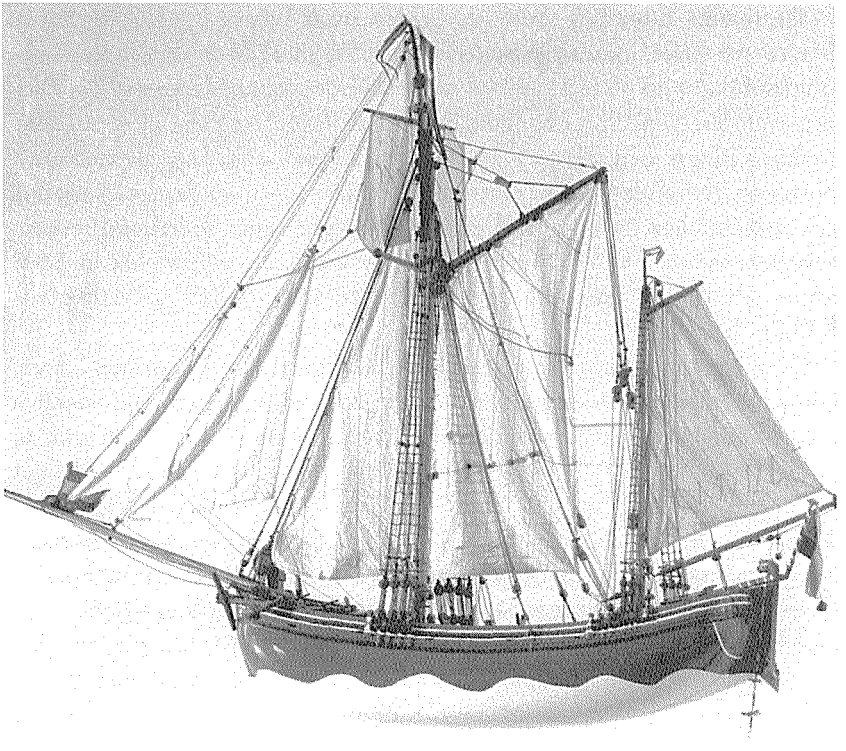
Gezicht op Kolhorn. Aquarel door Cornelis Kok, tussen 1800 en 1820. Collectie Westfries Museum, Hoorn.

een of meer Meijden de winter overbleeven ja dat wij zelfs Meijden hier uit de stad vandaan hadden in dienst zoo hebben wij wel eens gedagt om het douceur onder de naam van Reisgeld als er niet gereezen wierd afteschaffen dan de Meijden daaraan gewoon zijnde en d'een het van den ander hoorende zoo is tot nog toe geoordeelt hetzelve te laaten blijven.

Inderdaad kwam de eerste lichting keetvrouwen – Maartje Stuurmans (in andere bronnen meestal Stuurman), haar jongere zuster Aeije en hun nichtje Antje – uit Kolhorn, waar zij respectievelijk in 1719, 1732 en 1757 geboren waren.[80] En zoals hun achternaam al suggereert, was hun familie er een van zeevaarders: vader Adriaan Stuurman was in 1742 "ligterschipper", broer Pieter – de vader van Antje – stond in 1742 te boek als kofschipper, en dan was hun moeder – Antje's grootmoeder – bovendien nog een Matroos. Kolhorn, een dorp dat in 1749 niet meer dan 176 huizen telde, lag in de achttiende eeuw dan ook aan de Zuiderzee, en de overgrote meerderheid van de

Model van een koopvaarder (type kof) in de Hervormde kerk van Kolhorn, 1782.
Foto Ko Steltenpool.
Collectie Zuiderzeemuseum, Enkhuizen.

mannelijke (en overigens ook een deel van de vrouwelijke) bevolking verdiende de kost op zee of in direct aan de zeevaart gerelateerde beroepen.[81] Verreweg het belangrijkst was de vrachtvaart: Kolhorner schippers voeren op andere havens aan de Zuiderzee, op Duitsland en Denemarken en mogelijk ook op de Oostzee, om onder meer vee, hout, stenen en turf te halen. Een aanzienlijk deel van de vrachtvaarders had zich daarenboven gespecialiseerd in het lichten van koopvaardijschepen bij Texel of op de Zuiderzee, zodat die de ondiepe wateren naar Amsterdam konden bevaren, een enkeling van deze lichterschippers ging ook ter walvisvaart, terwijl men op VOC-schepen ook Kolhorners kon aantreffen. Voorts kende Kolhorn nog een behoorlijk aantal vissers, visjagers en wiermaaiers. En ten slotte waren er de verschillende toeleveranciers, zoals zeilmakers en mandenmakers, er waren dijkwerkers en turftonsters, en wederverkopers, zoals vis- en alikruikventers.

De familie Stuurman heeft in Leiden maar weinig sporen nagelaten. Maartje en Aeije Stuurman overleden in 1776 en 1778 in de zoutkeet, respectievelijk 56 en 46 jaar oud, en werden beiden vanuit Leiden in Kolhorn begraven. En Antje Stuurman, die in 1771 al als jongste meid in de zoutkeet werkte – zij was toen nog geen 14 – en in 1778 haar tante Aeije als keetvrouw opvolgde, verhuisde in 1780 met attestatie naar Hoorn. In deze stad, die óók een zoutkeet had, heeft zij nog twee jaar in haar eigen onderhoud moeten voorzien, voordat zij er trouwde, kinderen kreeg, en uiteindelijk in 1808 overleed.[82] Anders dan haar tantes werd zij niet in haar geboorteplaats Kolhorn begraven.

Over Trijntje Heunevelt, die in 1780 de plaats van Antje Stuurman innam, kon niets naders worden gevonden: niet waar zij oorspronkelijk vandaan kwam – zij het dat dat niet uit Kolhorn lijkt te zijn geweest – en niet waar zij in 1783 naartoe ging. Dat is bij haar opvolgster Maartje Korff weduwe Loos (in andere bronnen meestal Loots) en haar dochters wel anders.[83] Ook Maartje Korff was geboortig van Kolhorn, en ook zij kwam uit een zeefamilie: haar grootvader, Symen Korff, was in 1742 nog altijd de mandenmaker waarnaar zijn naam lijkt te verwijzen, terwijl haar vader, Adriaan Korff, toen kofschipper was. In of vóór 1766 is zij, mogelijk in Medemblik,[84] in het huwelijk getreden met Jan Loots, die omstreeks 1770 als touwleverancier in de boeken van het schippersgilde van Kolhorn te vinden is.[85] Zij zal zich na haar huwelijk dus weer in Kolhorn gevestigd hebben, en het is ook daar dat zij haar kinderen krijgt – in en buiten het zoutseizoen, dus als zij in deze tijd geld verdiende, dan niet als trekarbeidster. Waar zij dan de ervaren keetvrouw is geworden die zij in Leiden zal blijken te zijn, is onbekend, al was Medemblik, de stad waar zij bij haar huwelijk mogelijk gevestigd was, wel een zoutstad.[86] Als Maartje Korff ten slotte begin 1783 als keetvrouw naar Leiden komt is zij 44 jaar, weduwe, en moeder van zes kinderen, van wie de jongste nog geen vier jaar oud is. Met haar komen, zoals zij had bedongen, ook haar twee oudste dochters, Willemina van zestien en Maartje van veertien, in dienst, Willemina als eerste, Maartje als zesde meid. Hoe het hen in Leiden verging, is niet meer door De Fremery beschreven, maar laat zich nog wel enigszins reconstrueren. Want de gevolgen van het in de winter in Leiden overblijven in plaats van ieder jaar terug naar Kolhorn te reizen, zoals De Fremery eerder noteerde, laten zich al snel zien. Allereerst raakt Willemina

Loots in 1788 zwanger van de waterhaalder van de zoutkeet, Jesaias Flinkevleugel, met wie zij in 1789 vanuit de zoutkeet trouwt – haar zien we begin negentiende eeuw, nog altijd getrouwd met haar waterhaalder, die nu als schuitenjager de kost verdient, als spinster werken. Vervolgens treedt eind 1792 ook haar zuster Maartje in het huwelijk, óók vanuit de zoutkeet en óók met iemand uit Leiden: Pieter de Leu, die echter als "rokjesfabriqueur" zakelijk weinig met de zoutkeet te maken zal hebben gehad. En als Maartje Korff ten slotte in 1794 – zij was toen 55 – in de zoutkeet overlijdt, wordt zij niet in Kolhorn begraven, maar in Leiderdorp, waar het mogelijk goedkoper begraven was dan in Leiden.[87]

Als men weet dat Willemina en Maartje Loots in deze tijd niet meer in de zoutkeet wonen, lijkt met de dood van Maartje Korff de familie Loots-Korff in de Leidse zoutkeet te zijn uitgespeeld. Er zijn evenwel aanwijzingen dat Maartje Korff op tijd maatregelen had getroffen. Want enige jaren later blijkt haar derde dochter, Elisabeth, in de zoutkeet te wonen als zij, in 1798, met de scheepmakersknecht Willem Slaaf trouwt. Is Maartje Loots in 1789 haar zuster Willemina opgevolgd toen die met de waterhaalder trouwde en kort daarop haar eerste kind kreeg, en heeft Maartje Korff toen haar volgende dochter een plaats in de zoutkeet bezorgd? Qua leeftijd zou dat in elk geval wel in de lijn liggen: Elisabeth was toen veertien, even oud als haar zuster Maartje in 1783 was toen haar moeder haar als jongste meid meenam. En heeft Maartje Korff, toen haar dochter Maartje eind 1792, trouwde deze manoeuvre herhaald en toen haar jongste dochter Geertje – degene die nog geen vier jaar oude was toen haar moeder in 1783 van Kolhorn naar Leiden trok en die in 1793 veertien jaar zal worden – binnengehaald? Het is zeker niet ondenkbaar. Want ook Geertje blijkt aan het eind van de jaren 1790 in Leiden te wonen: zij krijgt in 1799, inmiddels getrouwd met de Leidse opperman Hendrik van der Zeeuw, in Leiden haar eerste kind.

Dat moet zo ongeveer het moment zijn geweest waarop de hegemonie van de Kolhorner vrouwen in de Leidse zoutkeet haar eindfase is ingegaan, want ook Geertje Loots blijft na haar huwelijk niet in de zout keet wonen, ervan uitgaand dat ze dat daarvoor wél deed. De enige die er dan nog altijd wel woont, en die in 1794 zoals verondersteld haar moeder als keetvrouw is opgevolgd, is Elisabeth Loots. Anders dan bij haar zusters heeft haar huwelijk in 1798 niet tot een verhuizing geleid, integendeel: Willem Slaaf is bij haar

komen inwonen, en op de zoutkeet worden vervolgens ook hun twee dochters geboren. De breuk met het oude trekarbeidsterspatroon, die al zichtbaar werd in het toenemende overblijven in de winter, in de opeenvolgende Leidse huwelijken, en in de keuze van de laatste rustplaats, is nu wel heel manifest. Op een onbekend tijdstip na 1798, misschien bij de geboorte van hun eerste kind in 1799, misschien later, maar in elk geval ruim voordat Elisabeth Loots in 1810 in de zoutkeet zal overlijden en, net als haar moeder en haar al eerder overleden zuster Maartje, in Leiderdorp begraven zal worden, is de breuk totaal geworden: in 1808 blijkt Willem Slaaf "meesterknecht" in de zoutkeet te zijn. De keetvrouw is een man geworden.

Hoe het nadien in de zoutkeet is verdergegaan, is onduidelijk. Het archief van de Leidse zoutkeet vertoont wat de negentiende eeuw betreft grote lacunes, maar wat er in elk geval uit kan worden opgemaakt is dat Willem Slaaf in later jaren is opgevolgd door weer een meesterknecht, Simon Bronsgeest, die begin jaren 1860 nog altijd in dienst is en dan in de zoutkeet een aantal "manschappen" of "knechts" onder zich heeft.[88] In de keet zelf zijn dan allang geen vrouwen meer, en ook het nachtwaken, het lampen vullen, ja zelfs het zakkennaaien wordt dan al meer dan twintig jaar door mannen gedaan.[89] Vrouwen zijn er mogelijk alleen nog voor het schoonmaakwerk: een van de eigenaren heeft althans in 1861 gezien én genoteerd, dat "eene der vrouwen, die zakken spoelden" – waarschijnlijk in het water van de Oude Singel – die zakken "bij herhaling" heeft laten zinken, en hij verdenkt haar van opzet, "om daarna 's avonds of bij ontijden dezelve op te visschen en te verkoopen".[90] En met deze kwaaddenkende notitie verdwijnen de vrouwen in de Leidse zoutkeet voorgoed uit beeld.

Breekpunt 1800?

Het is duidelijk dat de vragen naar het werk van vrouwen in de Leidse zoutkeet waarmee dit onderzoek is gestart – verdwenen vrouwen rond 1800 uit de zoutkeet? en zo ja, gehoorzaamden zij dan aan hun bestemming als huisvrouw? – door de vele onverwachte bevindingen onderweg niet één twee drie te beantwoorden zijn. Allereerst blijken er in de periode die dit onderzoek beslaat niet één maar drie groepen vrouwen bij de zoutkeet betrokken te zijn

geweest: keetmeesteressen, comptoirbediendes, en keetvrouwen en -meiden. En de geschiedenissen van deze groepen lopen niet parallel. Het is daarom van belang die groepen nog even afzonderlijk te bekijken.

Van de *keetmeesteressen* – de vrouwen die door vererving eigenaar van de zoutkeet werden en zich in die hoedanigheid ook met de bedrijfsvoering bemoeiden – is Cornelia Dibbetz de enige die vol in beeld is gekomen. Niet dat zij in de geschiedenis van de Leidse zoutkeet de enige eigenares was, maar zij was wel de laatste die de mogelijkheden die deze positie in elk geval voor ongehuwde vrouwen in zich had ook heeft gebruikt. Met de wisseling van de wacht, bij de gedwongen verkoop in 1771, trad een nieuwe groep eigenaren aan, die, anders dan hun voorgangers, niet tot het regentenpatriciaat behoorden. Overigens kwamen zij in de negentiende eeuw wel degelijk tot aanzien. Zo bracht de zoon van de Jacobus de Fremery, die in 1771 een van de kopers was, Petrus Isaacus de Fremery, het in de negentiende eeuw tot raadsheer van het Provinciaal Gerechtshof, terwijl zijn jongere naamgenoot, kleinzoon van Jacobus de Fremery, in de tweede helft van de negentiende eeuw vele jaren wethouder van Leiden was en diens broer, Johannes Andreas de Fremery, in de Leidse raad én in de Tweede Kamer zat. Maar hun dochters, die natuurlijk nog altijd ook erfden, waren nooit meer dan stille vennoot of aandeelhoudster en brachten hooguit interessante huwelijkspartners in, zoals Virginie Adela de Fremery deed door met Felix Driessen, ingenieur én directeur van de Leidsche Katoen Maatschappij, te trouwen.[91] De vrouwen in deze groep van handelskapitalisten die in de negentiende eeuw tot de gezeten burgerij zouden gaan behoren, lijken zich dus inderdaad naar de gangbare ideeën over taak en bestemming van vrouwen te hebben gedragen.

Dat geldt zeker niet voor de *comptoirbediendes* die ten minste vanaf 1747, toen Susanna Biben aantrad, tot 1865, toen Alida Zalm van haar zuinige oudedagsvoorziening ging leven, op het comptoir van de zout keet werkten. Deze onafgebroken reeks van vrouwen spreekt allereerst de bestaande literatuur over de geschiedenis van het kantoor en de intrede van vrouwen daarin faliekant tegen en breekt daarmee het onderzoek naar de geschiedenis van vrouwen op kantoor weer geheel open. Die geschiedenis gaat, zo mogen we inmiddels veronderstellen, terug tot in de eerste helft van de achttiende eeuw en wellicht tot nog eerder. Maar ook de gangbare noties over de radicale breuk in de geschiedenis van het werken van vrouwen – vóór 1800 nog wel,

na 1800 al snel niet meer – vinden in deze reeks kantoorbediendes geen steun, al moet wel worden geconstateerd dat na Susanna Biben, die onmiddellijk na haar huwelijk op het comptoir kwam werken en in dat huwelijk ook nog eens drie kinderen kreeg, alle vrouwen op het comptoir ongehuwd waren, of, zoals Susanna en Elisabeth de l'Ecluse, bij huwelijk vertrokken. Nu trouwden de gezusters De l'Ecluse na elkaar met dezelfde man, die schoolhouder was, dus het is goed denkbaar dat zij niet met werken stopten omdat zij trouwden, maar door hun huwelijk ander werk kregen – van het verzorgen van kost en inwoning van de eventuele interne leerlingen, het bijhouden van de administratie, tot het geven van lessen in rekenen en boekhouden. Aan huis, dat dan weer wel.

De grootste groep werd gevormd door de *keetvrouwen en -meiden*, de vrouwen over wie Driessen schreef dat ze al sinds 1632 in de zoutkeet werkten. Op hen hebben we relatief veel zicht gekregen, maar dat heeft het beeld ook meteen gecompliceerd. Letten we even niet op die complicerende factoren en laten we ook de anonieme vrouwen en de vrouwen over wie niets naders gevonden kon worden buiten beschouwing, dan ging het in de periode waarover we iets over hen te weten konden komen – ruwweg de tweede helft van de achttiende eeuw – om opeenvolgende ploegen vrouwen en meisjes, de keetmeiden, die meerdere jaren aaneen onder een oppervrouw, de keetvrouw, werkten. Alle vrouwen, zowel de keetvrouwen als de volwassen keetmeiden, waren ongehuwd of weduwe, de meisjes hun eigen kinderen of kinderen uit hun directe omgeving die als een soort leermeisjes in het vak werden opgeleid. Aan dit patroon lijkt rond 1800 vrij abrupt een einde te zijn gekomen, en wel door de opeenvolgende huwelijken van een aantal van de vrouwen die óf daarop de keet verlieten, zoals enkele zusjes Loots in de loop van de jaren 1790 deden, óf dan wel niet de keet verlieten, maar in de eerste jaren van de negentiende eeuw door haar echtgenoot werden opgevolgd, zoals Elisabeth Loots gebeurde. Zo op het oog geheel volgens het boekje: de nieuwe bestemming van vrouwen laat zich precies op het verwachte moment gelden en houdt binnen korte tijd alle gehuwde vrouwen van de arbeidsmarkt. Maar dat is toch te simpel gedacht, alleen al omdat ook een keetmeid die trouwde niet noodzakelijkerwijs met werken ophield, zoals Willemina Loots liet zien, die na haar huwelijk spinster werd. Wat de zaak compliceert, is dat het werken in de zoutkeet seizoensarbeid was, die door vrouwen uit Kolhorn werd

gedaan die gedurende het seizoen in de zoutkeet overbleven. En juist in dit trekarbeid-aspect van het werk van de keetvrouw en haar -meiden zou wel eens de sleutel tot de veranderingen rond 1800 kunnen liggen. Dat vergt nog een korte excursie naar het andere eind van deze arbeidstrek: de plaats van herkomst van de trekkende vrouwen.

Of de keetvrouwen en keetmeiden al langer uit Kolhorn kwamen, valt moeilijk te zeggen, maar zij kwamen wel al langer van buiten de stad, zoals blijkt uit de aantekeningen van de stadsbode die in 1748 voor de heffing op het Provisioneel Middel de samenstelling inventariseerde van alle huishoudens in het bon waarin de zoutkeet lag. Toen hij dat jaar bij Susanna Biben aan de deur kwam – die toen al met haar echtgenoot Abraham van der Reek op de zoutkeet woonde – voegde hij namelijk, zonder dat dat zou drukken op de aanslag van het echtpaar Van der Reek-Biben, aan de registratie toe: "NB: in de Soutkeet wonen nog 6 dienstmeijsjes dog die met de winter na huijs vertrecken, en doen midlerwijl haar eyge kost."[92]

Was deze trekarbeid dus al van oudere datum, het was ook een verschijnsel dat niet tot de Leidse zoutkeet beperkt was. En dat in ruimere zin dan Berkhey in zijn beschrijving van de Leidse zoutkeet suggereerde. Gedocumenteerd is dat niet alleen de zoutketen van Leiden en Haarlem, zoals hij schreef, maar ook die van Amsterdam en Hoorn hun keetvrouwen en -meiden van buiten betrokken: die van Amsterdam uit het Noord-Hollandse Waterland – het platteland benoorden het IJ – die van Hoorn uit Kolhorn en het eveneens West-Friese Eerswoude.[93] De omvang van deze arbeidstrek van vrouwen wordt nog groter, als we ook de netwerken van de Kolhorner keetvrouwen in Leiden erbij betrekken. Van dat van de familie Stuurman worden we niet veel meer gewaar dan dat zij, in de persoon van Antje Stuurman, mogelijk ook toegang had tot de Hoornse zoutketen, maar het netwerk van de familie Korff is niet minder dan een klein imperium. Want Maartje Korff, die mogelijk zelf eerder in de zoutkeet van Medemblik had gewerkt, had zoals gezien niet alleen een zuster die jarenlang keetvrouw in Haarlem was en in 1784 wellicht een overstap naar Rotterdam ging maken, maar ook ten minste nog *twee* zusters die zich in Alkmaar hadden gevestigd en van wie het erg aannemelijk is dat zij daar nauwe banden met een van de zoutketen hadden.[94]

Tussen het Noord-Hollandse platteland en een groot aantal steden in de rest van Holland blijkt dus, ten minste in de tweede helft van de achttiende eeuw maar mogelijk al langer, een systematische trek van vrouwen te hebben bestaan die elk jaar zo'n tien maanden in de zoutketen kwamen werken. De geschiedenis van deze vrouwentrek vormt daarmee een belangrijke aanvulling op de bestaande geschiedschrijving van de trekarbeid in Nederland, waarin voor de vroegmoderne tijd tot op heden maar enkele vormen van seizoensarbeid van vrouwen beschreven zijn.[95] Maar het gaat om meer dan alleen een aanvulling. Bekijken we het systeem van deze trekarbeid nader, dan valt onmiddellijk een verklarende factor voor de trek van juist deze vrouwen uit juist dat gebied in het oog, waaraan in dat onderzoek algemeen voorbij wordt gegaan: de factor sekse, meer in het bijzonder de (scheve) getalsverhouding tussen de seksen in de streek van herkomst van de keetvrouwen en keetmeiden, een getalsverhouding die hen niet alleen zal hebben genoodzaakt zelf hun geld te verdienen maar hun ook een grote mate van vrijheid in hun gaan en staan moet hebben geboden. Want wat in elk geval de Kolhorner vrouwen gemeen blijken te hebben gehad, was dat zij uit zeevaardersfamilies kwamen, waarvan de mannen veelal meerdere maanden aaneen afwezig waren – in de regel dezelfde maanden als waarin gekeet werd – en bij gelegenheid zelfs nooit meer terugkeerden. En dat is een omstandigheid die in de achttiende eeuw voor veel meer vrouwen van het Noord-Hollandse platteland moet hebben gegolden, aangezien juist deze regio – het Noorderkwartier waartoe ook Waterland behoorde, en West-Friesland – het belangrijkste rekruteringsgebied was voor de bemanning van de koopvaardijschepen, de walvisvaarders en de haringvissers.[96] In deze maritieme (on)balans moet, in de tijd dat in Leiden vrouwen uit de zoutkeet verdwenen en niet meer door vrouwen uit Kolhorn maar door mannen uit de buurt werden opgevolgd, iets zijn veranderd. In Kolhorn is dat aan het eind van de achttiende eeuw inderdaad het geval geweest. Om te beginnen gingen daar in 1788 bij een uitslaande brand 26 huizen in vlammen op, maar structureler was dat, met het verloren gaan van de Nederlandse koloniën in 1795 en de opheffing van de VOC in 1798, voor jaren een einde kwam aan de overslag op zee waarin de Kolhorners zich hadden gespecialiseerd – een specialisatie die door het Noord-Hollands kanaal dat in 1819 tussen Den Helder en Amsterdam gegraven uiteindelijk geheel overbodig zou worden – terwijl de Engels-Russische invasie van 1799

in de kop van Noord-Holland ook nog eens een geduchte aanslag op de Kolhorner gemeenschap moet hebben betekend.[97] Dat de laatste lichting Kolhorner vrouwen in die jaren 's winters in Leiden begon over te blijven, is in het licht van deze gebeurtenissen, die in Kolhorn toch vooral verwarring en verarming met zich mee zullen hebben gebracht, niet onbegrijpelijk. En dat zij vervolgens ook niet gemakkelijk meer een plaatsgenote konden vinden die keetvrouw in Leiden wilde worden, lijkt in de gegeven omstandigheden – meer mannen aan de wal en daarmee de noodzaak tot een heroriëntatie van het economische én het persoon lijke leven in Kolhorn – goed denkbaar.

Het is mogelijk dat vergelijkbare ontwikkelingen in de andere plaatsen vanwaaruit vrouwen traditioneel naar de zoutketen van Holland trokken, vervanging van de Kolhorner vrouwen door trekarbeidsters van elders hebben verhinderd. Steun voor die veronderstelling biedt de geschiedschrijver Jacobus Scheltema, die in 1831, in een lezing over de geschiedenis van het keukenzout in Nederland, even over de trekarbeid van de keetvrouwen komt te spreken. Het patroon dat hij daarin ziet, is weliswaar niet geheel identiek aan het hier geschetste – de keetvrouwen en -meiden komen volgens hem niet zozeer uit zeevarende dorpen in Noord-Holland, maar uit dorpen aan de Zuiderzee vanwaaruit ruw zout werd ingevoerd – maar hij lijkt het wel degelijk over hetzelfde fenomeen te hebben, en, belangrijk in dit verband, hij beschrijft het in terugblik:[98]

> Opmerkelijk is het, dat in beide plaatsen [Enkhuizen en Stavoren], als nog een bij zonder blijk van den vorigen bloei, ten minste van de zucht van de zoutnering over is. Vele vrouwen aldaar wonende, blijven nog eenen zeldzamen lust voelen, om in de keeten te werken. *Tot voor weinige jaren* [cursivering ME] was het bij de zoutzieders eene vaste gewoonte, om de keetvrouwen of keetmeiden bij voorkeur uit Noord-Holland of uit Stavoren en de bijgelegen dorpen Warns en Scharl aan te nemen, die dan na eenige jaren dienens, wederom naar hare geboorteplaats vertrokken, om zich door dochters of nichten te doen vervangen.

Wat er in die in 1831 al enige jaren voorbije periode veranderd was – bleven de zeevaarders uit de Zuiderzeehavens aan wal en waren zij zodoende weer meer beschikbaar als huwelijkspartners voor hun vrouwe lijke plaatsgenoten? ontstonden er ter plaatse nieuwe arbeidsmogelijkheden voor vrouwen, zoals vrouwen in Kolhorn die in het midden van de negentiende eeuw in de meekrapindustrie en later ook in het "ansjo visplukken" zouden vinden? trokken de bewoners uit de Zuiderzeehavens weg om elders ander werk te vinden,

zoals sommige Kolhorners al eind achttiende eeuw deden?[99] – zou een heel nieuw onderzoek vergen. En natuurlijk zou men ook aan de andere, de Leidse, kant van de zouttrek moeten nagaan hoe het de laatste keetvrouw en keetmeiden, én hun dochters, in de negentiende eeuw verging. Mijn gok is dat een dergelijk onderzoek zal uitwijzen dat een huwelijk niet het eind van hun werkende leven zal zijn geweest, of uiteraard dat zij, bij gebrek aan werk, tijden van armoede hebben gekend.

Noten

Graag dank ik André van Noort (Regionaal Archief Leiden), die mij bij het arbeidsintensieve onderzoek naar de Leidse zoutkeet steeds met raad en daad terzijde stond, net als, bij gelegenheid, zijn collega's; dank ook aan Jan Willem Balder (Regionaal Archief Alkmaar), Piet Boon (Westfries Archief, Hoorn) en Bert Siezen (Kolhorn), op wier kennis en expertise ik een beroep mocht doen, en aan mevrouw P.A.C. Prins-Poorter, die mij op de valreep haar op schrift gesteld onderzoek naar de geschiedenis van haar Kolhorner familie en van Kolhorn in de zeventiende en achttiende eeuw ter beschikking stelde; dank ten slotte aan Jan Lucassen (Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam), wiens stimulerende reactie op een eerdere presentatie van dit materiaal de eerste aanzet tot dit artikel vormde.

NB. De geldbedragen in dit artikel zijn uitgedrukt in guldens, stuivers en penningen, waarbij 1 gulden = 20 stuivers en 1 stuiver = 16 penningen (overeenkomend met 8 duiten); *f* 16-4-3 is dus te lezen als: 16 gulden, 4 stuivers en 3 penningen.

1. Voor de zoutkeet zie Fel. Driessen, 'De Leidsche Zoutkeet', *Leidsch jaarboekje* 25 (1933) 103-112; J.P. van Brakel, 'Een gepekelde geschiedenis. Van Katwijks zeewater tot Leids kaaszout', *Leidsch jaarboekje* 68 (1976) 158-171. In C.B.A. Smit en H.D. Tjalsma ed., *Leids fabrikaat. Een stadswandeling langs het industrieel erfgoed* (Utrecht [1990]) komt tussen artikelen over genoemde bedrijven op pagina 108 wel een foto van de in 1979 gesloopte Leidse zoutkeet voor.
2. Driessen, 'De Leidsche Zoutkeet', 105.
3. Zie de anonieme beschrijving van de Leidse zoutkeet in het tijdschrift van de 'Algemeene Nederlandsche Vereeniging voor Vreemdelingenverkeer', *Ons Nederland*, dat geheel aan Leiden is gewijd (december 1933) 31-33, aldaar 31. Gezien de goede geïnformeerdheid van de auteur en het feit dat dit artikel, net als dat in het *Leidsch Jaarboekje*, ook uit 1933 stamt, is het goed denkbaar dat Driessen ook dit heeft geschreven.
4. Zie Jan de Vries en Ad van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van mo-*

derne economische groei (Amsterdam 1995) 689-700 voor de ontwikkeling van Nederland tot een ware huiselijke natie, waarin vrouwen rond 1800 niet meer op de arbeidsmarkt te vinden zijn, omdat het schrobben van de stoep hen volledig in beslag zou hebben genomen. Anderen leggen meer de nadruk op de politieke veranderingen aan het eind van de achttiende eeuw, waarin de scheiding tussen de wereld van openbare leven – die van de politiek en het leger – en die van het privé-leven – die van de keuken en de kinderen – samen zou zijn gevallen met die tussen mannen en vrouwen, zie bijvoorbeeld Wantje Fritschy, 'Vrouwen in de Nederlandse samenleving tussen 1780 en 1830. Beelden, ideaalbeelden en werkelijkheid' in: Wantje Fritschy en Joop Toebes ed., *Het ontstaan van het moderne Nederland. Staats- en natievorming tussen 1780 en 1830* (Nijmegen 1996) 185-214, of, vanuit een iets breder, 'verlichtings'-perspectief, Anke Pouw, 'De "waare verlichting" der vrouw. Vrouwen en gezin binnen het burgerlijk beschavingsideaal van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, 1784-ca.1840', *Comenius* 6 (1986) 292-317.

5. Voor Johannes le Francq van Berkhey, zie R.P.L. Arpots, *Vrank en Vry. Johannes le Francq van Berkheij (1729-1812)* (Nijmegen 1990). De meerdelige *Natuurlyke historie van Holland* verscheen tussen 1769 en 1779, en werd vervolgd tussen 1805 en 1811; Berkheys beschrijving van het winnen van zout uit zeezout, gebaseerd op observaties in de Leidse zoutkeet, is te vinden in deel 2 (1770-1771) 886-897.
6. Cornelia Anna Dibbetz (Leiden 1726 - Haarlem 1790), dochter van kolonel Joan Dibbetz en Margaretha Ris, was in 1744 in de garnizoensplaats Sluis getrouwd met de veel oudere Jacob van Weneghem, die kort daarop "scheepen van het collegie sLants van den Vryen" werd, maar dat niet lang geweest kan zijn, want al in 1748 woonde zij als "Weduwe van Wenegum" in Leiden. Zie Regionaal Archief Leiden (RAL): dtb-registers Leiden en register op de personele quotisatie 1742 Leiden (nr. 1097, aanslag in 1748); Centraal bureau voor Genealogie, Den Haag: dossier Van Weneghem; verder: *De Navorscher* 30 (1880) 495-496, H.F.M. Isphording, *Genealogie van het geslacht Dibbetz* (Leiden 1959), en A.G. Vosdingh Bessem, 'Parenteel Jan Albertsz Groot, "presiderende burgemeester A° 1537" Enkhuizen', *Jaarboek Centraal Bureau voor Genealogie* 24 (1970) 213-345, aldaar 244-245 en 272-273.
7. Zie P.J.M. de Baar, 'Inleiding' in: P.U. van der Laaken, *Inventaris van de archieven van de N.V. De Leidsche Zoutkeet vh de Fa. Weyland & De Fremery 1579-1957 [...] en van enige vennoten, directeuren en leden van hun familie's 1774-1957* ([Leiden] 1997) iii-xviii, en M. Prak, *Gezeten burgers. De elite in een Hollandse stad, Leiden 1700-1800* (z.p. 1985) 370-371. De economische betrokkenheid van de familie Van Alphen bij de Leidse zoutkeet is Prak overigens ontgaan, ibidem, 315 noot 71.
8. Berkhey, *Natuurlyke historie* 2, 896-897. Dergelijke natuurwetenschappelijke proeven zouden vrouwen zo'n vijftien jaar later, toen in Middelburg het 'Natuurkundig Genootschap der Dames' werd opgericht, ook in groepsverband gaan nemen, zie Dorothee Sturkenboom, *De elektrieke kus. Over vrouwen, fysica en vriendschap in de 18de en 19de eeuw* (Amsterdam 2004); er is dus enige reden om Cornelia Dibbetz in

dit opzicht een pionier te noemen, al was zij zeker niet de enige: in Groningen bijvoorbeeld deed haar sociale evenknie Sara Catharina Verdion, weduwe Van Maneil in deze tijd inentingsexperimenten met haar vee, zie H. Feenstra, *Adel in de Ommelanden. Hoofdelingen, jonkers en eigenerfders van de late middeleeuwen tot de negentiende eeuw* (Groningen 1988) 150.

9. Dat Dibbetz van Schutz Latijnse les kreeg, is op te maken uit een lijst van haar schuldeisers die in 1771 werd opgesteld, waaruit blijkt dat zij J.C. Schutz nog *f* 100 schuldig was voor "ruim derde half jaar instructie in de Latijnsche taal", zie RAL, Oud Rechterlijk Archief Leiden 1370-1811 (ORA), inv.nr. 50 (schuldboeken van curatele) LL, nr. 226 (acte van sequestratie van 3 juni 1771). Voor de verhouding tussen Berkhey en zijn leraar, mentor en vriend Schutz, zie Arpots, *Vrank en Vrij*, 29-30.
10. Arpots, *Vrank en Vry*, 29-30. Voor 'H.P.T.B.', bij gelegenheid ook wel 'Het Pand Tot Broederschap' genoemd, zie ook J. le Francq van Berkhey, *Oud Hollands vriendschap, tot Leydens troost by haren ramp in den jare 1807* (Leiden [1808]) 196-202, aldaar 197, waar melding gemaakt wordt van de, helaas niet bij name genoemde, vrouwen in dit gezelschap.
11. Op de lijst van schuldeisers staan verschillende boekverkopers, maar alleen van Jurriaan Wishoff staat vermeld waarvoor Cornelia Dibbetz hem de *f* 2-3-8 verschuldigd was die zij hem nog schuldig was: voor "29 Blaaden van den Denker", zie RAL, ORA, inv.nr. 50 LL, nr. 226.
12. RAL, Archief Leidse Zoutkeet 1570-1957 (LZK), inv.nr. 1, 25 en 28.
13. Arpots, *Vrank en Vry*, 38.
14. Berkhey, *Natuurlyke historie* 2, 888.
15. Ibidem, 892.
16. Ibidem.
17. Ibidem, 894 en 895.
18. L. van Ollefen, *De Nederlandsche stad- en dorp-beschrijver ('t Eiland van Dordrecht, de Hoeksche waard, de Zwijndrechtsche waard, de Riederwaard, en 't Land van IJsselmonde)* (Amsterdam 1793) 11-12, aldaar 11.
19. [E. Maaskamp], *Reis door Holland, in de jaren 1807-1812* [3] (Amsterdam [1812]) 201-202, aldaar 202; de duistere zoutkeet was die van Haarlem. Een vijftien jaar later beveelt Anna Barbara van Meerten-Schilperoort van harte een bezoek aan de Leidse zoutkeet aan, maar haar beschrijving betreft alleen de geheel nieuwe rookkanalen die het zicht zo verbeterd hebben, helaas zonder dat zij vertelt wat er nu dan zoveel beter te zien is; zie A.B. van Meerten geb. Schilperoort, *Reis door het koningrijk der Nederlanden en het groothertogdom Luxemburg* 5 (Amsterdam 1829) 314-315 (met dank aan Piet de Baar, die me op deze passage wees). Voor het curieuze fenomeen van het vroege industriële toerisme, zie Klaus Türk, *Bilder der Arbeit. Eine ikonografische Anthologie* (Wiesbaden 2000) 155-175 ('Industrie als Spektakel. Vom Ende des 18. Jahrhunderts bis ca. 1875').
20. Berkhey, *Natuurlyke historie* 2, 895-896.

21. Zie de *Leydse courant* (2 september 1771) voor een aankondiging van de veiling van zoutkeet en woonhuis op 14 september 1771 in het Heerenlogement bij de Burcht, van de "zeer nette en deftige inboedel" op 23 september daaraanvolgend, op straat voor het huis, en van de bibliotheek de week daarop, ditmaal *in* het huis.
22. Frans van Mieris en Daniel van Alphen, *Beschryving der stad Leyden* 2 (Leiden 1770) 56 ('Byvoegzel').
23. RAL, ORA, inv.nr. 50 LL, nr. 226.
24. Zie voor Hendrik Weyland (Leiden 1711-Leiden 1785) C.A. Reichardt, 'Beknopte genealogie van een geslacht Weyland', *Genealogische bijdragen Leiden en omgeving* 9 (1994) 50-53; voor Jacobus de Fremery (Groot Ammers 1748-Leiden 1826) zie W. Wijnaendts van Resandt, *De Fremery. De eerste generaties en de Amsterdam-Leidense tak* ('s-Gravenhage 1931) 36-40.
25. De koopsom geeft De Baar, 'Inleiding', v; voor de hypotheek zie Wijnaendts van Resandt, *De Fremery*, 37.
26. RAL, LZK, inv.nr. 1; dit stuk, dat de handgeschreven titel 'Geschiedenis van de Zoutkeet' draagt, is anoniem, maar in een bijlage maakt de schrijver zich bekend als de compagnon van Hendrik Weyland, zie LZK, inv.nr. 797: "Briefjes van 't loon van de Meijden"; in de periode 1809-1818 is deze 'Geschiedenis' in een tweede hand, naar waarschijnlijkheid die van zijn zoon en aangewezen opvolger Casparus de Fremery (Leiden 1775 - Leiden 1853), van aanvullingen en commentaren voorzien.
27. RAL: Index borgbrieven Leiden 1715-1811 (in 1772 vertrokken naar Voorburg); Oud Archief Voorburg: Archief Hervormde Gemeente Voorburg, inv.nr. 1: kerkenraadshandelingen 1729-1807 (in 1774 met attestatie ingeschreven vanuit Leiden, in 1789 met attestatie uitgeschreven naar Haarlem); Streekarchief Kennemerland, Archief Haarlem: Gaardersregisters 1696-1811.
28. I.J. Brugmans, 'Het kantoor toen en nu' in: G. Bolle en C.A. Snepvangers ed., *Spiegel van onroerend goed* (Deventer 1977) 315-331, in iets uitgebreidere vorm herdrukt als 'Uit de geschiedenis van het kantoor', *Economisch- en sociaal-historisch jaarboek* 44 (1981) 211-223, aldaar 215.
29. J.C. Kreukniet, 'De kantoorbediende' in: H.H. Hageman, *Nederlanders door Nederlanders geschetst* (Amsterdam 1842), zoals geciteerd door Brugmans, 'Uit de geschiedenis', 217.
30. Zie Francisca de Haan, *Sekse op kantoor. Over vrouwelijkheid, mannelijkheid en macht, Nederland 1860-1940* (Hilversum 1992), in het bijzonder 32-39 ('Discussie over de "kantoor-jufvrouw" in de jaren zestig en zeventig van de negentiende eeuw').
31. Ibidem, 34.
32. Leonie van Nierop, 'Vrouwelijk kantoorpersoneel in de 18e eeuw', *Maandblad Amstelodamum* 17 (1930) 28.
33. Zie Alice Clark, *Working life of women in the seventeenth century* (Londen/New York 1992[3] [1919[1]]) 35-38. Een Nederlandse analyse van de – vooral in het buitenland vermaarde – reizigersobservaties over de cijfervaardige Hollandse vrouwen die zich zo

opvallend in het economische leven manifesteerden, ontbreekt helaas tot op heden.

34. Zie het vele malen herdrukte tractaat van Josiah Child, *A new discourse of trade* (Londen z.j.[4] [1693[1]]) 4-5, en de bespreking van het stimulerende effect van dit Hollandse voorbeeld op Engelse vrouwen door Patricia Phillips, *The scientific lady. A social history of women's scientific interests 1520-1920* (Londen 1990) 42-44.
35. Berkhey, *Natuurlyke historie* 3 (1772-1776) 1320-1322, aldaar 1321.
36. Ibidem, 1322.
37. Voor de breedte van het achttiende-eeuwse (vrouwelijk) burgerschap, zie Myriam Everard en Mieke Aerts, 'De burgeres. Geschiedenis van een politiek begrip' in: Joost Kloek en Karin Tilmans ed., *Burger. Een geschiedenis van het begrip 'burger' in de Nederlanden van de Middeleeuwen tot de 21ste eeuw* (Amsterdam 2002) 173-229, aldaar 175-181.
38. Arpots, *Vrank en Vry*, 1-15.
39. RAL, LZK, inv.nr. 1, 19.
40. In het navolgende is gebruikgemaakt van de dtb-registers van Amsterdam in het Gemeentearchief van Amsterdam, en van de Leidse dtb-registers, attestatieregisters, buurtboeken (volkstellings- en bevolkingsregisters), poorterboeken, weeskamerregisters, en notariële archieven in het RAL; alleen in bijzondere gevallen zal daar specifieker naar verwezen worden.
41. Zie Th.H. Lunsingh Scheurleer e.a., *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht* 5 (Leiden 1990) 640-641, 653-664.
42. RAL, Notarieel Archief Leiden 1564-1811 (NA), inv.nr. 2305 (notaris J. Thijssen), nr. 25 (testament van 16 februari 1772).
43. Zie Wilfried Reininghaus, 'Amsterdam-Harkorten via Wesel. Briefe des Handelshauses Johann Caspar Harkort an Heinrich Bieben & Gebrüder in Wesel (1750-1754)' in: *Wesel. Beiträge zur Stadtgeschichte* (Wesel 1985) 123-141, in het bijzonder 124-125. Als de Abraham Bieben, die in Amsterdam een van de familiecontacten van de Gebroeders was en daar een bloeiende wolhandel had, dezelfde was als de Abraham Bieben die in 1747 in Amsterdam als getuige bij het huwelijk van zijn nicht Susanna Bieben optrad, dan zouden we haar in elk geval een handelsachtergrond kunnen toeschrijven.
44. RAL, Stadsarchief van Leiden 1574-1816 (SA II), inv.nr. 121 (Gerechtsdagboek) 129, en ibidem, inv.nr. 4112 (Register van opschrijving t.b.v. de aanslag in het Provisioneel Middel 1748), bon Zijloort, nr. 78.
45. RAL, ORA, inv.nr. 50 LL, nr. 226.
46. RAL, LZK, inv.nr. 1, 20-24.
47. Zie Helena A. van der Borg, *Vroedvrouwen, beeld en beroep. Ontwikkeling in het vroedvrouwschap in vier Nederlandse steden, 1650-1865* (Wageningen 1992) 119: de "ordinaris" (eerste) stadsvroedvrouw kreeg in de achttiende eeuw een traktement van *f* 60, de "extra-ordinaris" (tweede) stadsvroedvrouw van *f* 40, bedragen die de hele eeuw onveranderd bleven. De drie dienstbodes die Cornelia Dibbetz in dienst had, hadden

in juni 1771 ieder nog *f* 30 "huur als dienstmeijd" van haar tegoed, en waren dus op *f* 60 per jaar aangenomen; zie RAL, ORA, inv.nr. 50 LL, nr. 226.

48. RAL, LZK, inv.nr. 1, 20.
49. Ibidem, 23.
50. Met een gemiddelde verdienste van *f* 2 per bevalling en een geschat aantal van 120 bevallingen per jaar kwamen de inkomsten van een eerste stadsvroedvrouw in Leiden op *f* 300 per jaar (inclusief traktement), van een tweede op *f* 280; zie Van der Borg, *Vroedvrouwen*, 119.
51. RAL, LZK, inv.nr. 644 (Kasboek), maart 1800: laatste inschrijving, en inv.nr. 616 (Journaal), maart 1800: laatste inschrijving. Susanna Biben overleed op 16 maart 1800 en werd tussen 15 en 22 maart 1800 in de Hooglandse Kerk begraven; bij haar overlijden liet zij voor *f* 4.375 aan effecten na, zie RA 210 deel 37, 42 (met dank aan Piet de Baar).
52. Voor het identificeren van Elisabeth Nolbeek (Leiden 1752-Leiden 1806) is gebruikgemaakt van de Leidse dtb-registers, poorterboeken, en buurtregisters 1796-1804, alle in het RAL.
53. RAL, LZK, inv.nr. 644 (Kasboek), april 1800: eerste inschrijving, en inv.nr. 616 (Journaal), april 1800: eerste inschrijving.
54. RAL, LZK, inv.nr. 1, 21: aanvulling in de marge van de aantekeningen van Jacobus de Fremery over Susanna Biben, waarschijnlijk van de hand van zijn zoon, Casparus de Fremery (zie noot 26).
55. Zie RAL, LZK, inv.nr. 644 (Kasboek), 30 (uitgaven over 1784) en 93 (uitgaven over 1806).
56. Voor het traceren van Maria (Leiden 1775-Leiden 1833), Susanna (Leiden 1778-Leiden 1813) en Elisabeth de l'Ecluse (Leiden 1781-Leiden 1823), dochters van Adrianus de l'Ecluse en zijn eerste echtgenote Susanna Bernard, is gebruikgemaakt van de Leidse dtb-registers, de registers van de burgerlijke stand, en de patentregisters in het RAL.
57. RAL, LZK, inv.nr. 333: brief van Petrus Isaacus de Fremery (Leiden 1776-Leiden 1862) aan Petrus Isaacus de Fremery (Leiden 1809-Leiden 1894) van 1 september 1856.
58. Dat stemt geheel overeen met de gegevens uit de registers van patentplichtigen, waarin Maria [de] l'Ecluse in 1824 nog op de zoutkeet als "kantoorschrijfster" staat ingeschreven (aangeslagen voor een bedrag beneden de *f* 300), terwijl het jaar daarop Alida Zalm daar als "kantoorbediende" te vinden is (aangeslagen voor eenzelfde bedrag). Zie RAL, Stadsarchief 1816-1929 (SA III), inv.nrs. 2051-2052, wijk 5, 423-424.
59. Voor nadere gegevens over Alida Zalm (Leiden 1795-Leiden 1867) is gebruikgemaakt van de Leidse dtb-registers, de registers van de burgerlijke stand, en de verschillende negentiende-eeuwse volkstellingen, alle in het RAL.
60. RAL, LZK, inv.nr. 333: conceptbrief van Petrus Isaacus de Fremery aan Alida Zalm, gedateerd 6 oktober 1856.

61. RAL, SA III, inv.nrs. 2091-2092 (Registers van patentplichtigen 1864/1865-1865/1866), wijk 5, 419-424; de 32-jarige De Lamaar is overigens goedkoper dan zijn 70-jarige voorgangster: werd zij in 1864/1865 voor *f* 500 aangeslagen, hij het jaar daarop voor *f* 400; zo hadden de heren De Fremery de oudedagsvoorziening van Alida Zalm er alweer ten naaste bij uit.
62. RAL, LZK, inv.nr. 1, 25.
63. Over de achttiende- en negentiende-eeuwse keetvrouwen en -meiden in andere plaatsen dan Leiden, en over vrouwen die, aan de diamantmolen, in de turfmakerij en voor de trekschuit, vergelijkbare zware arbeid verrichtten hoop ik binnenkort in het *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* meer te publiceren.
64. Zie Annegret Reski, 'Personalstruktur und soziale Sicherung an der Saline Lüneburg in der Reformzeit um 1800' in: Christian Lamschus ed., *Salz, Arbeit und Technik, Produktion und Distribution in Mittelalter und Früher Neuzeit* (Lüneburg 1989) 114-130, aldaar 115, maar vooral Christina Vanja, 'Bergarbeiterinnen. Zur Geschichte der Frauenarbeit im Bergbau, Hütten- und Salinenwesen seit dem späten Mittelalter', *Der Anschnitt. Kunst und Kultur im Bergbau* 39 (1987) 2-15 en 40 (1988) 128-143, of idem, 'Mining women in early modern European society' in: Thomas M. Safley en Leonard N. Rosenband ed., *The workplace before the factory. Artisans and proletarians, 1500-1800* (Ithaca/Londen 1993) 100-117 (het ruwe zout werd in Duitsland uit zoutmijnen opgedolven, vandaar die verwijzingen naar 'Bergbau' en 'Bergarbeiterinnen' en 'Mining women', maar eenmaal boven de grond leek de zoutwinning verder geheel op die in Nederland).
65. RAL, LZK, inv.nr. 1, 25.
66. Ibidem, 28.
67. Ibidem.
68. 'Bevaren': ervaren, bekwaam; zie *Woordenboek der Nederlandsche taal* (*WNT*).
69. Vóór 1800 lagen die per week tussen de *f* 3-10-0 ("opperbleekmaagd") en *f* 2-10-0 (jongste meid of "leermeid") buiten de kost; zie S.C. Regtdoorzee Greup-Roldanus, *Geschiedenis van Haarlemmer bleekerijen* ('s-Gravenhage 1936) 161.
70. RAL, LZK, inv.nr. 1, 27.
71. Ibidem, 27-28.
72. Het woord "klikkegeld" is niet tot het *WNT* doorgedrongen, maar als men weet dat de Haarlemse bleekmeiden jaarlijks op hun loon "een of twee paar clickers" kregen (Regtdoorzee Greup-Roldanus, *Geschiedenis*, 165), zat De Fremery er met dat klompengeld waarschijnlijk niet zover naast: "klikkers" of "klickers" waren vrouwenschoenen met houten zolen (*WNT*).
73. Voor de vijf keetvrouwwisselingen in de periode 1771-1785 zie RAL, LZK, inv.nr. 1, 25-27, en inv.nr. 797, ongepag.
74. Maartje Korff bleek inderdaad ervaring te hebben en deed op grond daarvan De Fremery een adequate opvang aan de hand van het condenswater dat in de zoutkeet vanaf het plafond de pannen in droop (en zo de pekel vervuilde); zie RAL, LZK, inv.nr. 1, 7.

75. Ibidem, 26a.
76. Ibidem, [26b].
77. Ibidem, 35.
78. Friedr. A.A. Eversmann, *Technologische Bemerkungen auf einer Reise durch Holland* (Freyberg 1792) 131-136; zie ook Hans Breil, *Friedrich August Alexander Eversmann und die industriell-technologische Entwicklung vornehmlich in Preußen von 1780 bis zum Ausgang der napoleonische Ära* (Hamburg 1977) voor bijzonderheden over Eversmann en zijn reis door Holland.
79. RAL, LZK, inv.nr. 1, 27.
80. Voor het traceren van Maartje Aarjens Stuurman (Kolhorn 1719 - Leiden 1776), Aeije Aarjens Stuurman (Kolhorn 1732 - Leiden 1778) en Antje Pieters Stuurman (Kolhorn 1757 - Hoorn 1808) is gebruikgemaakt van de klapper op het doopregister (NH) van Barsingerhorn (waarbij inbegrepen de dopen van Kolhorn) in het Regionaal Archief Alkmaar (RAA), het register op de personele quotisatie van Kolhorn (1742) in het Rijksarchief Noord-Holland te Haarlem (RANH), en de registers op het begraven en de attestatieregisters van Leiden in het RAL.
81. *Hedendaagsche historie, of Tegenwoordige staat van alle volkeren* 18 (1750) 443. Voor de beroepsstructuur van Kolhorn in de achtiende eeuw, zie vooral P.A.C. Prins-Poorter, *Kolhorn aan de Zuiderzee. Zes generaties Westfriezen tijdens de Republiek* (Glimmen 1994) en idem, *Varen voor de kost. Kolhorn in de 17e en 18e eeuw* (Glimmen 1994), waarin uitgekiend gebruik is gemaakt van het kohier van personele quotisatie van Kolhorn (1742), het fragmentarchief van het schippersgilde van Kolhorn (1768-1798), en de registers van transporten en hypotheken inzake de verkoop van schepen te Kolhorn (1700-1808). Additionele gegevens bieden P. Dekker, 'De walvisvaarders uit noordelijk Noord-Holland van 1770-1803', *West-Frieslands oud en nieuw* 40 (1973) 28-90, aldaar 37, en de VOC-website www.voc.websilon.nl.
82. Zie voor de Hoornse zoutkeet of zoutketen (in 1771 waren er twee, in 1808 nog maar één): C.M. Lesger, *Hoorn als stedelijk knooppunt. Stedensystemen tijdens de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd* (Hilversum 1990) 160.
83. Voor de navolgende gegevens over Maartje Ariens Korff weduwe Jan Jacobs Loots (Kolhorn 1738 - Leiden 1794), haar dochters en verdere familie is gebruikgemaakt van de klapper op het doopregister (NH) van Barsingerhorn in het RAA, het register op de personele quotisatie van Kolhorn (1742) in het RANH, de dtb-registers, volkstellingen bevolkingsregisters, de registers van de burgerlijke stand, de patentregisters, en het notariële archief van Leiden in het RAL, en de dtb-registers, het register van ingekomen lidmaten, en het diaconie-archief van Alkmaar in het RAA.
84. Vriendelijke mededeling van Jan Willem Balder (RAA).
85. Prins-Poorter, *Kolhorn aan de Zuiderzee*, 145.
86. Voor de zoutkeet in Medemblik zie C. Visser, *Verkeersindustrieën te Rotterdam in de tweede helft der achttiende eeuw* (Rotterdam 1927) 145. Het is overigens niet uitgesloten dat Maartje Korff het keten in Kolhorn zelf heeft geleerd: het kohier van perso-

nele quotisatie van Kolhorn kent in 1742 een keetvrouw en ook een buurt die 'Achter de Keet' heette, al is niet overgeleverd dat die keet als zoutkeet dienst deed, zie Prins-Poorter, *Kolhorn aan de Zuiderzee*, 75.

87. Het waarom van de keuze voor de Leiderdorpse begraafplaats is onduidelijk, wel is duidelijk dat in de loop van de achttiende eeuw steeds meer Leidenaren in Leiderdorp werden begraven, voor het grootste deel pro deo, volgens P.W.C. van Kessel, *Aangiften van overlijden Leyderdorp 1695-1807* (Leiderdorp 2001) 3.
88. RAL, LZK, inv.nr. 349: [Petrus Isaäcus de Fremery], 'Opmerkingen over de Zoutkeet, deszelfs administratie, inrichting enz.' [1860] ongepag.; zie ook inv.nr. 1071: 'Aanwijzing wat bijzonder noodig is voor een rigtig toezicht over de keet' [1861] ongepag. Bij zijn huwelijk in 1822 heet Simon Bronsgeest (Rijpwetering 1797-Leiden 1870) al "knecht in de Zoutkeet" en nog in 1768 staat hij geregistreerd als "mr knecht", zie RAL, ondertrouwregisters Leiden (12 april 1822) en bevolkingsregister Leiden 1861-1871, buurt 18 fol. 76 (Koolstraat 461a).
89. RAL, LZK, inv.nr. 1076: 'Instructies tot regeling van diverse werkzaamheden in de Zoutkeet' [1837].
90. RAL, LZK, inv.nr. 1071: 'Aanwijzing', ongepag.
91. Zie de 'Stamboom van de familie De Fremery' in: Van der Laaken, *Inventaris*, 73, en J.A. van Doorn-Beersma en D.J. Faber ed., *Het Leidse pluche. 150 Jaar gemeentebestuur in Leiden* (Leiden 2001) 107.
92. RAL, SA II, inv.nr 4112: Registers van opschrijving t.b.v. de omslag (aanslag in het Provisioneel Middel) 1748, bon Zijloort, nr. 78.
93. Zie Hans Bonke, 'Amsterdamse zoutketen', *Ons Amsterdam* 45 (1993) 276-280, aldaar 279, en A.M. van der Woude, 'De Goldberg-enquête in het Departement van Texel, 1801', *AAG bijdragen* 18 (1973) 95-250, aldaar 207 [het niet-bestaande 'Eetswoude' gelezen als 'Eerswoude', een dorp in het West-Friese Dregsterland].
94. De dtb-registers van Alkmaar (RAA) leren dat haar zuster Neeltje Korff toen zij in 1753 in Alkmaar trouwde op de Keetsloot woonde, waar ook een van de toen nog vijf Alkmaarse zoutketen gevestigd was, zie E. Ruijsendaal, *Alkmaar binnen de veste. Straatnamen in historisch perspectief* (Amsterdam 1998^2) 189-190, en dat haar zuster Trijntje Korff een dochter Elisabeth had, die, net als haar nichtjes in Leiden, als keetmeid in een Alkmaarse zoutkeet werkte (met dank aan Jan Willem Balder (RAA), die dit gegeven aan het ontoegankelijke Alkmaarse diaconie-archief ontleende); een mogelijke derde zuster heeft de verwarrende naam Maartje Ariens Korff – inderdaad de naam van de oudste zuster van de 'Leidse' Maartje Aarjens Korff, die dan niet over leden moet zijn geweest toen haar jongste zuster ook Maartje werd genoemd – en woonde bij haar huwelijk in 1751 eveneens op de Alkmaarse Keetsloot.
95. Beschreven is de trekarbeid van vrouwen in de blekerij, en sporadisch ook in de hooierij, terwijl in de vlasserij en de eekschillerij vrouwen niet alleen, maar met het hele gezin naar het werkgebied trokken, zie Jan Lucassen, *Naar de kusten van de Noordzee. Trekarbeid in Europees perspektief, 1600-1900* (Gouda 1984) 108 en 118. (Eekschillen

is het schillen van eiken-hakhout, 'eek', zowel omwille van de schors, die door leerlooierijen, als omwille van de bast, die door bakkerijen werd afgenomen.)

96. Dit gegeven komt in talrijke maritiem-historische publicaties terug; zie bijvoorbeeld Cornelis de Jongh, *Geschiedenis van de Nederlandse walvisvaart* 1 (Pretoria 1972) 63-83 ('De geografische herkomst van de walvisvaarders'); P.C. van Royen, *Zeevarenden op de koopvaardijvloot. Omstreeks 1700* (Amsterdam 1987) 29-34 ('De geografische herkomst van de Nederlandse zeelieden op de koopvaardijvloot'); Pieter A. Boon, *Bouwers van de zee. Zeevarenden van het Westfriese platteland, c. 1680-1720* (Den Haag 1996) 140-186 ('De Westfriese zeeman').
97. Zie Prins-Poorter, *Kolhorn aan de Zuiderzee*, 139 en 223-237 voor de achteruitgang van de vrachtvaart in Kolhorn aan het eind van de achttiende eeuw, die nog eens goed wordt geïllustreerd door de achteruitgang in het aantal leden van het Kolhorner schippersgilde van 155 in 1768 tot 94 in 1798.
98. Jacobus Scheltema, 'Geschiedenis van het keukenzout in de Nederlanden' [1831] in idem, *Geschied- en letterkundig mengelwerk* 5 I (Utrecht 1832) 235-275, aldaar 271.
99. Voor de introductie van de meekrapteelt na de drooglegging van de buiten Kolhorn gelegen Waard- en Groetpolder in 1844 en voor de vrouwen die, naast mannen, in de zogeheten "meestoven" aan de verwerking van de meekrap werkten, zie A.J. Waiboer, 'De meekrapcultuur' in: A.J. Waiboer e.a., *100 Jaar Waard en Groet 1844-1944* (Schagen 1945) 97-104; voor het "ansjovisplukken" (het uit de netten plukken van in de Zuiderzee gevangen ansjovis) dat vanaf de opkomst van de ansjovisvisserij in Kolhorn in de laatste decennia van de negentiende eeuw typisch vrouwenwerk was, zie Jan Derk Gerritsen, 'De ansjovis, het zoveelste middel van bestaan in Kolhorn', *West-Frieslands oud en nieuw* 65 (1998) 102-108, aldaar 104-105.

Arbeidersvrouwen tussen fabriek en huisgezin

Deel I: Arbeid van Leidse vrouwen in fabrieken en werkplaatsen, 1800-1910

COR SMIT

Fabrieksarbeid door vrouwen was in de tweede helft van de negentiende eeuw in veler ogen een van de belangrijkste negatieve gevolgen van de voortschrijdende industrialisatie. Men maakte zich zorgen over de gezondheid van de betreffende vrouwen en minstens zo veel over de zedelijke gevolgen. Bij de zedelijkheid ging het zowel om de seksuele moraal als om het functioneren van het huisgezin. Naar aanleiding van dat laatste richtte de aandacht zich sterk op fabrieksarbeid door gehuwde vrouwen. Wanneer men de verhoren van de parlementaire enquêtecommissie in Leiden (uit 1890) doorneemt, valt op hoe diep de leden daarvan steeds weer doorvroegen op het mogelijke kwaad dat dit zou aanrichten, ondanks het feit dat de meeste getuigen verklaarden dat er betrekkelijk weinig getrouwde vrouwen in fabrieken werkten.[1] De zorg om arbeid van vrouwen (en kinderen) in fabrieken leidde tot de eerste arbeidswetgeving in Nederland. De Arbeidswet van 1889 beperkte onder meer de duur van hun werk.

Deze zorg over een *teveel* aan fabrieksarbeid door vrouwen steekt af bij de moderne zorgen over het *gebrek* aan arbeidsparticipatie van vrouwen in Nederland. In internationaal perspectief kent Nederland een vrij lage arbeidsparticipatie van vrouwen en dat is zeker al een jaar of honderd het geval. Men heeft dit wel verklaard uit de trage Nederlandse industrialisatie, waardoor onder de mannelijke bevolking genoeg goedkope, ongeschoolde arbeidskrachten beschikbaar waren, maar beide delen van deze stelling zijn ondertussen omstreden, zo niet achterhaald.[2] Een andere stelling, onder meer gebaseerd op het werk van Tilly en Scott, gaat ervan uit dat met de industrialisatie de beroepsarbeid van vrouwen afnam, omdat in de industrie betaalde arbeid en huishoudelijk werk moeilijk te combineren waren. Tilly en Scott

beschrijven de overgang van een gezinseconomie, waarin het huishouden een eenheid van productie én consumptie was, naar één waarin het verwerven van voldoende loon door het huishouden centraal stond. De kinderen gingen wel uit werken, maar de moeder zocht primair werk dat te combineren was met het huishouden. Zij werkte alleen als het nodig was in de fabriek, hoewel dat in de eerste fase van de industrialisatie, met een lage welstand, redelijk vaak gebeurde. In de loop van de twintigste eeuw steeg de vrouwelijke arbeidsparticipatie weer door economische en demografische factoren.[3]

In dit artikel wil ik ingaan op de feitelijke ontwikkeling van de fabrieksarbeid door vrouwen in Leiden, de betekenis van vrouwenarbeid voor de fabrieken en van fabrieksarbeid voor vrouwen, dit alles geplaatst binnen de gezinseconomie en de levenscyclus van vrouwen. In een vervolgartikel in het volgende jaarboek komen de bezwaren tegen fabrieksarbeid door vrouwen aan de orde, de acties die daarop gebaseerd waren en (voor zover mogelijk) de reactie van de betreffende vrouwen. Beide artikelen bestrijken in principe de negentiende eeuw met een uitloop naar het eerste decennium van de twintigste eeuw, aangezien dit de periode is waarin de moderne, fabrieksmatige productie in Leiden gestalte kreeg. Om de startsituatie te schetsen wordt regelmatig teruggegaan naar de achttiende eeuw.

Op zoek

Het is niet eenvoudig om vrouwenarbeid in het verleden goed in kaart te brengen en nog minder om daar zinvolle, langlopende reeksen gegevens over te produceren. De bronnen zijn niet allemaal volledig en spreken elkaar soms tegen.

Vóór 1849 is het cijfermateriaal bijzonder schaars, soms onnauwkeurig en – waar het om volkstellingen en dergelijke gaat – zeer onvolledig. Hierin werden namelijk uitsluitend de beroepen van het gezinshoofd vermeld, zodat nagenoeg onbekend blijft of gehuwde vrouwen en thuiswonende zoons en dochters ook een beroep uitoefenden. Uit het belastingkohier van 1748 kan meer worden afgeleid, maar de volkstellingen van 1795, 1808 en 1815 zijn voor dit onderwerp te gebrekkig bronnenmateriaal.[4] Zo is het nogal onwaarschijnlijk dat er in 1795 maar 77 vrouwen in de huiselijke diensten werkzaam waren[5] terwijl het kohier van 1748 meer dan 2.100 inwonende dienstboden

en meiden opsomde.[6] Deze volkstellingen geven dus geen zicht op de totale omvang en betekenis van het werk van vrouwen. Binnen de nijverheid kan wel iets gezegd worden over de relatieve betekenis van bedrijfstakken, voor zover dat werk althans door vrouwelijke gezinshoofden werd gedaan. De eerste cijfers die wél inzicht geven in de samenstelling van het personeel betreffen de Leidse katoennijverheid, maar deze zijn pas van 1841.[7]

Hoe moeilijk het is om hard cijfermateriaal uit deze prestatistische tijden te vinden, zeker wanneer het om vrouwenarbeid gaat, is door E. Kloek in haar proefschrift *Wij hij zij, man of wijf* al eerder benadrukt. Daarbij wees zij er ook op dat men uitermate voorzichtig moet zijn met het interpreteren van wat in de pre-industriële bronnen hierover wél gemeld werd.[8] Daarmee wordt een these als van Tilly en Scott, namelijk dat belangrijke vrouwenarbeid verdween, uitermate moeilijk toetsbaar. Toch kan uit het gebrekkige materiaal het een en ander afgeleid worden. Kloek zelf en H.D. Tjalsma hebben gepubliceerd over de Leidse ontwikkelingen op dat gebied.[9]

Vanaf 1849 is er veel meer materiaal, al moet daar ook zorgvuldig en selectief mee worden omgegaan. De beroepstellingen van 1849, 1859, 1889, 1899 en 1909 lijken een volledig inzicht te geven, maar dat is niet het geval. Bovendien maken grote verschillen in de presentatie van de gegevens vergelijkingen soms erg moeilijk: de indelingen in leeftijdsgroepen en bedrijfsklassen verschillen onderling, ontbreken soms.

Een bijzonder geval is de beroepstelling van 1859. Als we naar de Leidse vrouwelijke beroepsbevolking kijken, dan zou deze vergeleken met 1849 ineens gedaald zijn van 27,8 procent naar 18,3 procent. Uit niets blijkt dat er op de Leidse arbeidsmarkt zulke grote veranderingen plaatsvonden. Men telde in 1859 ook slechts 62 vrouwen in de textielnijverheid, terwijl de arts Coronel bij zijn onderzoek naar de gezondheidstoestand van de Leidse wolarbeid(st)ers – vier jaar later – er 470 aantrof, alleen al in de twaalf door hem bezochte wolfabrieken.[10] In 1862 werkten volgens het verslag van de Kamer van Koophandel in de Leidse textiel zeker 2.000 à 2.500 mensen, terwijl de beroepstelling niet verder kwam dan 1.000 à 1.600.[11] Deze beroepstelling kan dan ook gevoeglijk buiten beschouwing worden gelaten.[12] De vraag is wel in hoeverre de afwijking die tot dit resultaat heeft geleid, nog bij de latere tellingen doorspeelde. Met name bij de volledigheid van de beroepstelling van 1889 kan men z'n twijfels hebben.

De beroepstellingen kennen daarnaast nog twee blinde vlekken. In de eerste plaats geven zij het beroep dat men zei te hebben, maar niet of men daadwerkelijk werk had. In de tweede plaats zal niet iedereen zijn tijdelijke werk of 'bijbaantje' als beroep hebben opgegeven, omdat men dat niet als zodanig ervoer. Dat geldt (nog steeds overigens) bij uitstek voor getrouwde vrouwen. Een huisvrouw die twee, drie keer in de week ergens schoonmaakt, zal meestal niet als beroep 'schoonmaakster' opgeven, omdat zij zich primair als huisvrouw ziet. Deze blinde vlek voor wat we kunnen noemen 'informele arbeid', zal zich voornamelijk voordoen bij bepaalde vormen van thuisarbeid en bij de 'huiselijke diensten'.[13] Dat probleem is veel minder aan de orde bij arbeid in fabrieken en werkplaatsen, het onderwerp van dit artikel. Het is echter wel relevant dit te beseffen, omdat het alles te maken heeft met de alternatieven die met name getrouwde vrouwen hadden om iets bij te verdienen.[14]

Wat betreft die fabrieken en werkplaatsen hebben we door de Arbeidswet van 1889 een extra bron. Jongens en meisjes onder de zestien en alle vrouwen moesten sindsdien beschikken over een door de gemeente uitgegeven arbeidskaart, wanneer zij aan het werk waren. Buiten de nijverheid waren deze kaarten niet vereist. De gemeenteverslagen geven hier vanaf 1890 overzichten van, voor vrouwen boven de zestien jaar overigens slechts tot en met 1910.[15]

Gezien de structurele werkloosheid in Leiden zouden we verwachten dat er minder vrouwen met arbeidskaart waren (dus daadwerkelijk werkten) dan vrouwen die bij de beroepstelling een beroep opgaven. Dit is echter niet altijd zo. In 1899 waren in de textiel ruim honderd kaarten méér in gebruik door vrouwen dan de beroepstelling van dat jaar vermeldde. Hetzelfde gold voor de voedingsmiddelenindustrie, zelfs nog afgezien van thuisarbeidsters in de conservennijverheid. Pas vanaf 1903 kregen ook zij arbeidskaarten, waardoor het verschil bij de beroepstelling van 1909 nog veel groter was dan in 1899.

Er waren zo'n vier- à vijfhonderd vrouwen die bij de fabrieken groenten ophaalden om thuis schoon te maken. Bij deze vorm van thuisarbeid was doorgaans het hele gezin betrokken, zodat het feitelijk om een veelvoud van dat aantal gaat. Deze arbeid is echter totaal onzichtbaar in de beroepstellingen.

De beroepentellingen onderschatten kortom de feitelijke omvang van de vrouwenarbeid, zelfs waar het om fabrieksarbeid gaat en al helemaal wanneer het om thuis- of 'informele' arbeid gaat.

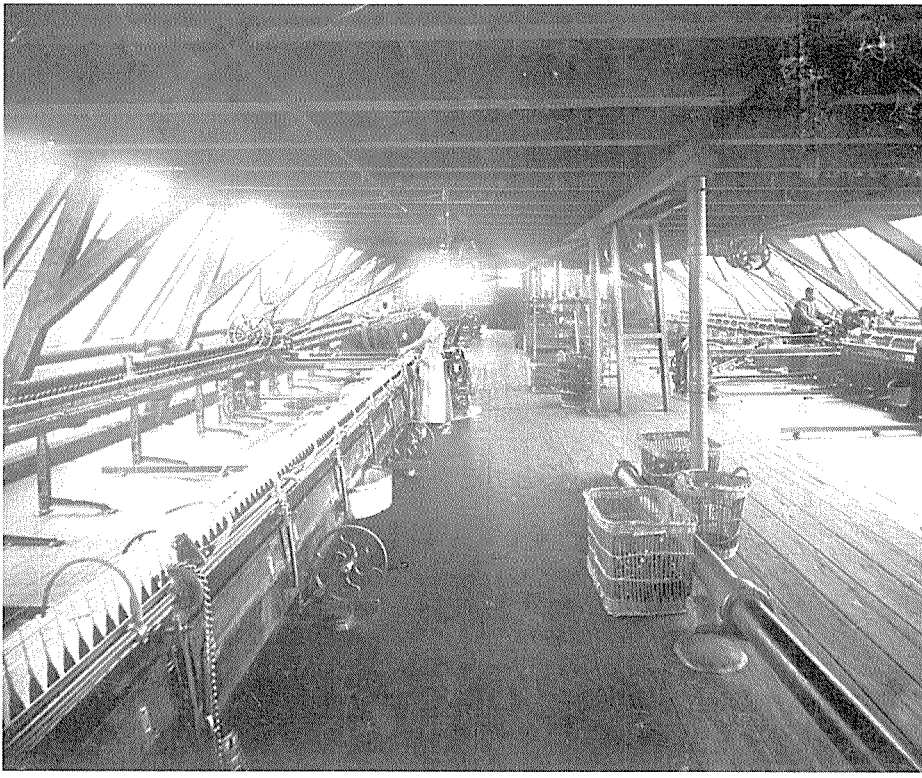
Naast de beroepstellingen en overzichten van arbeidskaarten bestaat voor de tweede helft van de negentiende eeuw veel ander statistisch materiaal, al wijken deze bronnen van elkaar af in kwaliteit, volledigheid en onderwerp.[16] Verschillen tussen de nijverheidsstatistiek van Struve en Bekaar (1887/1889) en het verslag van de Kamer van Koophandel in 1890, waarbij de eersten minder vrouwen en kinderen in bepaalde bedrijven telden, hebben echter niet te maken met de nauwkeurigheid in het verzamelen van de gegevens, maar wijzen op een oud mechanisme dat nog steeds doorwerkte.[17] In slechte tijden (of: buiten het seizoen) ontsloegen de fabrikanten vooral de ongeschoolde fabrieksarbeiders, dus vooral vrouwen en kinderen, en hielden de overwegend mannelijke geschoolde arbeiders zo lang mogelijk vast.

De context: de Leidse nijverheid op hoofdlijnen

Wanneer we spreken over fabrieksarbeid door vrouwen is het van belang te weten hoe de industrialisatie zich in Leiden voltrokken heeft en waarin deze verschilde van die in andere delen van Nederland, wat met name bij de textielnijverheid sterk het geval was. De textiel domineerde de plaatselijke nijverheid vrijwel volledig tot het eind van de achttiende eeuw en in belangrijke mate nog tot ver in de negentiende. Na de enorme bloei in de zeventiende eeuw was deze nijverheid in de achttiende eeuw wel in een neerwaartse spiraal geraakt, met als dieptepunt de malaise in de Franse tijd (het eerste decennium van de negentiende eeuw). Veel werkzaamheden werden naar het Brabantse platteland verplaatst.

Anders dan in Tilburg of Twente kwam de negentiende-eeuwse Leidse textielnijverheid niet voort uit een agrarische samenleving en kende zij reeds lang een traditie van loonarbeid, ook wanneer er thuis gewerkt werd. Concentratie van wolarbeid(st)ers in werkhuizen kwam reeds in de zeventiende eeuw voor, al was dat zeker niet overwegend. In 1749 waren er circa 85 van dergelijke werkhuizen.[18] In de tweede helft van de achttiende eeuw mechaniseerden diverse fabrikeurs hun bedrijven. De machines werden veelal door paarden aangedreven (rosmolens). Deze mechanisatie in werkplaatsen betrof vooral de spin- en voorspinactiviteiten. Bij het vollen werden overigens al windmolens gebruikt.

Vrouwen aan negentiende-eeuwse spinmachines, zogenaamde *self-actors*, bij de wollenstoffenfabriek Krantz, 1894. RAL, PV 31025.2a-61.

In de eerste helft van de negentiende eeuw concentreerden de belangrijkste fabrikanten alle werkzaamheden, ook het weven, in fabrieksgebouwen en introduceerden zij daar stoomkracht voor de (voor)spinmachines en de volmachines. Zelfs de eerste machinale weefgetouwen verschenen. Rond 1850/1860 werkte de overgrote meerderheid van de Leidse textielarbeid(st)ers in stoomfabrieken. Deze ontwikkeling ging in een wat lager tempo door tot ongeveer 1880. En passant verdwenen die jaren tientallen kleine wolbedrijven. Na 1880 versnelde de modernisering weer met de introductie van gas- en elektromotoren, nieuwe spinmachines en de definitieve verdringing van hand- door mechanische weefgetouwen. Ook startten diverse bedrijven een eigen, licht gemechaniseerde breiafdeling. Een vergelijkbare ontwikkeling, maar dan in een veel kortere periode, voltrok zich in Twente.

Tabel 1. De werknemers in de nijverheid en textiel van de totale beroepsbevolking, 1749-1909, in percentages.

	Gezinshoofden			Beroepstellingen			
	1749	1815	1849	1849	1889	1899	1909
Aandeel van de nijverheid in de beroepsbevolking	71,2	54,6	44,5	57	55	53,8	53,5
Aandeel van de textiel in de beroepsbevolking	47,8	26,9	12,8	ca. 16	15,6	14,3	13,4

Bronnen: H.D. Tjalsma, 'Leidse textielarbeiders in de achttiende eeuw' in: J.K.S. Moes en B.M.A. de Vries ed., *Stof uit het Leidse verleden* (Utrecht 1991) en beroepstellingen.

In Tilburg echter bleef thuisarbeid tot in de twintigste eeuw van groot belang, vooral bij het weven.

Buiten de textiel ontwikkelden zich in de tweede helft van de negentiende eeuw in Leiden ook andere bedrijven tot industriële ondernemingen, vooral na 1870/1875. Dat geldt met name voor de grafische sector, de voedingsmiddelennijverheid (conserven, meel, brood, biscuit) en de metaal. Bovendien ontstond een bescheiden chemische nijverheid (zeep). Ook in andere bedrijfstakken ontstonden fabrieken en fabriekjes (leer), terwijl in ieder geval in de sigarennijverheid en de papierindustrie (kartonfabricage, lompensorteerderij) sprake was van concentratie van arbeid in ateliers en werkplaatsen, al dan niet voorzien van enige machines. Louter ambachtelijke nijverheid maakte zo plaats voor industriële of in ieder geval loonafhankelijke en geconcentreerde arbeid.

In de tweede helft van de negentiende eeuw waren de textielnijverheid en daaraan verwante bedrijfstakken (kleding) lang niet meer zo dominant als zij vroeger geweest waren. Het aandeel van de textiel binnen de nijverheid – en binnen de totale beroepsbevolking – daalde, tussen 1749 en 1849 vrij snel, vanaf 1849 gestaag. De Leidse nijverheid was dan ook veel minder een monocultuur dan die van Twente en Tilburg.

Tegelijkertijd verminderde het relatieve belang van de nijverheid in haar geheel voor de Leidse arbeidsmarkt. Die ontwikkeling vertoont hetzelfde beeld als de textiel binnen de nijverheid (zie tabel 1). De absolute omvang

van de nijverheid daalde in de negentiende eeuw echter niet: het aantal mensen dat daar werkte steeg, alleen nam de totale beroepsbevolking sneller toe. Datzelfde geldt voor de textielindustrie, in ieder geval in de tweede helft van de eeuw. In 1909 werkten meer mensen in de textiel dan vroeger, maar andere bedrijfstakken, zowel binnen de nijverheid (bouw, voedingsmiddelen, grafisch, metaal) als erbuiten (handel en verkeer, zorg, onderwijs), waren sterker gegroeid.

Werkende vrouwen geteld, algemeen

Bij de arbeid van vrouwen is een weerslag te zien van de hiervoor aangegeven ontwikkelingen, maar sommige trends blijken nader beschouwd toch anders dan bij de mannen.

Hoeveel vrouwen er vóór 1849 werkten valt, zoals gezegd, moeilijk te zeggen. We hebben hier immers vrijwel uitsluitend informatie over gezinshoofden. In 1748 waren er 2.230 vrouwelijke gezinshoofden met beroep, plus de eerder genoemde inwonende dienstboden en een aantal inwonende vrouwen van wie het beroep bekend is.[19] Alleen die aantallen al leiden tot de conclusie dat toen minimaal 24 procent van de Leidse vrouwen werkte. Daarvan werkte ongeveer 35 procent in de nijverheid.[20] Van de vrouwelijke gezinshoofden was ongeveer 63 procent in de nijverheid werkzaam, wat in 1795 nauwelijks veranderd was.[21] In 1808 was dat aandeel echter sterk gedaald, namelijk tot minder dan de helft.[22]

Tussen 1749 en 1815 werd het aantal vrouwelijke gezinshoofden met een beroep kleiner, zowel absoluut als vergeleken met het aantal mannen. Tjalsma legde, voor zover het om de textiel ging, een verband met de economische malaise in de tweede helft van de achttiende eeuw.[23] Het dieptepunt daarvan lag in het eerste decennium van de negentiende eeuw. Met name in de dominante wolnijverheid was steeds minder werk voor vrouwen.

In 1849 gaven 5.423 vrouwen en meisjes een beroep op, 27,8 procent van alle vrouwen. Dat lijkt meer dan honderd jaar eerder, maar het is de vraag of er werkelijk meer vrouwen werkten. In het midden van de negentiende eeuw werd immers wel een groot deel van de kinderen en jonge meisjes meegeteld die een eeuw eerder buiten beeld waren gebleven. Op het einde van de negentiende eeuw was de vrouwelijke beroepsbevolking weer relatief kleiner dan in

De conservenfabriek van Tieleman en Dros (Middelstegracht 99-115) gaat uit, ca. 1900. Vooral vrouwen verlaten de fabriek. RAL, PV 31152.4.

het midden van de eeuw. Of dat reëel was of een doorwerking van een andere wijze van registreren, is echter niet duidelijk. In ieder geval steeg de vrouwelijke beroepsbevolking van 1889 tot 1909 (zie tabel 2).

In 1849 was de nijverheid de grootste beroepssector met bijna 43 procent. Dit lijkt weer meer dan in 1748, maar hier is dezelfde voorzichtigheid gebo-

Tabel 2. De beroepsbevolking, 1849-1909, in percentages.

	1849	1889	1899	1909
Beroepsbevolking	41,0	37,4	38,5	39,8
Mannen met een beroep	56,8	51,3	56,3	57,2
Vrouwen met een beroep	27,8	20,4	22,6	23,8

Bron: Beroepstellingen.

Tabel 3. De vrouwelijke en mannelijke beroepsbevolking volgens de beroepstellingen, 1849-1909. in percentages en totalen.

Sectoren	Vrouwen				Mannen			
	1849	1889	1899	1909	1849	1889	1899	1909
Nijverheid	42,9	31,7	38,8	41,3	66,2	63,4	59,2	58,9
Landbouw en visserij	0,1	0,1	0,1	0,1	3,7	2,5	3,5	3,6
Handel, verkeer, zakelijke dienstverlening	15,2	14,3	12,1	12,4	15,3	18,8	22,4	26,6
Zorg, onderwijs, overheid e.d.	1,5	6,9	7,3	10,7	12,2	13,9	14,4	10,5
Huiselijke diensten	40,3	47,0	41,8	35,5	2,5	1,4	0,6	0,3
Totaal	100,0	100,0	100,1	100,0	99,9	100,0	100,1	99,9
N =	5.423	4.658	6.403	7.259	9.312	11.562	14.258	15.908

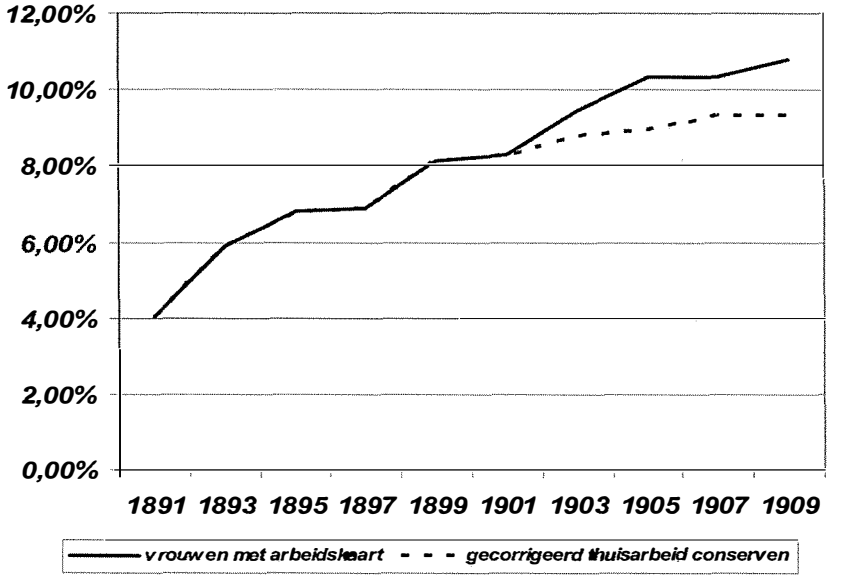
Bron: Beroepstellingen.

den die we hierboven al moesten betrachten. Wel lijkt het waarschijnlijk dat de werkgelegenheid voor vrouwen in de nijverheid zich vergeleken met 1808 weer had hersteld. Aan het einde van de negentiende eeuw was het aandeel van de nijverheid onder vrouwen kleiner dan halverwege. Echter, terwijl het aandeel van de nijverheid binnen de mannelijke beroepsbevolking bleef dalen, steeg dat bij vrouwen rond de eeuwwisseling wél. Die stijging was zelfs heel sterk, van 31,7 procent in 1889 tot ruim 41 procent in 1909. Hierbij zijn de honderden vrouwen die bij de conservenfabrieken groenten ophaalden, niet eens meegeteld. Doe je dat wel, dan wordt het aandeel van de nijverheid in 1909 zelfs hoger dan in 1849.

Daarnaast groeide de groep vrouwen die werk zochten (en vonden) in de zorg en het onderwijs, in de tweede helft van de negentiende eeuw aanzienlijk. Dit ging ten koste van andere sectoren dan de nijverheid. Steeds minder vrouwen werkten in de handel. De grootste teruggang zien we echter bij de huiselijke diensten (zie tabel 3).

Het toenemend belang van vrouwen in de nijverheid is ook te zien aan het groeiend aantal arbeidskaarten. Beschikte in 1891 nog slechts 4 procent van

Grafiek 1. Vrouwen met arbeidskaart als percentage van de totale Leidse vrouwelijke bevolking, 1891-1909.

Bron: Gemeenteverslagen.

de totale vrouwelijke bevolking van Leiden over zo'n arbeidskaart, in 1910 was dit bijna 11 procent. Dit verschil is wat opgeblazen, omdat vanaf 1903 de thuiswerkende groenteschoonmaaksters wél werden meegeteld, terwijl zij daarvoor ontbraken. Maar zelfs wanneer we die groenteschoonmaaksters er weer vanaf trekken, dan nog blijft er sprake van een forse groei van vrouwen die werk in de nijverheid vonden (zie grafiek 1).

Aan het eind van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw vertoonde de vrouwelijke beroepsbevolking al met al een andere ontwikkeling dan de mannelijke. Terwijl het aandeel van de mannelijke beroepsbevolking in de nijverheid gestaag bleef dalen en in handel, verkeer en commerciële diensten sterk steeg (zie tabel 3), was dat bij de vrouwen precies andersom. Weliswaar werkten ook in 1909 nog de meeste mannen in de nijverheid (circa 59 procent) en waren er dus meer mannen dan vrouwen in de nijver-

heid in haar geheel werkzaam, in twee bedrijfstakken was dat niet meer zo. Een daarvan was –vanzelfsprekend – de kleding en reiniging, de andere de textiel, waarin in 1909 voor het eerst evenveel of wellicht zelfs meer vrouwen dan mannen werkzaam waren. In beide bedrijfstakken was overigens sprake van een voortdurende stijging van het aantal werkzame vrouwen ten opzichte van mannen vanaf 1849.

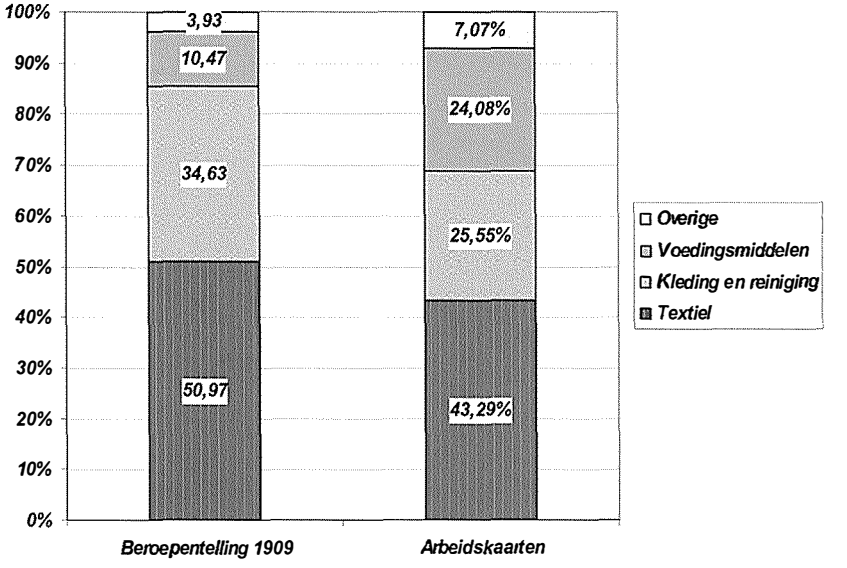
Binnen de nijverheid

Vóór 1800 was de vrouwelijke beroepsbevolking binnen de nijverheid bijzonder sterk gericht op de textielnijverheid. De volkstelling van 1795 noteerde 973 vrouwen met een beroep, waarvan er 612 in de nijverheid werkten.[24] Slechts dertien daarvan hadden geen baan in de textiel of de kleding en reiniging, van wie er negen in de Zoutkeet te vinden waren. Ruim vierhonderd vrouwen werkten in de textiel, de overige in de kleding en reiniging, bij elkaar 98 procent.

De overheersing door deze twee bedrijfstakken met betrekking tot vrouwenarbeid binnen de nijverheid bleef lang bestaan. Halverwege de negentiende eeuw was het al iets minder (89 procent in 1849),[25] maar pas in het laatste kwart van de negentiende eeuw veranderde er echt iets. Volgens de beroepstellingen nam dit gecombineerde aandeel tot 1909 weliswaar weinig af, maar wanneer het wordt herberekend op basis van de verstrekte arbeidskaarten, dan is de daling aanzienlijk. Op die manier bekeken werkte in 1909 minder dan 69 procent van de vrouwen binnen de nijverheid in de textiel of de kleding en reiniging. Het verschil zit natuurlijk weer in de vrouwen die bij de conservenfabriek groenten ophaalden om deze thuis schoon te maken. De voedingsmiddelenindustrie, volgens de beroepstellingen de derde beroepsgroep met ruim tien procent, is uitgaande van de arbeidskaarten goed voor ruim 24 procent van de vrouwen in de nijverheid (zie grafiek 2). De textielindustrie bleef wel de belangrijkste bedrijfstak voor vrouwen binnen de nijverheid, ook al vond in 1909 nog slechts een grote minderheid hier werk, terwijl dat honderd jaar eerder een ruime meerderheid was geweest.

Vergeleken met andere textielcentra in Nederland werkten in Leiden veel vrouwen in de fabrieken. In 1899 werkte in Leiden weliswaar een even groot deel van de vrouwelijke beroepsbevolking in de textiel als in Tilburg, van het

Grafiek 2. Verdeling van de vrouwelijke beroepsbevolking per sector in 1909.

Bron: Beroepstelling 1909 (3.000 vrouwen en meisjes) en Gemeenteverslag 1909 (arbeidskaarten op 31 december 1909, 3.524 vrouwen en meisjes).

personeel van de textielfabrieken was daar een veel kleiner deel vrouw: 15,6 procent in Tilburg tegen 46 procent in Leiden.[26] Ook in Enschede/Hengelo was een kleiner deel van het (fabrieks)personeel vrouwelijk: 30 à 35 procent. Plantenga verklaart het lage aandeel van vrouwen in de textielfabrieken in Tilburg uit het feit dat het echte fabriekswezen daar minder ver ontwikkeld was en stelt dat veel vrouwen in de thuisweverijen werkzaam waren.[27]

Binnen de conservenfabrieken, dus afgezien van de thuisarbeidsters, was het belang van vrouwenarbeid nog groter. In 1909 werkten daar 226 vrouwen, meer dan de helft van het totale vaste fabriekspersoneel. Het (thuis) schoonmaken van groenten was natuurlijk seizoensafhankelijk, maar ook de omvang van het fabriekspersoneel fluctueerde. Zo vertelde Hendrika Gulaij in haar verhoor door de parlementaire enquêtecommissie in 1890 dat normaliter twaalf à veertien mannen en twintig vrouwen in de fabriek van Hoogen-

De biscuitfabriek van Nutrix aan de Nieuwe Rijn bij het Gangetje, 1938. RAL, PV 30852.1-6 (detail).

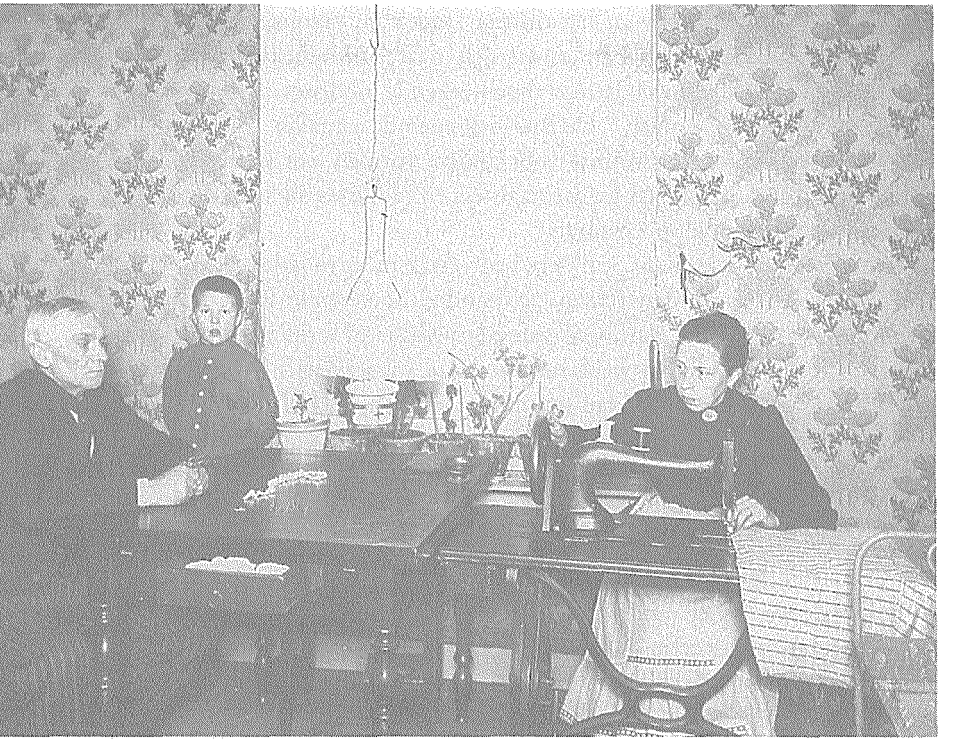

straaten werkten, maar dat dit laatste aantal 's zomers wel kon stijgen tot vijftig à zeventig meisjes en vrouwen.[28]

De moderne voedingsmiddelenindustrie omvatte overigens niet alleen conservenfabrieken. Zo werkten ook in de biscuitfabrieken (zoals Nutrix) 85 vrouwen.[29] Daarnaast was er nog werk in andere bedrijfstakken ontstaan. Enige tientallen vrouwen vonden werk in de chemische nijverheid, met name in de zeepfabriek van Sanders, twintig à dertig in de grafische industrie (in ieder geval bij Sijthoff) en nog enige tientallen in de karton-, lompen- en sigarenwerkplaatsen. Buiten deze bedrijfstakken was het aantal vrouwen in de nijverheid verwaarloosbaar klein.

De kleding en reiniging, een voor vrouwen belangrijke sector binnen de nijverheid, vraagt nadere aandacht. Duidelijk is dat lang niet alle vrouwen in deze bedrijfstak in fabrieken of werkplaatsen werkzaam waren. Een groot deel

Thuisnaaister aan de naaimachine, met man en kind, ca. 1900.
RAL, PV 36810.1.

van de naaisters en modistes werkte thuis, voor individuele particulieren, maar vaak ook voor de confectiemagazijnen of voor de 'Maatschappij ter voorkoming van verval tot armoede'. Regelmatig verschafte deze instelling, die een contract had met het ministerie van Koloniën, werk aan 250 à 300 mannen en vrouwen.[30] Volgens H.W.F. Bakker, die lang actief was in deze Maatschappij, beschikte 7/8 van de betrokken vrouwen in 1889 thuis over een eigen naaimachine.[31] Op basis van de gecombineerde gegevens van de beroepstellingen en arbeidskaarten zouden we kunnen veronderstellen dat er omstreeks 1900 tussen de twee- en driehonderd vrouwen als naaister of modiste in grotere of kleinere ateliers werkten. Dit aantal lijkt na 1900 nog groter te worden. Maar over dergelijke ateliers is niets bekend. Sterker nog: het onderzoek van de Directie van Arbeid naar arbeid van gehuwde vrouwen uit 1911 vermeldde geen enkele confectiefabriek en geen enkel kostuumate-

lier of iets vergelijkbaars voor het district Leiden en evenmin voor de hele provincie Zuid-Holland.[32] Een onderzoek naar huisindustriële arbeid in dezelfde tijd constateert wel dat veel thuiswerkende modistes en naaisters zich door een hulp lieten bijstaan.[33] De daarin genoemde aantallen (bij elkaar 114 hulpen) laten echter nog ruimte voor andere vormen van loonafhankelijk werk. Nader onderzoek naar Leidse naaisters en modistes die voor de confectie werkten is dan ook op z'n plaats.

In het 'reinigingssegment' van deze bedrijfstak moet in ieder geval wel een verdeling gemaakt worden tussen 'zelfstandig' opererende wasvrouwen en strijksters – al dan niet als hoofd van een 'wasch- of strijkinrichting' – en vrouwen die in wasserijen werkten. Van deze wasserijen is bekend dat zij steeds meer gebruikmaakten van stoom of chemische technieken.

Al met al werkte dus een (niet nauwkeurig vast te stellen) deel van de vrouwen uit de kleding en reiniging in fabrieken of werkplaatsen. Een groot deel van de thuiswerkende naaisters en modistes was echter minstens zo afhankelijk van grotere ondernemers (of de Maatschappij) als de groenteschoonmaaksters van de conservenfabrieken.

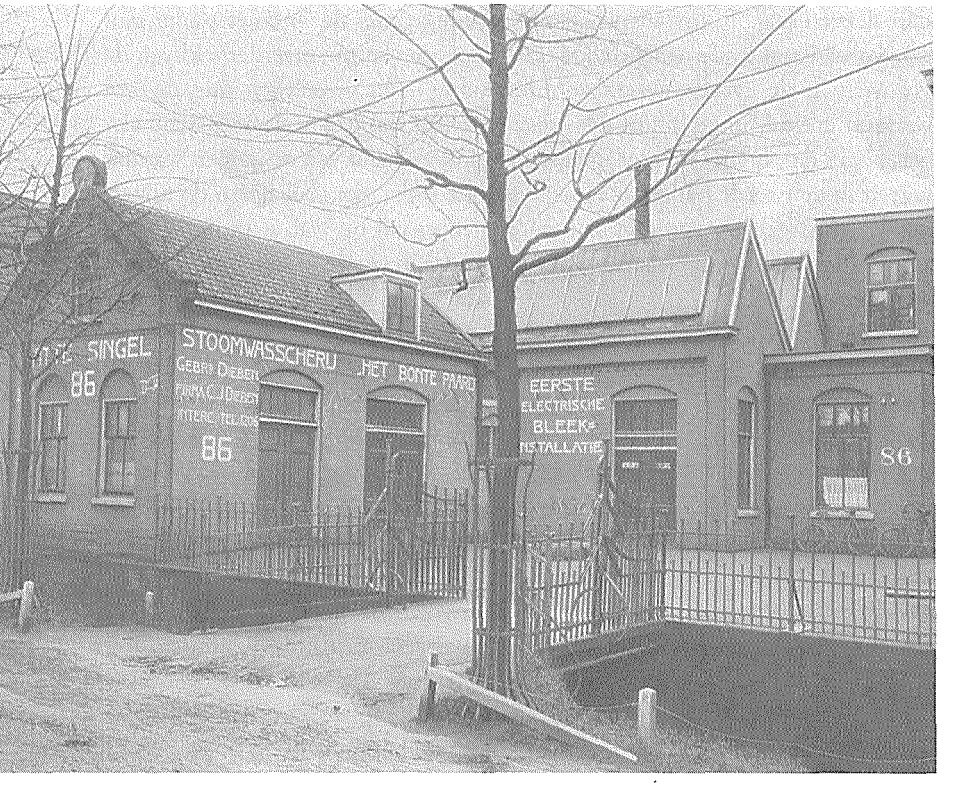
Buiten de kleding en reiniging en de groenteschoonmaaksters werkten vrijwel alle andere vrouwen in de nijverheid in fabrieken, afgezien van de relatief kleine groep die in de karton-, lompen- en sigarenwerkplaatsen te vinden was. Daar kreeg de arbeid echter ook steeds meer een fabriekachtig karakter.[34]

De vergelijking met Tilburg wijst erop dat het doorzetten van de industrialisatie binnen de textiel leidde tot méér vrouwenarbeid binnen de textielfabrieken. De voortschrijdende industrialisatie heeft er echter evenzeer toe geleid dat ook daarbuiten werkgelegenheid voor vrouwen in fabrieken ontstond. Bovendien kwamen vooral door de ontwikkeling van de moderne conservenindustrie nieuwe mogelijkheden voor thuisarbeid. Daardoor nam het relatieve belang van de textiel nog verder af.

Leeftijd en huwelijkse staat

Twee facetten moeten we bij deze ontwikkeling nog betrekken: de leeftijd en de huwelijkse staat. Wederom moeten we vaststellen dat er over de leeftijden vóór 1849 weinig gezegd kan worden. Het werk van kinderen en jongeren werd zelden geregistreerd. Volgens Posthumus nam voor het eind van de

De wasserijen aan de buitenzijde van de singels ontwikkelden zich tot industriële bedrijvigheid, zoals de stoomwasserij 'Het Bonte Paard' (firma C.J. Dieben) aan de Witte Singel, begin twintigste eeuw. RAL, PV 32017.

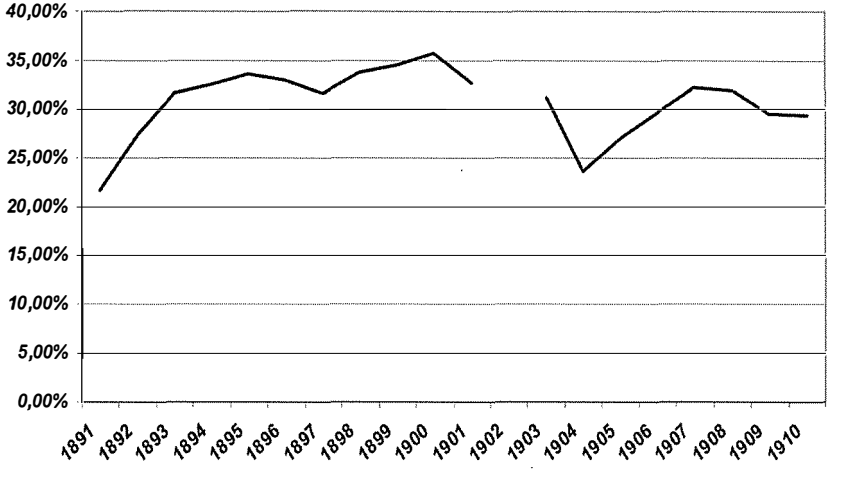
achttiende eeuw kinderarbeid in de textiel vrijwel volledig af.[35] Maar bij de bijna jaarlijkse 'spinwedstrijden' van het Departement Leiden van de 'Oeconomische Tak van de Hollandsche Maatschappij voor Wetenschappen' in de jaren tachtig van de achttiende eeuw, traden toch steeds veel kinderen aan. Onder hen waren veel meisjes.[36] De Statistieke Tabel meldde in 1816 bij verschillende soorten textielnijverheid dat er "zo mannen, vrouwen en kinderen" werkten, maar hoe de verhoudingen lagen, valt uit deze opmerking niet op te maken.[37]

De eerste concrete gegevens dateren uit 1841 en hebben betrekking op de Leidse katoenindustrie, een nieuwe tak binnen de Leidse textielnijverheid. Daaruit blijkt dat slechts iets meer dan eenvijfde van de daarin werkende vrouwen volwassen was, terwijl ruim eenderde van de arbeidsters jonger was

dan dertien jaar. Ruim 40 procent werd aangeduid als "meisjes ouder dan 13 jaar".[38] Later in de negentiende eeuw bleef een ruime meerderheid van de vrouwen in de katoen weliswaar minderjarig – en vergeleken met de wol werkten er veel jonge kinderen – maar het aandeel van volwassen vrouwen was hoger dan in 1841. In grote lijnen wijkt het beeld van de katoen wat dat betreft in de tweede helft van de negentiende eeuw niet veel af van de nijverheid in haar geheel. Verderop zal worden ingegaan op wat er in de katoennijverheid veranderde, waardoor het personeel in die bedrijfstak rond 1850 verouderde.

Voor de tweede helft van de negentiende eeuw kan veel meer worden gezegd. Er is ook een opvallende ontwikkeling te signaleren. Op basis van de beroepstellingen en de arbeidskaarten kan om te beginnen een verdeling worden gemaakt tussen meisjes jonger dan zestien jaar en (jonge) vrouwen van zestien jaar en ouder. Volgens de telling van 1849 was 15,4 procent van de vrouwen in de nijverheid toen jonger dan zestien jaar; voor de textiel plus kleding en reiniging lag dat een half procentje hoger. In 1899 waren die percentages gestegen naar respectievelijk 23,7 en 24,6, een aanzienlijke verjonging, vooral in de textiel en kleding en reiniging. Uitgaande van de verstrekte arbeidskaarten, vallen deze percentages nog veel hoger uit: in beide gevallen ongeveer 34,5 in 1899. Er blijkt een gestage verjonging te zijn opgetreden van de vrouwen in de fabrieken en werkplaatsen vanaf 1891 tot en met 1900 (zie grafiek 3). Na 1901 daalde dit percentage tijdelijk. Dat werd veroorzaakt door een externe factor, de invoering van de Leerplichtwet van 1901. Deze verplichtte de kinderen zes schooljaren te volbrengen. Voordien verlieten veel kinderen (en met name meisjes) de school, zodra ze twaalf jaar waren geworden en dus volgens het Kinderwetje van Van Houten mochten werken.[39] Het zesde schooljaar werd dan niet afgemaakt. Het aandeel jonge meisjes onder de vrouwen in de nijverheid viel na de invoering van de leerplicht sterk terug, maar steeg vervolgens weer snel en stabiliseerde zich rond de dertig procent.[40] In de textiel zette de verjonging zich nog sterker door; daar was in 1909 bijna 39 procent van de vrouwen jonger dan zestien jaar. Het aandeel jonge meisjes onder het vrouwelijk fabriekspersoneel is voor de totale nijverheid overigens een stuk hoger dan dertig procent, aangezien hierbij de honderden thuiswerkende bonendopsters zijn inbegrepen: zij waren bijna allemaal ouder dan zestien jaar, zelfs ouder dan 23 jaar.

Grafiek 3. Percentage meisjes jonger dan 16 jaar onder de vrouwen met een arbeidskaart, 1891-1909.

Bron: Gemeenteverslagen.

Volgens de beroepstelling van 1899 behoorde daarnaast nog eens 37,5 procent van de vrouwen in de nijverheid (en in de textiel/kleding en reiniging) tot de leeftijdsgroep van zestien tot 23 jaar. Meisjes en jonge vrouwen vormden dus ten minste 61 à 72 procent van alle vrouwen die in de nijverheid werkzaam waren. De telling van 1849 kende deze laatste leeftijdsgroep helaas niet.

Wanneer we een schatting maken op basis van de (onnauwkeurige en in systematiek afwijkende) cijfers die Coronel voor 1863 geeft, dan komen we voor dat jaar uit op ruim 60 à 65 procent meisjes en jonge vrouwen in de textielnijverheid.[41] Het ging hier echter slechts om twaalf wolfabrieken en waarschijnlijk bleven juist de ouderwetse wolbedrijven bij dit onderzoek buiten beeld. De verjonging in de textielsector (inclusief de katoen) lijkt zich vooral in de modernere bedrijven te hebben voltrokken en vond met name

Tabel 4. Vrouwen met beroep, volks- en beroepstelling 1899, totaal en in percentages.

Vrouwen	N =	Met beroep	Nijverheid	Huiselijke diensten	Warenhandel
12 tot 16	2.278	41,2	25,9	14,9	0,4
16 tot 23	3.753	56,8	24,8	27,6	2,6
23 tot 36	5.309	30,8	9,1	13,9	3,8
36 tot 60	6.526	19,8	5,3	6,8	5,4
60+	2.901	13,9	4,7	4,1	3,9

Bron: Volks- en beroepstelling 1899.

plaats doordat er meer meisjes van twaalf tot zestien jaar in de fabrieken gingen werken. Het is opvallend dat juist het aandeel van meisjes in die leeftijdsgroep in de Tilburgse wolfabrieken zeer klein was.[42]

Gehuwde vrouwen speelden een veel kleinere rol in de nijverheid. De volkstelling van 1795 kwam tot bijna vijf procent gehuwde vrouwen. Coronel vond er slechts zes onder de 470 wolarbeidsters, maar de volks- en beroepstelling van 1899 eindigde toch op ongeveer dertien procent van alle vrouwen in de nijverheid. Dat betekent dat ongeveer 2,6 procent van alle werkenden in de nijverheid (inclusief de ambachten) uit gehuwde vrouwen bestond.

Bijna tweederde van hen was echter naaister of modiste, merendeels zelfstandig of in ieder geval thuis werkend. Bij de overigen zaten ook relatief veel vrouwen die eigenaar van een bedrijfje waren. Minder dan de helft van de gehuwde vrouwen in de nijverheid was in loondienst, onder wie veel naaisters en modistes. Van de fabrieksvrouwen was per saldo 5,2 à 7,6 procent gehuwd. Meer dan tweederde van hen was overigens ouder dan 36 jaar: er waren evenveel gehuwde vrouwen van boven de zestig jaar in loondienst in de nijverheid als in de leeftijd van zestien tot 36! (zie tabel 4).

Het onderzoek van de Directie van Arbeid van 1911 kwam uit op 3,6 procent gehuwde vrouwen als deel van het totale personeel in fabrieken en werkplaatsen, een stijging ten opzichte van tien jaar eerder.[43] Dat was wel hoger dan het landelijk gemiddelde, maar lager dan in steden als Almelo en Enschede. Binnen de textielnijverheid kunnen we het voor 1899 vergelijken met andere textielcentra. Daaruit blijkt dat in Tilburg en Enschede relatief

De breiafdeling van de wollenstoffenfabriek Vervoort & Cranenburg in de Kaiserstraat, rond 1900.

veel meer getrouwde vrouwen in de textielfabrieken werkten dan in Leiden. Terwijl in Leiden 5,4 procent van de textielfabriekarbeidsters gehuwd was, lag dat in deze twee steden op een ongeveer vier keer zo hoog niveau. In Hengelo was het echter weer iets lager.[44]

Voor het jaar 1890 is precies bekend in welke fabrieken deze vrouwen werkten.[45] Van de 62 gehuwde vrouwen die toen in de textiel werkzaam waren, blijken maar liefst 46 bij de Leidse Katoenmaatschappij in dienst te zijn, zowel op de drukkerij als de weverij. Dat zoveel gehuwde vrouwen als handdrukster werkten, was voor Nederland overigens bijzonder.[46] Clos & Leembruggen had nog acht getrouwde vrouwen op de loonlijst staan, de overigen waren verspreid over de andere textielbedrijven. Daarnaast werkte een twintigtal gehuwde vrouwen in de conservenfabriek van Hoogenstraaten.

Tabel 5. Gehuwde vrouwen met beroep, volks- en beroepstelling 1899, totaal en in percentages.

Gehuwde vrouwen	N =	Met beroep	Nijverheid	Huiselijke diensten	Waren-handel	Gehuwde fabrieks-arbeidsters (absoluut totaal)
13 tot 16	0					
16 tot 23	252	6,0	4,8	0,4	0,0	12
23 tot 36	2.970	6,0	1,9	0,9	2,9	33
36 tot 60	5.255	11,9	2,9	3,2	5,2	64
60+	2.495	12,5	4,3	3,1	4,4	44

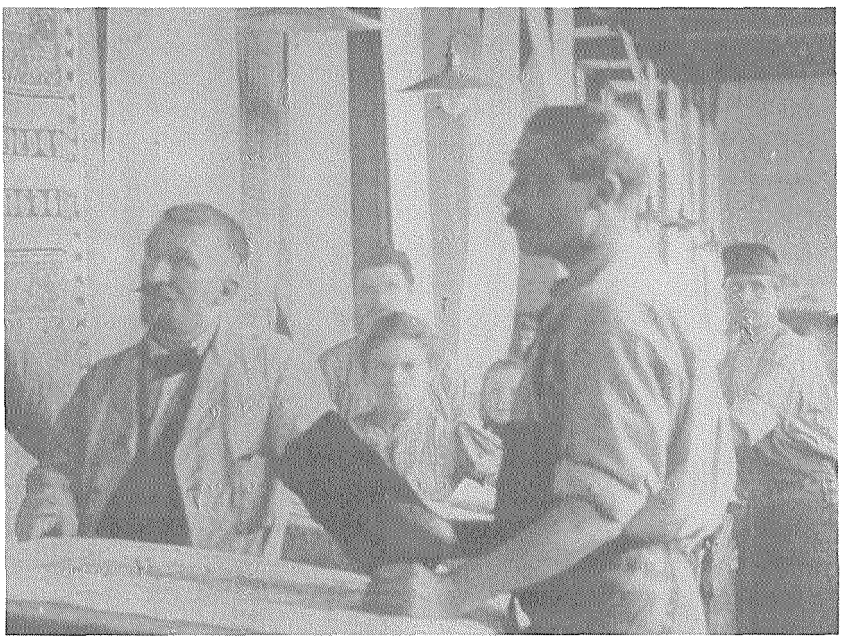
Bron: Volks- en beroepentelling 1899.

Het beeld van de beroepstelling van 1899 is niet anders: relatief veel gehuwde arbeidsters vonden werk in de katoen of in de conserven. Van het vrouwelijk fabriekspersoneel in de conservenfabrieken was meer dan eenvijfde gehuwd. Vermoedelijk is de stijging van het aantal gehuwde vrouwen binnen de nijverheid na 1900 toe te schrijven aan de groei van de conservenfabrieken.

We kunnen deze gegevens over leeftijd en huwelijk ook bekijken van de totale bevolkingsgroep van meisjes en vrouwen, in ieder geval voor 1899 (zie tabellen 4 en 5). Dan blijkt dat alleen al volgens de volks- en beroepstelling ruim een kwart van alle Leidse meisjes van twaalf tot zestien jaar in de nijverheid werkte, bijna tweederde van alle meisjes met een beroep. Dit is nog een onderschatting, want bijna 35 procent van alle meisjes in deze leeftijd had een arbeidskaart en was dus in dienst van een fabriek of werkplaats. Van alle jonge vrouwen van16 tot 23 werkte iets minder dan een kwart in de nijverheid. Bijna 57 procent van hen had een beroep, alleen vonden, vergeleken met de jongere meisjes, veel meer jonge vrouwen emplooi als dienstbode. Al met al werkte ten minste een kwart, misschien wel een derde van alle Leidse meisjes en jonge vrouwen van 12 tot 23 jaar in de verschillende fabrieken en werkplaatsen in de stad.

Boven de 23 jaar behoorden steeds minder vrouwen tot de beroepsbevolking, en zij vonden nog minder werk in de nijverheid. In de leeftijdsgroep van 23 tot 36 jaar werkte nog slechts negen procent in de nijverheid. Onder de gehuwde vrouwen liggen de cijfers nog lager: in die leeftijd gaf maar 1,9

Op deze bekende foto van de handdrukkerij van de Leidsche Katoenmaatschappij is tussen de mannen en jongens ook een vrouwelijke handdrukster te vinden. RAL, PV 30762.8-17 (detail).

de gehuwde vrouwen liggen de cijfers nog lager: in die leeftijd gaf maar 1,9 procent een beroep in de nijverheid op. Opvallend is echter dat dit met de leeftijd weer toenam, hoewel van de gehuwde vrouwen boven de zestig 'slechts' 4,2 procent in de nijverheid werkte (40 procent daarvan was naaister). Voor zover gehuwde vrouwen een beroep opgaven, viel dat in bijna de helft van de gevallen in de warenhandel. Ook werkten er relatief veel in de huiselijke diensten. Werken in de fabriek was gebruikelijk voor meisjes en jonge, ongehuwde vrouwen, maar niet voor getrouwde vrouwen.

De betekenis van vrouwenarbeid voor de fabrieken en werkplaatsen

Van alle vrouwen in de nijverheid werkte in 1899 ruim 81 procent in loondienst; van de overigen was het overgrote deel naaister, modiste of hoofd van een was- of strijkinrichting. Zoals gezegd, waren deze loonarbeidsters voor het merendeel in dienst van fabrieken. Welk soort werk deden zij en wat was de betekenis van hun werk voor de betreffende bedrijven?

Vrouwen en meisjes in de binderij van drukkerij/uitgever Sijthoff aan de Vliet, eind negentiende eeuw. RAL, PV 30500.13-60.

In het algemeen ging het primair om goedkope, ongeschoolde, hoogstens geoefende arbeid.[47] Het feit dat het merendeels om meisjes en jonge vrouwen ging, maakt dat maar al te duidelijk. Vrouwen verdienden sowieso al minder – normaliter tweederde van een man in dezelfde functie – en jongeren en kinderen hadden een nog lager loon, al lijkt het verschil in beloning tussen de jongste jongens en meisjes in de wolfabrieken betrekkelijk klein of zelfs niet te bestaan.[48] Het ging bij dergelijke fabrieksarbeid vooral om werkzaamheden waarvoor handigheid, geduld en netheid werd gevraagd.[49] Jonge meisjes waren daarvoor ook geschikter dan jonge jongens, omdat de laatsten nog veel sterker in de groei en in de puberteit waren. Meisjes van dezelfde leeftijd waren fysiek beter bestand tegen het fabriekswerk,[50] maar ook oplettender en minder speels.[51] Het aantal jongens onder de zestien in de fabrieken was aan het eind van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw dan ook veel kleiner dan het aantal meisjes, ook al telde de nijverheid in haar geheel meer jongens dan meisjes. De meerderheid van de jongens zat echter in de

De boekbinderij, afdeling II, van Sijthoff in 1913. Ditmaal zijn de vrouwen gestoken in uniforme fabriekskleding.
RAL, PV 30500.5-12.

ambachtelijke werkplaatsen en in de bouw. Zo werkten er in de textielfabrieken bijna twee keer zo veel meisjes als jongens, een verhouding die voor de leeftijdsgroep 16-23 zelfs 3:7 was. Pas onder de volwassenen lag de verhouding anders: driekwart was man. In de conserven- en biscuitfabrieken en in de zeepfabriek van Sanders was het aantal jongens vergeleken met het aantal meisjes te verwaarlozen. In dit laatste bedrijf waren de volwassenen grotendeels man, maar in de conserven- en biscuitfabrieken was het aantal volwassen vrouwen niet veel kleiner dan het aantal mannen. Alleen in de metaalfabrieken werkten geen meisjes (of vrouwen), terwijl in de industriële drukkerijen/uitgeverijen veel meer jongens en mannen werkzaam waren dan meisjes en vrouwen.

Bij de metaal- en grafische industrie ging het dan ook vooral om werk dat én traditioneel mannenwerk was én meer, soms veel meer, scholing vroeg. De meisjes en vrouwen in de drukkerijen – waarschijnlijk gaat het uitsluitend om Sijthoff – deden noch typografisch werk, noch hielpen zij de zetters en druk-

Fabrieksmeisjes

In *Uit de fabriekswereld* (circa 1898) beschreef Marie Sparnaaij van de Leidsche Fabrieksschool de Leidse fabrieksarbeidsters:

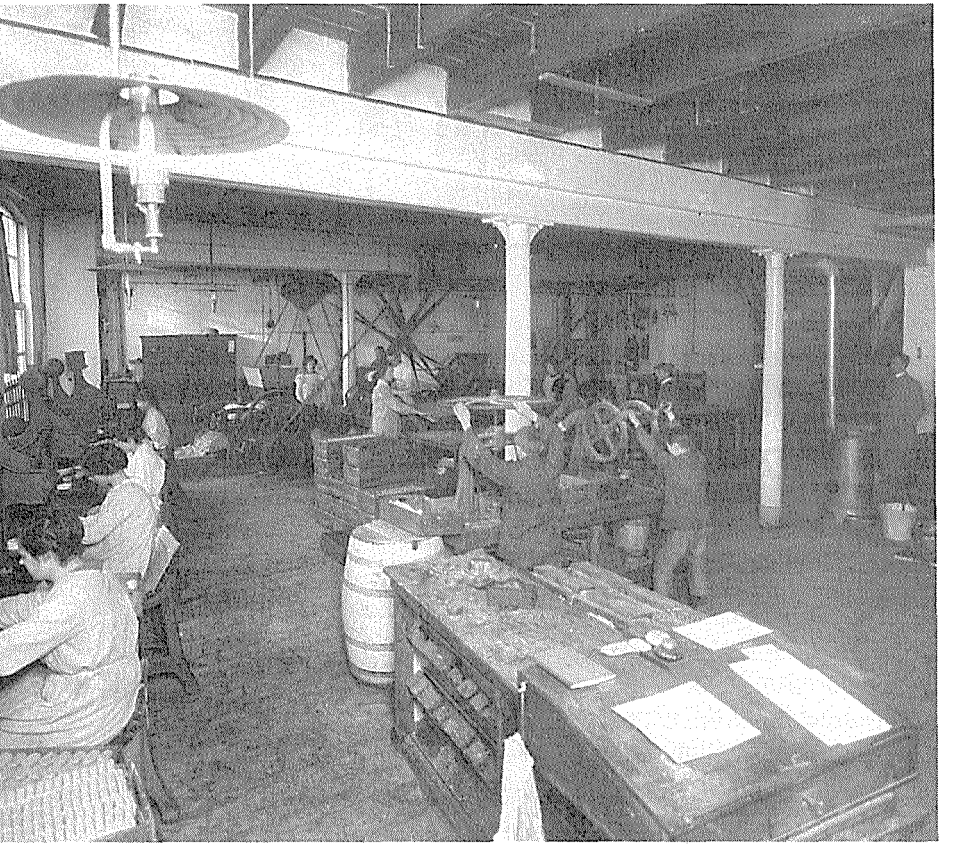
De meisjes dragen in de fabriek een ouden valen zwarten, meestal zeer versleten rok met een gekleurd lijf van katoenen of wollen stof, klompen of schoenen. De meeste zien er zeer slordig en vuil uit in de fabriek, vuiler dan de werkzaamheden veroorzaken. Wie let er ook in de fabriek op hare kleeding, waar enkel mannen toezicht houden? Het vuil gescheurde werkgoed verwisselen zij bij het verlaten van de fabriek met een gekleurde katoenen japon en een groot wit schort, of met een zwarten rok en gekleurd lijfje, meestal lage schoenen, zelden klompen. 's Winters een wollen omslagdoek en dito muts; enkelen dragen een mantel en hoed. Op de straat zien velen er knap uit, enkelen zeer netjes, weinige slordig. Hare houding, hare manieren, hare taal op de straat is bij de meeste zeer onwelvoegelijk, enkelen maken hierop een gunstige uitzondering.

De meisjes en vrouwen zijn 's zondags doorgaans nog al kleurig gekleed: een japon van een vrolijke kleur, een hoed gegarneerd met groen, roode, gele linten en bloemen. 's Winters een korten of langen mantel. Enkelen kleeden zich in stemmiger kleur. Over het algemeen kleeden zij zich des zondags beter dan hunne middelen dit wel toelaten ten koste van hun voedsel.

kers. In eerste instantie ging het uitsluitend om boekbindsters, later kwam daar werk op de inpak- en expeditieafdeling bij. Dit was in deze periode feitelijk allemaal handwerk, maar precies ook dat soort werk waar primair handigheid, geduld en netheid vereist waren en vakkennis nauwelijks een rol speelde. Het werk van de boekbindsters lag het meest in de sfeer van geoefende arbeid. De betekenis van vrouwenarbeid voor een bedrijf als Sijthoff was echter al met al beperkt.

Over het werk in de Leidse biscuitfabriek(en) is weinig bekend, maar van elders weet men dat het daarin vooral om inpakwerk ging.[52] Afgaande op foto's van Sanders uit het begin van de twintigste eeuw, bood het werk in de

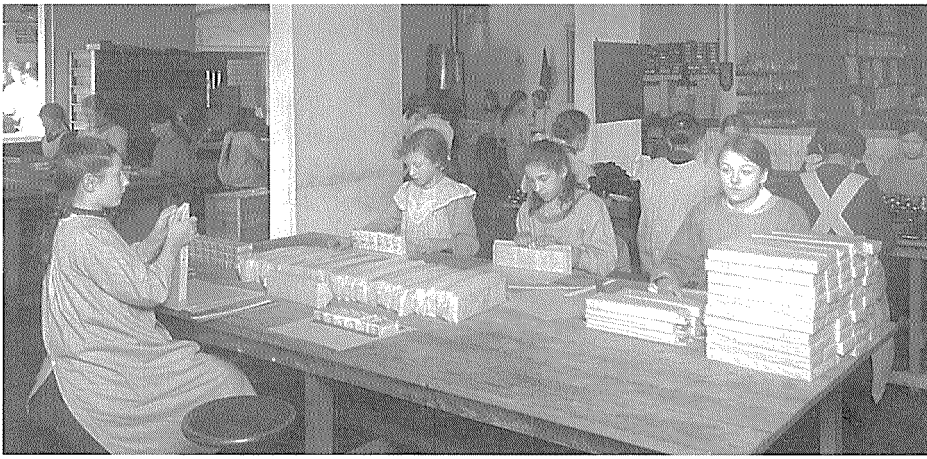
Meisjes en jongens aan verschillende machines in de zeep- en geurstoffenfabriek Sanders aan het Levendaal, begin twintigste eeuw.
Coll. Koninklijke Sanders, Vlijmen.

zeepfabriek meer mogelijkheden.[53] We zien hier vrouwen niet alleen inpakken en flessen spoelen, maar ook werken aan machines waarmee onder meer de (door de mannen geproduceerde) grote blokken zeep versneden werden tot het goede formaat en in de juiste vorm. Zowel in de biscuitfabriek(en) als bij Sanders was vrouwenarbeid als goedkope, ongeschoolde of geoefende arbeid van groot belang.

Ook in de conservenfabrieken deden de vrouwen meer dan blikken en potten inpakken: zij werkten ook aan de kook- en voorkookmachines. Het schoonmaken van de groenten gebeurde, zoals bekend, door thuiswerkende huisvrouwen. Afgezien van het feit dat het weer om een grote hoeveelheid

Meisjes pakken handmatig stukjes zeep in bij Sanders, begin twintigste eeuw. Coll. Koninklijke Sanders, Vlijmen.

goedkope, ongeschoolde arbeid ging, had de vrouwenarbeid voor deze bedrijven een extra betekenis: vrouwen waren flexibele arbeidskrachten, die naar gelang de behoefte (seizoen) aangetrokken of afgestoten konden worden. Dat gold niet alleen voor de thuiswerksters, maar ook voor een groot deel van het vrouwelijk fabriekspersoneel. Ten slotte valt hier op dat het werk meer dan in de eerdergenoemde bedrijven aansloot bij traditionele vrouwenarbeid, in dit geval het huishoudelijk werk rond het bereiden van de maaltijd.

De genoemde industrieën hebben zich in het laatste kwart van de negentiende eeuw met uitzondering van de nieuwe conservenindustrie ontwikkeld uit oudere, door mannen gedomineerde ambachten. Meer valt daar eigenlijk wat betreft de ontwikkeling niet over te zeggen. De textiel, de grootste geïndustrialiseerde bedrijfstak, vertelt wat dit betreft een verhaal met een veel diepere historische dimensie.

Vrouwenarbeid in de textielfabrieken

Vrouwen werkten al eeuwen in de textiel. Traditioneel gezien lagen hun activiteiten vooral in het spinnen, de voorbereidende activiteiten, zoals het pluizen, het kammen en het kaarden, en in ander aan het spinnen gerelateerd werk (bijvoorbeeld dubbelen, spoelen, winden, haspelen). Spinnen was niet alleen voorbehouden aan vrouwen (en kinderen), want in 1748 waren er nog

773 mannelijke naast 814 vrouwelijke spinners.[54] Afgezien van deze vrouwen zullen ook veel weversvrouwen en -kinderen hebben gesponnen. De spinsters vormden zo'n zeventig procent van de vrouwen in de textiel, de voorbereidende en andere gerelateerde werkzaamheden namen nog eens twintig procent van hen in beslag. De overheersende betekenis van het spinnen en dergelijke veranderde niet. In 1795 was tachtig procent spinster, bijna alle anderen deden werk dat daaraan was gerelateerd,[55] in 1815 bedroeg dit aandeel respectievelijk 80,7 procent en 10,9 procent.[56] Hun arbeid zal zich al grotendeels in 'werkhuizen' hebben afgespeeld, maar ook wanneer zij thuis werkten, gebeurde dat doorgaans in een loonafhankelijke situatie en niet als zelfstandige.

Juist het spinnen en de voorbereidende werkzaamheden werden vanaf de achttiende eeuw gemechaniseerd en de machines werden in de negentiende eeuw steeds meer door stoomkracht voortgedreven. Typisch vrouwenwerk als haspelen en twijnen bleef wél lang handwerk, al werd het in fabrieken bijeengebracht. De mechanisatie van het spinnen en voorspinnen betekende echter niet dat er heel veel werkgelegenheid wegviel voor de Leidse textielvrouwen.

Het merendeel van het spinwerk moet namelijk al halverwege de achttiende eeuw uitbesteed zijn geweest aan het platteland, waar de lonen veel lager waren.[57] Dat werd alleen maar meer naarmate de economische malaise voortduurde. Het is dan ook niet zo verbazingwekkend dat in deze jaren vooral vrouwen werk in de textiel verloren. Hun arbeidsplaatsen werden niet zo zeer ingenomen door mannen, als wel verplaatst naar het platteland.

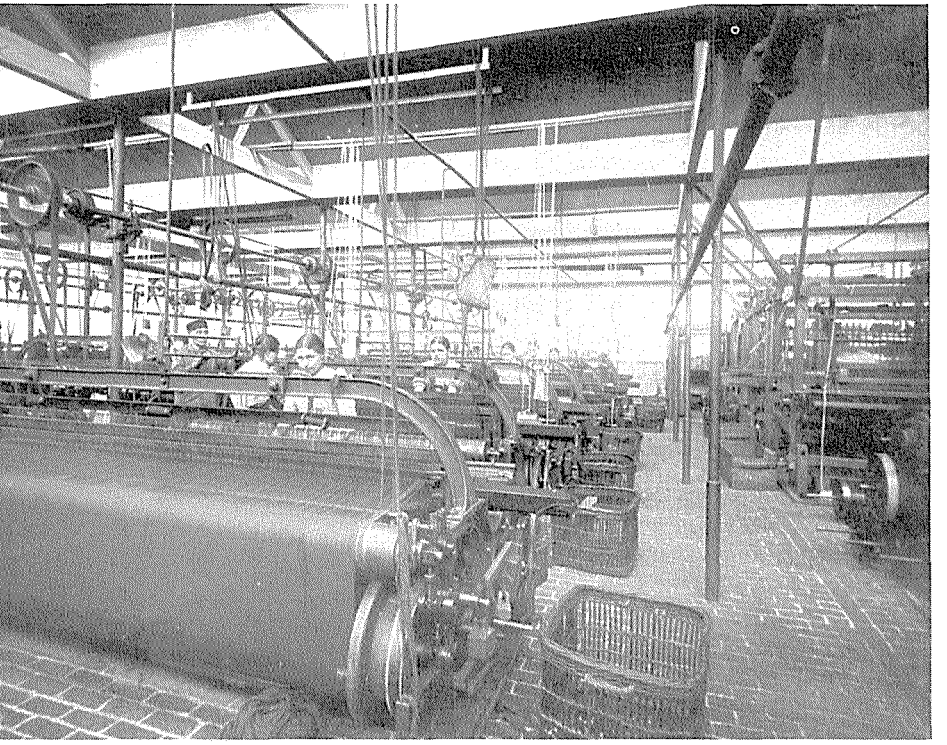
Uit de Statistieke tabel van 1816 blijkt eveneens dat het spinwerk nog steeds grotendeels buiten de stad uitbesteed werd, met name in Brabant (Tilburg!).[58] In de opvolgende jaren concentreerden de wolfabrikanten echter hun complete productie in Leiden. Door de verdere mechanisatie van het spinnen en voorspinnen en de introductie van de stoomkracht was dit mogelijk. Men kon nu uitstekend de groepen gebruiken die het spinwerk vanouds hadden gedaan: vrouwen en kinderen. Wat er wel veranderde was dat deze arbeid minder dan in de achttiende eeuw door volwassen of gehuwde vrouwen werd gedaan. De spinvaardigheid op zich, waarvoor men aan het eind van de achttiende eeuw zelfs wedstrijden organiseerde,[59] was niet meer van belang, want daarvoor had men machines. Het ging vooral om goedkope arbeid, oplettendheid en een zekere handigheid.

Het weven bleef daarentegen mannenwerk, wat het in Leiden al lang was. Ook toen men de handweefgetouwen verving door mechanische, werden deze meestal bediend door mannen. De enige bekende uitzondering daarop vormde de laken- en wollenstoffenfabriek Krantz. Daar werden in de periode 1890-1905 de mannelijke handwevers geheel vervangen door goedkope(re) vrouwelijke arbeidskrachten.[60]

De betekenis van de goedkope vrouwenarbeid was voor de moderne textielfabrieken groot en tijdens de tweede vernieuwingsgolf aan het eind van de negentiende eeuw werd dit alleen maar sterker. Toch bestonden binnen de wolindustrie duidelijke verschillen, namelijk tussen de zogenaamde lange wol –waar het accent op de garenproductie lag, en dus op het spinnen – en de zogenaamde korte wol[61] – waar het ging om de productie van geweven stoffen. Omdat spinwerk vooral door vrouwen werd gedaan en weven het bolwerk van de mannen vormde, werkten er in de lange wol veel meer vrouwen dan in de korte. In de lange wol bestond in 1876 en rond 1890[62] het personeel gemiddeld voor ongeveer 58 procent uit vrouwen. In de korte wol was dat 21,6 procent (in 1876), respectievelijk 18,1 procent in (1890).[63] Bij een bedrijf als Clos & Leembruggen, dat zich toelegde op breiwol en andere garens (lange wol), was zelfs ongeveer zeventig procent van het personeel vrouw. Bij de dekenfabriek Zaalberg (korte wol) daarentegen was dit slechts negen à vijftien procent. Le Poole en Zuurdeeg (beide korte wol) hadden helemaal geen vrouwen in dienst. Zij compenseerden het gebrek aan deze vorm van goedkope arbeid door meer jongens onder de zestien jaar in dienst te nemen. Krantz vormde binnen de korte wol een uitzondering met een veel hoger aantal vrouwen, maar we hebben al gezien dat alleen deze ondernemer vrouwen ook aan de weefmachines zette. De directie van dit bedrijf hechtte blijkbaar minder dan andere wolfabrikanten aan de traditionele arbeidsdeling tussen mannen en vrouwen. Een bedrijf als Van Wijk produceerde zowel dekens als garens en hield ook wat betreft vrouwenarbeid het midden tussen de korte en de lange wol (circa 45 procent).

Daarnaast bestonden er ook twee breifabrieken, Van Poot en Pera. Het personeel daarvan bestond volledig uit (jonge) vrouwen. Een aantal wolfabrieken, zoals Van Wijk en Vervoort & Cranenburgh, had overigens een eigen breiafdeling, die ook geheel door (jonge) vrouwen werd bezet. In de verschillende brei-inrichtingen werden breimachines gebruikt. De breifabrie-

Als een van de weinigen zette Krantz ook vrouwen aan de nieuwe weefmachines, 1894. RAL, PV 31025.2a-66.

ken en -afdelingen waren een nieuwe ontwikkeling binnen de wolnijverheid. Breiwerk werd daarvoor ook al geleverd, maar dit gebeurde door volwassen breisters en door breischooltjes. De omvang van dit laatste verschijnsel is echter onbekend.[64] De meisjes in de breifabrieken waren iets ouder dan in de gewone textielfabrieken: voor dit werk was wat meer kennis en ervaring nodig dan voor het werken aan en rond de spinmachines. Overigens gold datzelfde voor de meisjes die als naaister werk vonden.

Naast de wol- bestond uiteraard ook de katoenindustrie. In 1841 waren er twee katoenfabrieken, een heel grote, De Heyder & Co, en een wat kleinere, van Ten Sande. De laatste zou het niet lang uithouden, de eerste zou na 1847 als de Leidsche Katoenmaatschappij (LKM) uitgroeien tot verreweg het grootste bedrijf in Leiden. In de tweede helft van de negentiende eeuw bestonden daarnaast ook nog twee (veel kleinere) katoenbreierijen. In 1841 was ruim

zestig procent van het totale personeel in de katoen vrouw, in 1876 en 1890 was dat slechts circa 42,5 procent. Veel van het werk dat de vrouwen en meisjes in 1841 deden was spinwerk, maar nadat de familie Van Wensen/Driessen in 1847 De Heyder overgenomen had, stootte de nieuwe directie het spinnen af en betrok de garens voortaan bij een familiebedrijf in de Achterhoek.[65] Sindsdien werd bij de LKM alleen nog geweven en gedrukt. Deze ontwikkeling schiep de vraag naar relatief meer geschoold of in ieder geval zeer geoefend werk – al bleef er aan de machines, of als hulpje nog genoeg werk voor jonge, goedkope, ongeschoolde arbeidskrachten over. Bovendien werd het weven daarvoor al uitsluitend door mannen gedaan. Het verdwijnen van het spinnen verklaart waarom er in de tweede helft van de negentiende eeuw relatief minder vrouwen in de katoen werkten én waarom dit vrouwelijk personeel ook ouder was dan in 1841.

Het is overigens opvallend dat er bij de LKM wél vrouwen aan de weefmachines en in de handdrukkerij werkten, dus in meer geschoolde beroepen, al bleef het aantal beperkt tot een veertigtal. De meesten van hen waren volwassen en getrouwd. De manier waarop zij beloond werden, week niet af van de manier waarop dat bij de mannelijke wevers en handdrukkers gebeurde, namelijk door stukloon.[66] Meer dan in de wolfabrieken – en wat betreft het handdrukken: meer dan algemeen gebruikelijk was – gebruikte de LKM dus vrouwen voor ander werk dan louter de goedkope, ongeschoolde arbeid.

We kunnen vaststellen dat de textielfabrieken vrouwen vooral nodig hadden als goedkope, ongeschoolde arbeidskrachten aan en rond de machines, en dat het werk dat zij deden primair aansloot bij wat vóór de industrialisatie al weggelegd was voor vrouwen, namelijk het spinnen en de activiteiten die daar direct voor en na kwamen. Slechts twee bedrijven (Krantz en de LKM) zetten vrouwen in voor werk waar meer oefening of scholing voor nodig was, arbeid die in Leiden gewoonlijk met mannenwerk werd geassocieerd. De voortgaande modernisering van de textielbedrijven zorgde ervoor dat de behoefte aan goedkoop, ongeschoold personeel toenam, wat leidde tot een voortgaande vervrouwelijking en verjonging van het personeel in deze arbeidsintensieve bedrijfstak.

Vergeleken met andere textielcentra, zeker vergeleken met die andere wolstad, Tilburg, was het aandeel van deze goedkope arbeidskrachten in de Leidse textiel bijzonder hoog. Dit heeft niet alleen te maken met de voort-

gaande modernisering, maar vooral ook met het feit dat elders het loonniveau veel lager was. Op het loon van een volwassen, mannelijke arbeider scheelde dat in de tweede helft van de negentiende eeuw ongeveer twintig procent. Het lagere loonniveau had vooral te maken met de agrarische achtergrond van deze streken, waardoor de kosten van levensonderhoud lager waren en waar een deel van wat een gezin nodig had letterlijk uit de eigen achtertuin kon komen. Wilde Leiden de concurrentie met Tilburg aankunnen, dan waren verdere mechanisatie en de inzet van extra goedkope arbeidskrachten noodzakelijk. Deze was hier beschikbaar in de vorm van honderden meisjes en jonge vrouwen uit de arbeidersgezinnen.

De gezinseconomie

Het beeld dat uit de cijfers oprijst met betrekking tot negentiende-eeuwse gezinshuishoudens is vrij duidelijk. Het waren vooral de meisjes en de ongehuwde, thuiswonende jonge vrouwen die in de fabrieken werkten. Hun loon was een noodzakelijke aanvulling op dat van de belangrijkste verdiener, vrijwel altijd de man – voor zover deze werk had tenminste.

Al eerder werd in dit artikel gesteld dat een negentiende-eeuws arbeidersgezin niet kon leven van het loon van één volwassene. Voor zover negentiende-eeuwse huishoudboekjes bekend zijn, komen die voor steden in het westen van Nederland meestal uit op een totaal van ongeveer *f* 9,50 aan uitgaven per week.[67] Daarbij is meestal geen rekening gehouden met de aanschaf van kleding, huisraad en andere meer duurzame zaken (laat staan met een behoorlijke consumptie van alcohol. waartoe menigeen zich liet verleiden). Een dergelijk bedrag verdienden in de fabrieken vrijwel uitsluitend de geschoolde arbeiders, zoals handdrukkers, wevers en stokers, en de meesterknechts (opzichters). Een ongeschoolde fabrieksarbeider verdiende normaliter een gulden of zes, zeven, soms acht per week.[68] Bovendien waren vooral ongeschoolde fabrieksarbeiders regelmatig werkloos (al kon ook de geschoolde dat overkomen) en wat men dan van de bedeling ontving, was nog veel minder.[69] Deze bedeling had, om met Pot te spreken, "slechts een geringe 'overlevingswaarde'".[70] Men verwachtte ook dat de naaste familieleden van het bedeelde gezinshoofd zouden werken, in ieder geval de kinderen.[71]

Elsje van Rossen, 20 jaar, arbeidster bij Clos & Leembruggen

Op donderdag 31 juli 1890 verhoorde de enquêtecommissie die de arbeidstoestanden onderzocht onder meer een arbeidster van Clos & Leembruggen, de 20-jarige Elsje van Rossen. Hieronder een deel van dit verhoor. De vragen werden gesteld door de voorzitter, Anton Kerdijk.

V: Wat doet gij voor werk?
A: Strengen maken, als het garen van den haspel komt.
V: Hoe oud waart gij, toen gij begont te arbeiden?
A: Ik was den eenen dag 12 jaar geworden, en den volgenden ging ik aan het werk.
V: Waar zijt gij school geweest?
A: In de school, waar nu de heer Prins is.
V: Zeide de meester niet, dat gij liever tot het einde van het jaar moest blijven?
A: Ja, maar dat kon ik niet doen: mijn vader is sjouwer, en heeft meestal geen werk.
[...]
V: Zijt gij destijds dadelijk bij de heeren Clos & Leembruggen gaan werken?
A: Ja
V: Hebt gij altijd hetzelfde werk gedaan?

In veel gezinnen werden de kinderen dan ook direct uit werken gestuurd zodra het mocht, soms al eerder. Onder de fabrieksarbeiders en andere laagbetaalden zal dat gezien de hierboven gegeven cijfers voor verreweg de meeste kinderen hebben gegolden. Zowel de jongens als de meisjes kwamen in eerste instantie in meerderheid in de nijverheid terecht. Veel jongens vonden dan een baan in de bouw of de ambachten, maar de meisjes gingen merendeels rechtstreeks naar de fabriek, meestal een textielbedrijf. Pas voor meisjes

A: Ik heb overal aan gestaan.
V: Hinderde in den beginne het lange staan u niet?
A: Neen; zolang men klein is, behoeft men niet altijd te staan; dan kan men wel eens gaan zitten als men 'af' heeft.
V: En tegenwoordig?
A: Is het aanpakken.
V: Zijt gij 's avonds erg moede?
A: Dat gaat nogal.
V: Waarom zijt gij niet dienstmeisje geworden?
A: Omdat die minder inbrengen en moeder het niet missen kon.
V: Hebt gij er, achteraf gezien, spijt van, dat gij geen dienstmeisje zijt geworden?
A: Jawel, want die leeren meer van het huishouden.
V: De diensmeisjes zijn meer in tel, niet waar, dan zooals men ze wel noemt: de 'fabrieksmeiden'.
A: Ja, wij staan slecht ter naam, dat is zoo.
V: Spreekt gij onderling wel over de dienstmeisjes?
A: Ja, wij meenen, dat zij het beter hebben dan wij, omdat zij altijd de lucht genieten.
[...]
V: Hoeveel verdient gij in de week?
A: 3 gulden vast.
V: Brengt gij dat thuis?
A: Neen, 42 stuivers, de rest is voor mij.
[...]

boven de veertien jaar was werk als naaister of in een wasinrichting een alternatief bínnen de nijverheid, maar daar vonden veel minder meisjes een plaats dan in de verschillende soorten fabrieken.

Het geld dat de meisjes verdienden, werd vanzelfsprekend geheel – of wanneer zij ouder werden: grotendeels – afgedragen aan de ouders. Volgens Schilstra gaven zij "meer en meer de ouders slechts een gedeelte van het loon, vaak al in de vorm van kostgeld",[72] maar volgens M. A. de Vriese, oprichtster

van 'Christelijke Werkzaamheid voor fabrieksarbeiders' en een bijbehorende school voor fabrieksarbeidsters, beschouwden zij zich niet als 'commensalen' (kostgangers). "Zij moeten heel veel aan de ouders geven, en op 16- tot 18-jarigen leeftijd beschouwen zij zich, naar ik geloof, nog niet zelfstandig."[73] Waarschijnlijk konden zij pas vanaf die leeftijd meer geld voor zichzelf houden, hoewel zij nog steeds bijdroegen aan het gezinsinkomen. Zo gaf de toch al twintigjarige Elsje van Rossen blijkens haar verhoor door de Enquêtecommissie in 1890 nog altijd zeventig procent van haar loon af aan het gezin, de rest was voor haarzelf (zie kadertekst Interview Elsje van Rossen).[74]

Een 'dienstje' als alternatief

Het belangrijkste alternatief voor meisjes buiten de nijverheid vormden de huiselijke diensten, vooral werk als 'dagmeisje' of 'meisje voor dag en nacht', als dienstmeisje dus. De jongsten kwamen daar echter veel minder terecht, want die gingen, zoals gezegd, in meerderheid naar de fabriek. Het percentage dienstboden onder de werkende meisjes steeg met de leeftijd en met het aantal meisjes dat daadwerkelijk werkte. Meer dan zestig procent van de jonge vrouwen van achttien tot 23 jaar had in 1899 een beroep en in deze leeftijdsgroep werkte wel meer dan de helft in een 'dienstje'.[75] Het is echter de vraag in hoeverre een 'dienstje' werkelijk een alternatief was voor meisjes uit de Leidse arbeidersklasse.

In de eerste plaats verdienden dienstmeisjes minder dan fabrieksmeisjes, wat enigszins gecompenseerd kon worden door kost en inwoning. Elders eten bespaarde weliswaar wat geld, maar er kwam in het huisgezin toch minder binnen om de andere noodzakelijke uitgaven te dekken. In haar brochure *Uit de fabriekswereld* laat Marie Sparnaaij, lerares aan de Leidsche Fabrieksschool, dan ook een fabrieksarbeider zijn vrouw voorrekenen dat het veel beter is als kindlief naar de fabriek ging en niet in een 'dienstje'.[76]

Verder is duidelijk dat fabrieksmeisjes en dienstmeisjes elkaar nauwelijks konden zetten. Tijdens haar verhoor door de parlementaire enquêtecommissie vertelde Emilie Knappert, godsdienstonderwijzeres en later de vormgeefster van het Leidse Volkshuis, dat het 'ondoenlijk' was de twee groepen bij elkaar te brengen, omdat dienstmeisjes de fabrieksmeisjes scheef aankeken. Zij voegde eraan toe: "de dienstmeisjes zijn in den regel beschaafder, omdat

De inmakerij van de conservenfabriek 'De Ster' (Wouterlood) op het Levendaal in vol bedrijf, eerste helft twintigste eeuw. RAL, PV 31059.2-10.

ze in onze huizen verkeeren. Wij zijn voor hen gewone menschen. De fabrieksmeisjes daarentegen zijn ruw, en terstond aan de kleding te herkennen".[77] Andersom scholden de fabrieksmeisjes dienstmeisjes uit voor 'juffrouwen'.[78] Het lijkt er op dat het hier niet alleen ging om het soort beroep, maar (in ieder geval gedeeltelijk) ook om verschillen tussen meisjes uit de onderste laag van de arbeidersklasse (de fabrieksarbeiders) en uit een hogere laag van geschoolde arbeiders en ambachtslieden. Voor de laatsten was de verdienste die de dochters binnenbrachten ook minder dringend nodig, aangezien zij beter verdienden en vaster werk hadden.[79]

Ten slotte waren er de voorkeuren van de meisjes zelf. Een fabrieksmeisje was na sluitingstijd van de fabriek vrij en sinds de Arbeidswet van 1889 was dat voor vrouwen uiterlijk om 19.00 uur. Een dienstmeisje was pas later vrij ('dagmeisjes') of bijna nooit ('meisjes voor dag en nacht'). En hoewel meester-

knechts in de fabrieken toezicht hielden op hun werk, voelden de meisjes zich daar in de groep vaak vrijer dan een dienstmeisje, dat vaak individueel onder rechtstreeks toezicht van de huisvrouw uit de burgerij werkte. Diverse bronnen geven aan dat meisjes vanuit een drang naar vrijheid liever fabrieksarbeid verrichtten dan huiselijke diensten.[80] Er waren natuurlijk ook meisjes die er precies andersom tegenaan keken, zoals de al eerder genoemde Elsje van Rossen.

Het aandeel van 'huiselijke diensten' binnen de vrouwelijke beroepsbevolking daalde aan het einde van de negentiende eeuw snel. Dat had vooral met een daling van het aanbod te maken en niet van de vraag naar dienstmeisjes. De 'dames' uit de hoge kringen en middenklasse spraken zeker vanaf 1900 over het 'dienstbodevraagstuk' en het tekort zou na de Eerste Wereldoorlog alleen maar groter worden.[81] De combinatie van geringe beloning en gebrek aan vrijheid maakte dat werk minder aantrekkelijk als alternatief voor fabrieksarbeid. Dat gold niet alleen voor de gezinnen waaruit de meisjes voortkwamen, maar ook voor hen zelf. Voor meisjes uit gezinnen van fabrieksarbeiders lijkt het bovendien een minder aantrekkelijk alternatief te zijn geweest vanwege de sociaal-culturele verschillen. Een belangrijke reden om, ondanks het geldgebrek thuis, eventueel wel voor een dienstje te kiezen, lag in de omstandigheid dat men de werkomgeving fatsoenlijker vond of het werk als een goede voorbereiding op het latere huisvrouwschap beschouwde.

Fabrieksarbeid in de levenscyclus

Gehuwde vrouwen werkten zelden in een fabriek. Wanneer dat wel gebeurde, dan ging het meestal om wat oudere vrouwen (boven de 36 jaar), van wie de kinderen dus al zelf uit werken waren, of zelfs helemaal het huis uit. De ondervragers van de parlementaire enquête maakten er nogal een punt van of gehuwde vrouwen in fabrieken werkten uit noodzaak of om er beter van te worden. Hoewel de meeste getuigen duidelijk maakten dat het om noodzaak ging, meende een aantal van hen toch ook dat sommigen dit deden om gewoon iets extra's te hebben, meer welstand te bereiken. Een onderzoek van de Directie van Arbeid (1911) maakte pas duidelijk wat de beweegredenen van deze vrouwen waren. Veel meer dan landelijk het geval was, bleken de Leidse vrouwen gedreven door materiële omstandigheden. Onvoldoende ver-

Tabel 6. Redenen om in een fabriek of werkplaats te gaan werken, opgegeven door gehuwde vrouwen, weduwen en alleenstaande moeders, in 1911, in percentages.

Redenen voor werk in een fabriek	Landelijk	Leiden
Onvoldoende verdiensten van de man	23,6	27,4
Weduwe, gescheiden of verlaten vrouw	19,6	29
Geregelde of periodieke werkloosheid man	10,5	2
Man los werkman of werkloos	6,2	24,2
Om vooruit te komen of te sparen	8	0,4
Geen kinderen	6,3	2
Voor onderhoud familielid	5,4	1,2
Man ziekelijk	4,3	9,3
Overig	16,1	4,5

Bron: Directie van Arbeid 1911, Onderzoek, 142-145.

diensten, werkloosheid of ziekelijkheid van de man of overlijden, scheiding of verlating bleek voor bijna 92 procent van de vrouwen de reden om in een fabriek te werken, terwijl dat landelijk minder dan 75 procent was. Slechts één van de 250 ondervraagde Leidse weduwen, gehuwde vrouwen en ongehuwde moeders gaf aan dat zij in een fabriek of werkplaats werkte om vooruit te komen of te sparen, terwijl dat landelijk voor acht procent van deze vrouwen gold (zie tabel 6).[82]

Voor gehuwde vrouwen bestonden wel alternatieven, maar een deel daarvan onttrekt zich aan het zicht omdat men die niet als beroepen zag: wat schoonmaak- of waswerk (en niet dagelijks in een huishouden of bedrijf), op de kinderen van de buurvrouw passen als die wel uit werken ging, seizoenswerk en groenten schoonmaken. Alleen van het laatste hebben wij de indicatie dat het om vier- à vijfhonderd vrouwen ging, met hun hele huishouden wanneer dat thuis was. Andere mogelijkheden waren een handeltje in het een en ander, vaak voedings- of genotsmiddelen, en niet te vergeten thuiswerk als naaister of modiste. Van al deze alternatieven waren het groenten schoonmaken en als naaister werken voor een confectiemagazijn (of voor de 'Maatschappij tegen verval tot armoede') nog het meest met de industrie verbonden, alleen gebeurde het meestal thuis. Afgezien van het fabriekswerk was de meeste arbeid goed te combineren met het huishouden.

Voor een huishouden uit de arbeidersklasse was fabrieksarbeid door de meisjes dus een noodzakelijke en gebruikelijke oplossing om het gezinsinkomen rond te krijgen. Voor de eventuele inbreng van gehuwde vrouwen bestonden er andere – en met de opkomst van de conservenindustrie meer – mogelijkheden en bleef fabrieksarbeid beperkt tot de allernoodzakelijkste situaties.

Fabrieksarbeid nam dan ook een specifieke plaats in binnen de levenscyclus van arbeidersvrouwen. Het was voor arbeidersmeisjes, zodra het kon, gebruikelijk naar de fabriek te gaan, en daar bleven zij in de regel tot het huwelijk of hooguit tot het eerste kind geboren werd. Sommige meisjes zullen in de loop der tijd hun baan in de fabriek verruild hebben voor werk als naaister of dienstbode, maar vooral dat laatste zal waarschijnlijk slechts op beperkte schaal gebeurd zijn. Vermoedelijk werden vooral meisjes uit de beter betaalde werkliedenkringen en uit de middenklasse op grote schaal dienstbode, ook al werd dit steeds minder aantrekkelijk.[83]

Trouwen deden vrouwen rond hun 23e jaar (er waren in heel Leiden in 1899 slechts 252 gehuwde vrouwen jonger dan 23 jaar)[84] en daarna probeerde men via allerlei bijverdiensten zo nodig het gezinsbudget aan te vullen. Vrouwelijke fabrieksarbeid was dus *grosso modo* verbonden met een specifieke levensfase, de jeugd. Fabriekswerk was voor de meisjes en jonge vrouwen dan ook een tijdelijke bezigheid (ook al kon dat tien jaar duren) en niet, zoals bij de jongens en jonge mannen, een soort levensbestemming, iets wat Schilstra al eerder constateerde.[85] Datzelfde verschijnsel, met een bijbehorend verwachtingspatroon en gedrag, beperkt zich overigens niet tot de negentiende eeuw of Leiden. In de jaren vijftig stelden Duitse onderzoekers onder werkende vrouwen een gelijke *Erwerbstätigkeit bis zur Heirat* vast.[86] De levensbestemming was blijkbaar huwelijk en gezin, niet het werk op zich.

Veranderingen door de industrialisatie?

De manier waarop het negentiende-eeuwse fabriekarbeidersgezin functioneerde – inclusief de geschetste (werk)levenscyclus van vrouwen – komt overeen met de door Tilly en Scott beschreven *family wage economy*, waarin alle leden van het huishouden bezig zijn om samen voldoende loon binnen te brengen teneinde de onkosten van het huishouden te kunnen betalen. Zij

stellen dit tegenover een pre-industriële *family economy*, waar het huishouden zelf de productie-eenheid was en het ging om de inzet van arbeid ten behoeve van de productie door het huishouden, al kon er ook wel om loon (bij)gewerkt worden. Volgens Tilly en Scott brak de industrialisatie de *family economy* op en werd daardoor de *family wage economy* de kenmerkende vorm van het arbeidershuishouden.[87]

Wat de Leidse situatie betreft, is het de vraag of deze conclusie van beide onderzoeksters opgaat. Het is interessant om te zien dat Pot juist dit gezinstype als pre-industrieel ziet, wanneer hij de overlevingsstrategieën van de Leidse bedeelden tussen 1750 en 1854 beschrijft.[88] Loonarbeid was immers al vóór 1800 kenmerkend voor de Leidse textielindustrie. De omslag van een gezamenlijk producerend huishouden naar een loonverwervend huishouden, heeft zich in Leiden al voltrokken voordat er sprake was van industrialisatie.[89] Tussen de achttiende en negentiende eeuw lijkt eerder continuïteit te hebben bestaan dan een breuk. Ook Tjalsma ziet geen structurele veranderingen in de gezins- en huishoudensstructuren.[90]

We moeten in dit verband nog wel stilstaan bij het betrekkelijk grote aantal vrouwelijke gezinshoofden dat in de achttiende eeuw in de textiel werkte. Er was sprake van relatief veel onvolledige gezinnen: alleenstaande vrouwen met of zonder kind.[91] Deze groep werd tussen 1750 en 1850 kleiner. De gemiddelde grootte van het Leidse gezin steeg dan ook in die periode.[92] Het was in het midden van de achttiende eeuw ook bijzonder klein (alleen Delft kende een nog minder omvangrijk gezin). Een dergelijk lage gezinsgrootte wordt geassocieerd met de economische achteruitgang in de Hollandse steden, die onder andere leidde tot vergrijzing, een vrouwenoverschot en veel éénpersoonshuishoudens van ongehuwden.[93]

Op basis van het afnemen van het aantal vrouwelijke gezinshoofden in de nijverheid concludeerde Tjalsma dat in de eerste helft van de negentiende eeuw "de vrouwen [...] nog verder [werden] teruggedrongen uit de textielberoepen".[94] Maar met cijfers over de gezinshoofden kan men geen uitspraken doen over alle vrouwenarbeid. De zelfstandige vrouwelijke gezinshoofden verdwenen blijkbaar omdat er minder vrouwen ongehuwd, gescheiden, verlaten of als weduwe achterbleven. Daarmee speelden zij een andere rol binnen het huishouden, maar dit werd ingevuld langs lijnen die al uitgezet waren. Hun plaats op de arbeidsmarkt werd ingenomen door hun kinderen,

onder wie hun dochters. De beroepsarbeid van volwassen, getrouwde vrouwen nam wel af, maar niet noodzakelijkerwijs de (loon)arbeid van vrouwen in het algemeen. Dit laatste past overigens weer in de theorie van Tilly en Scott, die stelden dat textielfabrieken zeker wel banen voor vrouwen creëerden, maar vooral als een werkplek voor de meisjes uit het arbeidersgezin.[95] Deze constatering klopt met het Leidse beeld, zeker voor het einde van de negentiende eeuw. De differentiatie in het aanbod van (fabrieks)arbeid voor vrouwen, zoals die zich toen in Leiden voordeed, zagen Tilly en Scott overigens pas in de loop van de twintigste eeuw plaatsvinden in de textielcentra.[96]

De meisjes werden volgens hen, doordat zij een groot deel van het inkomen voor hun rekening namen, steeds meer onafhankelijk van hun ouders.[97] Dat is in Leiden moeilijk te zien. De meiden maakten buiten op straat een zelfbewuste indruk – daar wordt in het nog komende deel II van dit onderwerp verder op ingegaan – maar droegen de verdiende stuivers grotendeels braaf af. Tilly en Scott zien onder meer als bewijs van groeiende onafhankelijkheid het feit dat meisjes die zwanger raakten, zich steeds meer aan de druk van de ouders om te trouwen wisten te onttrekken. In Leiden was het echter zeker wel gebruikelijk direct te trouwen wanneer men in verwachting was geraakt. De schrijfsters hebben het dan ook vooral over de situatie, waarin een meisje van het platteland in de stad ging werken.[98] Die afstand tussen ouders en dochters bestond in Leiden niet.

Samenvatting en conclusies

Samenvattend kunnen we concluderen dat de industrialisatie in Leiden leidde tot een toename van vrouwenarbeid in de nijverheid.

Van een zekere daling van de arbeid van volwassen, getrouwde vrouwen in de (textiel)nijverheid lijkt wel sprake vóór de industrialisatie. Dat had eerder te maken met de demografische ontwikkeling, de verplaatsing van het spinnen naar het platteland en waarschijnlijk ook met het feit dat men in economisch slechte tijden vooral de (overwegend mannelijke) geschoolde vaklieden aanhield, dan met een verdringing van vrouwenarbeid ten gevolge van mechanisatie. Na de Franse tijd lijkt de rol van vrouwenarbeid weer groter te zijn geworden, maar deze ontwikkeling is tot 1850 moeilijk te volgen. Het

lijkt per saldo vooral om een vervanging van vrouwelijke gezinshoofden door meisjes en jonge vrouwen te gaan.

Met name in het laatste kwart van de negentiende eeuw en het eerste decennium van de twintigste nam de vrouwenarbeid sterk toe. Het ging hier vooral om een stijging van fabrieksarbeid, maar ook om een groei van thuisarbeid die direct verband hield met de industrie, zoals in de conservenindustrie. Tegelijkertijd verbreedden zich binnen de nijverheid de beroepsmogelijkheden voor vrouwen. Er was niet meer alleen werk binnen de textiel of kleding en reiniging, ook binnen andere bedrijfstakken – de voedingsmiddelenindustrie, de zeepfabriek, de papierindustrie, de grafische nijverheid – konden vrouwen aan de slag. Overigens ging het behalve bij de voedingsmiddelen nog om relatief kleine aantallen.

Weliswaar verdween in de loop der tijd het traditionele spinwerk, zodat het beroep van spinster feitelijk verdween, maar dit was een ontwikkeling die al in de achttiende eeuw was ingezet. In enkele gevallen ontstond zelfs voor beroepen die voorheen uitsluitend door mannen werden uitgeoefend, nu een vraag naar vrouwen, al ging dit gepaard met een vermindering van de daarvoor benodigde scholing. Alles bij elkaar genomen werden in Leiden de beroepsmogelijkheden voor vrouwen door de industrialisatie niet minder. Ze werden eerder groter, zowel in de fabrieken als waar het om thuisarbeid ging.[99] Over het algemeen ging het voornamelijk om ongeschoolde, hoogstens geoefende arbeid.

Eens te meer wordt duidelijk dat de beschikbaarheid van veel ongeschoolde mannelijke arbeidskrachten de fabrikanten niet weerhield om vrouwen aan te nemen. Integendeel: in Leiden ging een voortdurende grote werkloosheid van mannen gepaard met een toename van fabrieksarbeid door vrouwen.

Deze stijging van vrouwenarbeid had echter vooral betrekking op meisjes en jonge vrouwen. Vooral in de textielfabrieken was sprake van een vervrouwelijking en tegelijkertijd van een verjonging van het personeel. De textielfabrieken hadden dan ook een grote behoefte aan goedkope arbeidskrachten om de loonkosten te drukken, noodzakelijk om te kunnen concurreren met de andere Nederlandse textielcentra, waar het loonniveau lager was. Meisjes en jonge vrouwen waren nog goedkoper dan ongeschoolde mannen en minstens zo geschikt voor het werk. Er is een groot verschil tussen

industrialiseren vanuit een agrarische of vanuit een stedelijke uitgangspositie. Fabrieksarbeid door meisjes en jonge vrouwen was daarom in Leiden dan ook van meer belang dan in Tilburg en zelfs Twente.

De Leidse arbeidersklasse kon voorzien in een groot aanbod van goedkope meisjes en jonge vrouwen, omdat hun loon vooral een aanvulling was, maar wel een noodzakelijke aanvulling, op het loon van de volwassen, mannelijke kostwinner (als die al werk had). Ondanks het feit dat diens loon hoger was dan in Brabant en Twente, was het voor de Leidse arbeiders onvoldoende om daar een gezin van te onderhouden. Voor veel meisjes uit gezinnen van fabrieksarbeiders was werk in de huiselijke diensten waarschijnlijk een weinig aantrekkelijk alternatief, zowel om financiële redenen (bekeken vanuit het huishouden) als vanwege de eigen voorkeur en sociaal-culturele verschillen.

Gehuwde vrouwen verdienden weliswaar vaak bij, maar dit was met werk dat doorgaans te combineren viel met het huishouden. Overigens vergrootte de ontwikkeling van de conservenindustrie ook hun mogelijkheden. Fabrieksarbeid door gehuwde vrouwen was van geringe betekenis en kwam vooral voor op latere leeftijd en in situaties van grote materiële nood. Fabrieksarbeid hoorde voor vrouwen bij een bepaalde, afgesloten levensfase, de jeugd. Zodra de meisjes trouwden of het eerste kind werd geboren, verlieten zij doorgaans de fabriek weer.

Het economisch functioneren van het Leidse arbeidersgezin en de vrouwen die daarvan deel uitmaakten, komt overeen met de *family wage economy* van Tilly en Scott. Anders echter dan zij veronderstellen, ontstond deze niet door de industrialisatie als zodanig, maar bestond dit gezinstype al (ruim?) voor die tijd, in ieder geval bij de textielgezinnen.

Noten

1. *Enquête Arbeidstoestanden, gehouden door de Staatscommissie, benoemd krachtens de wet van 19 januari 1890 (Derde Afdeling)* (Leiden, z.j.).
2. J. Plantenga, *Een afwijkend patroon. Honderd jaar vrouwenarbeid in Nederland en (West-)Duitsland* (Amsterdam 1993) 2.
3. Zie L.A. Tilly en J.W. Scott, *Women, work and family* (New York/London 1979) over *family economy* en *family wage economy*. Ook behandeld bij Plantenga, *Een afwijkend patroon*, 3, e.v. en H.D. Tjalsma, 'Textielnijverheid en de modernisering van gezins- en huishoudensstructuur in stad en platteland in de achttiende en negentiende eeuw' in: H.A. Diederiks, J. Th. Lindblad en B.M.A. de Vries ed., *Het platteland in een veranderende wereld. Boeren en het proces van modernisering* (Hilversum 1994) 156. Een vergelijkbaar u-vormig patroon ziet E. Richards, 'Women in the British economy since about 1700', *History* 59 (1974). Andere verklaringen voor de achterblijvende arbeidsparticipatie worden gezocht in de confessionele verhoudingen in Nederland en de afwezigheid van oorlog. Ook deze verklaringen lijken onjuist of onvolledig, zie Plantenga, *Een afwijkend patroon,* 6. De samenvatting door Plantenga van de theorie van Tilly en Scott is overigens vrij kort door de bocht. Zij vertaalt het direct naar verlies aan beroepsarbeid van vrouwen door de industrialisatie, zonder veel stil te staan bij het verschil tussen moeders en dochters binnen het arbeidersgezin.
4. Zie daarvoor diverse bijdragen over Leiden in 1749 in H.A. Diederiks, D.J. Noordam, H.D. Tjalsma ed., *Armoede en sociale spanning. Sociaal-historische studies over Leiden in de achttiende eeuw* (Hilversum 1985). Hierin wordt gesproken over het belastingkohier van 1749. Dit kohier is dan wel officieel vastgesteld in 1749, de hierin opgenomen gegevens dateren van 1748. Zie hiervoor H.J.H. Mooren, 'De heffing van het provisioneel middel in 1748', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 1992* (Leiden 1992) 18-75, waarin ook ingegaan wordt op de betrouwbaarheid en beperkingen van deze bron.
5. R.J. van Oven, *Vrouwenarbeid voor honderd jaar* (Amsterdam 1913) 8.
6. H.A. Diederiks, 'Beroepsstructuur en sociale stratificatie in Leiden in het midden van de achttiende eeuw,' in: Diederiks e.a., *Armoede en sociale spanning*, 47.

7. Regionaal Archief Leiden (RAL), Stadsarchief van Leiden 1816-1929 (SA III), inv.nr. 378, *Missivenboek* 3L, brief van 28 september 1841.
8. E. Kloek, *Wie hij zij, man of wijf. Vrouwengeschiedenis en de vroegmoderne tijd* (Hilversum 1990) 32 e.v.
9. Kloek, *Wie hij zij*; Tjalsma, 'Textielnijverheid en de modernisering' en idem 'Leidse textielarbeiders in de achttiende eeuw' in: J.K.S. Moes en B.M.A. de Vries ed., *Stof uit het Leidse verleden. Zeven eeuwen textielnijverheid* (Utrecht 1991) 90-99.
10. S. Sr. Coronel, 'De Leidsche wolfabrieken en haar invloed op de gezondheid der arbeiders', *Nederlandsch tijdschrift voor geneeskunde, tevens orgaan der Nederlandsche Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst* 8 (1864) 1. Er waren circa zestig wolbedrijven volgens het verslag van de Kamer van Koophandel van 1862.
11. De beroepstelling geeft 1.040 arbeid(st)ers voor de textiel, maar de grote categorie losse werklieden en fabrieksarbeiders kan hier ongetwijfeld nog voor een groot deel bij worden opgeteld.
12. J.A. de Jonge constateerde ook al dat er wat betreft de landbouw afwijkingen zaten in de telling van 1859: J.A. de Jonge, *De industrialisatie van Nederland tussen 1850 en 1914* (tweede druk, Nijmegen 1976) 9, 365.
13. Ook vandaag de dag speelt deze informele arbeid zich nog voornamelijk in het 'grijze' of 'zwarte' circuit af.
14. Aardig is te vermelden dat tijdens interviews over de invloed van de crisis op het leven in twee Leidse buurten (uit de Kooi en de Haver en Gortbuurt, tijdens het werkcollege sociale geschiedenis 1976-1977 onder leiding van H.A. Diederiks) een respondent herhaaldelijk aangaf dat zijn vrouw niet werkte. Uiteindelijk bleek dat zij in het winkeltje van de man werkte, vaak ook alleen, namelijk wanneer hij op stap was om voor de woningbouwvereniging de huur op te halen. In de perceptie van veel mensen is helpen in de zaak géén werk, laat staan een beroep.
15. De algemene cijfers (jongens/meisjes jonger dan zestien jaar, vrouwen, totalen verstrekte en ingenomen arbeidskaarten) zijn opgenomen in het verslag van de politie in het *Gemeenteverslag*. Vanaf 1897 werd tevens tweejaarlijks in een bijlage een overzicht gegeven van arbeidskaarten per soort fabriek en ambacht.
16. De verslagen van de Kamer van Koophandel geven op bepaalde momenten ook informatie over werkzame vrouwen, hoewel deze overzichten zeker niet compleet zijn. Verder zijn er indertijd verschillende onderzoeken uitgevoerd en gepubliceerd, namelijk het eerder genoemde onderzoek van Coronel, het *Rapport van de Staatscommissie betreffende de arbeid van kinderen in fabrieken* (Den Haag 1869), H.W.E. Struve en A.A. Bekaar, *Nijverheidsstatistiek 1887-1889* (z.p., z.j.) en Directie van Arbeid, *Onderzoek naar den Fabrieksarbeid van Gehuwde Vrouwen in Nederland, uitgegeven voor rekening van het Departement van Landbouw, Nijverheid en Handel* (Den Haag 1911).
17. Zie hierover Cor Smit, 'Fabriekskinderen. Kinderarbeid in de Leidse textielindustrie in de negentiende eeuw', *Textielhistorische bijdragen* 36 (1996) 80.
18. Tjalsma, 'Leidse textielarbeiders', 96.

19. Diederiks, 'Beroepsstructuur', 47.
20. Cijfers uit Diederiks, 'Beroepsstructuur', omgerekend inclusief de inwonende dienstboden en dergelijken. Het gaat hier echter wel om minimale aantallen en percentages, aangezien ook in het belastingkohier van 1748 slechts weinig werkende kinderen worden vermeld. Hoeveel kinderen en van welke leeftijd daadwerkelijk meewerkten, is niet precies duidelijk. Een vergelijkbare schatting kon voor circa 1800 niet worden gemaakt.
21. Van Oven, *Vrouwenarbeid*, 8.
22. In 1808 was het aandeel van de nijverheid slechts 48,9 procent, zie Diederiks, 'Beroepsstructuur', 52. Deze telling was gebaseerd op een steekproef met gegevens van slechts 342 vrouwen, in 1795 waren dat er 973.
23. Tjalsma, 'Leidse textielarbeiders', 96.
24. Van Oven, *Vrouwenarbeid*, 8.
25. Kleding en reiniging waren in 1849 veel groter dan de textiel, maar een correcte indeling wordt hier bemoeilijkt doordat de beroepsomschrijving van de grootste categorie daarbinnen zó ruim gesteld is, dat aangenomen kan worden dat een groot deel daarvan feitelijk bij de bedrijfstak textiel hoort. Een vergelijking in relatieve omvang tussen enerzijds textiel en anderzijds kleding en reiniging tussen 1795, 1849 en 1889/1899/1909 is daarmee onmogelijk.
26. Deze vergelijking steunt louter op de beroepstelling.
27. Plantenga, *Een afwijkend patroon*, 125. Ook de cijfers over Tilburg en Hengelo/Enschede zijn aan Plantenga ontleend: ibidem, 121 e.v.
28. *Enquête Arbeidstoestanden*, 298-299. Het is de vraag in hoeverre deze schommelingen zichtbaar zijn in de registratie van arbeidskaarten De overzichten van arbeidskaarten geven de stand per 31 december van het jaar, dus maanden nadat deze extra inzet in de fabriek plaatsvond. Waarschijnlijk hadden de seizoensfabriekarbeidsters dan al weer hun kaart ingeleverd.
29. Op basis van de arbeidskaarten. De beroepstelling komt ook hier lager uit met 68 vrouwen voor alle bakkerijen, inclusief de ambachtelijke.
30. *Enquête Arbeidstoestanden*, 74.
31. Ibidem, 75.
32. *Onderzoek naar den Fabrieksarbeid*, tabellen op 10 e.v., en 14 e.v.
33. *Onderzoekingen naar de toestanden in de Nederlandsche huisindustrie* III (Den Haag 1914) 105, 458.
34. De grafische nijverheid wordt in de Gemeenteverslagen nog wel aangeduid als 'werkplaatsen,' maar het gaat vooral om Sijthoff, een echte industriële onderneming.
35. Aangehaald door Tjalsma, 'Leidse textielarbeiders', 95.
36. C. Smit, *Ondernemers en geleerden. Leiden 1778-2003* (Leiden 2003) 36-37. Hier ook een voorbeeld van een werkplaats waar zes kinderen onderricht en werk kregen met spinnen.
37. RAL, SA III, *Notulen B&W*, naar aanleiding van resolutie 13 september 1816, nr. I,

Statistieke tabel der fabrieken en trafieken in de gemeente Leyden op den eerste augustus 1816.

38. Zie noot 7. Er waren overigens grote verschillen tussen de twee katoenfabrieken op dit punt.
39. Deze wet uit 1874 verbood arbeid door kinderen jonger dan twaalf jaar. Veldarbeid en huiselijke diensten waren (deels) vrijgesteld van dit verbod.
40. De beroepstelling van 1909 gaf geen indeling naar leeftijd. De vermeldingen van bedrijven binnen de arbeidskaarten begon pas in 1897.
41. Een nadere opsplitsing is helaas niet mogelijk.
42. Plantenga, *Een afwijkend patroon*, 124.
43. *Onderzoek naar den Fabrieksarbeid*, 28. Dit percentage is zonder dat van de weduwen (1,05 procent) en ongehuwde moeders (0,37 procent). De bakkerijen zonder krachtwerktuig en zwingelketen zijn hier echter buiten beschouwing gelaten. Wanneer men daar rekening mee houdt, wordt het aandeel iets lager, circa 3,3 procent, wat nog altijd hoger is dan in 1899.
44. Concreet gaat het om in Tilburg 22,8 procent, Enschede 19,8 procent, Hengelo 4,4 procent, zie Plantenga, *Een afwijkend patroon*, 124.
45. Bijlage bij het verslag van de Kamer van Koophandel, met overzicht werklieden, stoomketels en stoommachines, in *Gemeenteverslag 1890*.
46. *Onderzoek naar den Fabrieksarbeid*, 32.
47. Er wordt in dit hoofdstuk gesproken over ongeschoolde, geoefende en geschoolde arbeid. Arbeid waarvoor geen voorbereiding nodig is, heet ongeschoolde arbeid. Arbeid waarin men na een korte leertijd volleerd is, noemt men geoefende arbeid. Arbeid waarvoor een lange leertijd of een opleiding nodig is, wordt geschoolde arbeid genoemd.
48. Coronel, 'De Leidsche wolfabrieken', tabel op 12.
49. W.N. Schilstra, *Vrouwenarbeid in landbouw en industrie in Nederland en de tweede helft der negentiende eeuw* (Nijmegen 1976; oorspr. diss. Amsterdam 1940) 14.
50. Zie onder meer Coronel, 'De Leidsche wolfabrieken', 11.
51. Zie bijvoorbeeld het verhoor van W.F. van Hartrop, wollenstoffenfabrikant, in *Enquête 1890*, 186.
52. Schilstra, *Vrouwenarbeid*, 15.
53. Smit, *Ondernemers en geleerden,* 32-33, 72-73, 108-109, 148-149.
54. Diederiks, 'Beroepsstructuur', 51.
55. Van Oven, *Vrouwenarbeid*, 20.
56. Tjalsma, 'Leidse textielarbeiders', 96. Vreemd genoeg stelt hij in 'Textielnijverheid en de modernisering', 163, onder verwijzing naar dezelfde pagina, dat in 1749 slechts 38,1 procent in deze beroepen werkte. De tabel meldt echter 86,7 procent.
57. Diederiks schat dat voor 1749 op ca. 6.000 spin(st)ers. Diederiks, 'Beroepsstructuur', 51.
58. *Statistieke tabel der fabrieken en trafieken in de gemeente Leyden op den eerste augustus 1816.*

59. Smit, *Ondernemers en geleerden,* 36.
60. S.J. Beurze, 'Winst, vermogen en familiebelang binnen de firma J.J. Krantz en zoon', in: Moes en De Vries, *Stof uit het Leidse verleden,* 152.
61. Het onderscheid tussen korte en lange wol slaat eigenlijk op de soort wol waarmee gewerkt werd.
62. Voor 1876 was dit af te leiden uit het verslag van de Kamer van Koophandel. Voor 1890 werd gewerkt met een gemiddelde uit het onderzoek van Struve en Bekaar, *Nijverheidsstatistiek* uit 1887/89 en de verslagen van de Kamer van Koophandel van 1890 en 1891. Voor andere jaren kon dit niet worden berekend. Zie ook Smit, 'Fabriekskinderen', 81 e.v., en noot 59.
63. Enkele garenproducerende bedrijven wijken hiervan of. Deze waren of nog zeer ouderwets (Veilbrief), stonden op het punt stonden te verdwijnen (Beuzemaker) of maakten veel andere producten (A. Parmentier: zeemleer).
64. Smit, 'Fabriekskinderen', 87 e.v.
65. De Van Wensens en Driessens vormden – met de Schmiers – één door huwelijksbanden verknoopte familiegroep.
66. Wel is het zo dat met name de handdruksters minder produceerden dan de mannen, waardoor hun loon lager uitviel.
67. Voorbeelden hiervan staan bij G.P.M. Pot, *Arm Leiden. Levensstandaard, bedeling en bedeelden, 1750-1854* (Hilversum 1994) 76 [1855, Amsterdam, *f* 9,80], bij J. Giele, *Arbeidersleven in Nederland. 1850-1914* (Nijmegen 1979) 46 [1861, Amsterdam, *f* 10,385], 64 [1886, Amsterdam, *f* 10], 108 [1870, Tilburg, *f* 7,98], 124 [1875, Delft, *f* 9,22], 156 [1885, Rotterdam, *f* 14,66], 164 [1870, Arnhem, *f* 9,045], 219 [1885, Noord-Holland, *f* 9,33], 226 [1855, Noord-Brabant, *f* 7,47], 231 [1885, landarbeider, *f* 4,64], 234 [1869, Drente, *f* 10,28], 240 [1887, Appelscha, *f* 7,195], 254 [1889, Friesland, *f* 10,545]. Een reconstructie op basis van Leidse prijzen kwam uit op *f* 9,60, volgens H. Nagtegaal, C. Smit, Sj. van der Velden en M. Versteegh, *Leiden verleden tijd. Leven, wonen en werken van gewone mensen* (Delft 1980) 90.
68. Cijfers ontleend aan de *Enquête Arbeidstoestanden* en diverse loonboeken (Zaalberg, Krantz, Le Poole), verzameld door J. Niekus en Sj. van der Velden, tijdens het werkcollege economische geschiedenis 1976-1977, onder leiding van H. de Vries. Zie voor de ontwikkeling van lonen en prijzen in Leiden ook Henk Dessens en Wim Ruigrok, *Industrialisatie en loonontwikkeling van mannen, vrouwen, geschoolden en ongeschoolden in de Leidse nijverheid. De loononderzoeken van De Jonge en Brugmans getoetst* (ongepubliceerde doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Leiden, 1980).
69. Zie hiervoor Pot, *Arm Leiden,* met name 154 e.v., 208 e.v.
70. Pot, *Arm Leiden,* 246.
71. Zie hiervoor de oproep van het Departement Leiden van de Nederlandsche Maatschappij ter bevordering van de Nijverheid in 1841 en de positieve reactie hierop van diverse diaconieën, RAL, Archief Departement Leiden van de Nederlandsche Maatschappij ter bevordering van de Nijverheid, inv.nr. 47, Notulen 1841, bijlagen 40, 50,

51, 57, 58 en 59.
72. Schilstra, *Vrouwenarbeid*, 27.
73. *Enquête Arbeidstoestanden*, 26.
74. Ibidem, 179.
75. Het betreft hier cijfers van de beroepstelling. Volgens de arbeidskaarten werkten er meer meisjes in de fabrieken; daarom zal het werkelijke percentage met beroep hoger en het aandeel dienstboden lager hebben gelegen.
76. M. Sparnaaij, *Uit de fabriekswereld* [Leiden 1898] 28 e.v.
77. *Enquête Arbeidstoestanden*, 27.
78. Verhoor van J.H. Raabe, godsdienstonderwijzer, *Enquête Arbeidstoestanden*, 55.
79. Nog buiten beschouwing gelaten is het feit dat veel dienstmeisjes van buiten de stad, uit de omringende dorpen kwamen. In de eerste plaats betekent dit automatisch dat relatief minder Leidse meisjes dienstbode werden, dan men op het eerste gezicht zou denken. In de tweede plaats schept dit toch ook een (culturele) afstand.
80. Schilstra, *Vrouwenarbeid*, 27, noot 3, geeft een aantal vindplaatsen voor deze constatering.
81. Agnes van Steen, 'Het dienstbodenvraagstuk en de werkloosheid', in: LOV, *Een tipje van de sluier. Vrouwengeschiedenis in Nederland* 2: *Nederlandse vrouwen in deze eeuw* (Amsterdam 1980).
82. *Onderzoek naar den Fabrieksarbeid*, 142-145.
83. Een behoorlijk onderzoek naar de (sociale en geografische) herkomst van de Leidse dienstboden zou op een zijn plaats zijn, want dit bestaat nog niet.
84. Van de 4.642 vrouwen tussen de 14 (de leeftijd waarop men gehuwd kon zijn) en 23 jaar. Van deze 252 waren er vijf 16 of 17 jaar, de rest was 18 tot 23 jaar, volgens *Volks- en beroepentelling 1899*.
85. Schilstra, *Vrouwenarbeid*, 28.
86. Plantenga, *Een afwijkend patroon*, 175.
87. Tilly en Scott, *Women, work and family*, 64, 104 e.v.
88. Pot, *Arm Leiden*, 210.
89. Posthumus zag reeds in de Middeleeuwen een 'leger van vrouwelijke arbeidskrachten' in de Leidse textiel. Hij vergeleek hun positie met die van de negentiende-eeuwse vrouwelijke arbeidsters (zie Kloek, *Wie hij zij*, 57 e.v.). Dat gaat Kloek te ver, maar zij stelde wel vast dat vrouwen in de vijftiende en zestiende eeuw een marginale plaats innamen binnen de ambachtelijke structuur (76). De ontwikkeling van vrouwelijke productie als onderdeel van een *family economy* tot de vrouw als mede-binnenbrenger van loon in een *family wage economy* speelde zich wellicht zelfs in de late Middeleeuwen of vroeg-moderne tijd af (als er al sprake was van een dominantie van een dergelijke gezinsproductie in een stad als Leiden).
90. Tjalsma, 'Textielnijverheid en de modernisering', 163 e.v.
91. D.J. Noordam, 'Gezins- en huishoudensstructuren in het achttiende-eeuwse Leiden' in: Diederiks e.a., *Armoede en sociale spanning*, 98 e.v. Zie ook Tjalsma, 'Textiel-

nijverheid en de modernisering', 162.
92. H.D. Tjalsma, 'De bevolkingsontwikkeling' in: R.C.J. van Maanen, *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad* 3: *1795-1896* (Leiden 2004) 45-46.
93. Tjalsma, 'Textielnijverheid en de modernisering', 163 e.v. In 'De bevolkingsontwikkeling', 45 wijst hij alleen op een vrouwenoverschot.
94. Tjalsma, 'Textielnijverheid en de modernisering', 163.
95. Tilly en Scott, *Women, work and family*, 64, 111 e.v.
96. Ibidem, 177 e.v.
97. Ibidem, 116.
98. Ibidem.
99. Overigens groeiden ook buiten de nijverheid de mogelijkheden: zorg en onderwijs, verzorgd door vrouwen, groeiden in dezelfde periode sterk. De betrokkenen werden waarschijnlijk vooralsnog nauwelijks uit de arbeidersklasse gerekruteerd.

Herengracht 32-34. Foto Monumentenzorg, 1976. RAL PV 30764.17a.

Het Volksgebouw: Herengracht 32-34

PIET DE BAAR

Op 1 mei 2004 werd onder grote belangstelling door de burgemeester een gedenksteen onthuld aan een indrukwekkend pand aan de Herengracht. Hiermee wilden de initiatiefnemers de argeloze voorbijganger erop attenderen dat dit gebouw voor veel oudere Leidenaars in de periode tussen de twee wereldoorlogen veel heeft betekend. Sommigen hebben daar zelfs hun levensgezel gevonden. Herengracht 32-34 heette tussen 1919 en 1940 het 'Volksgebouw' en vormde het centrum van de sociaal-democratische arbeidersbeweging en het hart van het verenigingsleven van rode snit. Het wordt vaak verward met het Leidse Volkshuis aan de Apothekersdijk, dat een soortgelijke functie kende, maar geen uitgesproken rode signatuur had en meer voor algemene jeugdvorming met vrij liberale achtergrond fungeerde dan als vergadercentrum, wat het Volksgebouw primair was.

In dit artikel wordt verslag gedaan van de stichting van het huidige imposante pand en zijn bewoners, van het streven van Leidse sociaal-democratische organisaties (die al vanaf hun oprichting op zoek waren naar een eigen verenigingsgebouw), van de rol die de 'peetvader van de Leidse sociaal-democratie' mr. D.A. van Eck bij de verwezenlijking van die droom heeft gespeeld, en van het intensieve gebruik en beheer van het Volksgebouw tijdens het interbellum. Ook wordt verteld hoe de 'rode familie' kort na het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog haar gebouw moest prijsgeven en na de oorlog niet meer in staat was het opnieuw te betrekken.

Dirk van Eck als student

Vanaf het moment dat hij als student ingeschreven werd aan de Rijks-

universiteit, 21 september 1885, woonde Dirk van Eck, een burgemeesterszoon uit Axel, met zijn moeder, broer en zus in het kapitale pand Herengracht 13, schuin tegenover het latere Volksgebouw.[1] We weten helaas maar weinig over deze periode van zijn leven. Het valt te verwachten dat hij zich als een nette en goede student gedroeg en niet echt een aandeel zal hebben gehad in het kroegleven en andere activiteiten van het Leidsch Studenten Corps, waar hij overigens wel lid van was.[2] Als hij 's avonds huiswaarts keerde, zal hij wel eens door de Groenesteeg gelopen hebben, toen een brandpunt van stedelijk leven met veel kroegjes, winkeltjes en gezelligheid op straat. Misschien liep hij voor de variatie ook af en toe een blokje om via de Langestraat of Vestestraat. Een nieuwsgierige student, met oog voor de sociale toestanden in zijn onmiddellijke omgeving, moeten dan wel de enorme verschillen zijn opgevallen tussen het eigen milieu op de Herengracht en de verpauperde krotten en stinkende fabrieken net om de hoek waar de 'lagere klassen', de textielarbeiders met hun werkomstandigheden te vinden waren. Anders dan van zijn sociale groep verwacht kon worden, trok hij zich het lot van de bewoners van de sloppen in zijn buurt wel aan. Het maakte hem tot een idealist, een voorvechter voor de arbeidersklasse en een socialist.

Als een vlotte student behaalde hij zijn kandidaatsexamen op 28 juni 1887 en zijn doctoraal op 20 juni 1889. Ruim een jaar later, op 12 december 1890, sloot hij zijn studie af met een promotie op het proefschrift *Dwangmiddelen van den staat tegenover de gemeente*. Hierna stelde hij zijn hele leven in dienst van socialisme, humanisme en drankbestrijding; niet alleen zijn leven en werk, maar ook een flink deel van zijn kapitaal.

Toen hij met zijn moeder, oudere zus Daatje, jongere broer Daan, de onderwijzeres P.C. Verpoorten en twee dienstboden op 1 april 1890 naar Rembrandtstraat 19 verhuisde,[3] was de toestand daar niet veel anders dan rond de Herengracht. Het huis stond dicht bij de Sliksteeg, en bij het horen van die naam zal niemand zich veel voorstellen van de kwaliteit van de bebouwing in die buurt. Dirk heeft daar niet lang gewoond, want al op 20 december van dat jaar, dus enkele dagen na zijn promotie, vertrok hij naar Leeuwarden. Op 25 april 1892 keerde hij van daar weer terug, maar anderhalf jaar later, 28 september 1893, verhuisde hij naar Ede. De overige gezinsleden vertrokken per 2 mei 1894 naar Oegstgeest. Het pand aan de Rembrandtstraat kreeg toen als bewoner de gemeentearchivaris Charles

Herengracht 13, het woonhuis van de familie Van Eck van 1885 tot 1890, gezien van de Herengracht westzijde naar het oosten. Foto H. Jonker, omstreeks 1935. RAL, PV 30761.1-1.

Marius Dozy, tot deze op 12 januari 1901 veel te jong kwam te overlijden. Ook Dozy was een sociaal bewogen man, wat onder meer blijkt uit het feit dat hij secretaris was van de 'Vereeniging tot bevordering van den bouw van Werkmanswoningen'. Na hem kwam Gustaaf Lodewijk Driessen er wonen, de bekende directeur van Gemeentewerken. Hoe wonderlijk is toch de loop der geschiedenis, want deze zou later het pand Herengracht 13 gaan bewonen!

Dirk van Eck als Leids socialistisch kopstuk

Na zijn aanvankelijk schitterende loopbaan binnen de gemeentelijke hiërarchie, faalde Van Eck als burgemeester van Boskoop.[4] Na zijn terugkeer naar het Leidse in mei 1903, vestigde hij zich als ambteloos burger net over de gemeentegrens met Oegstgeest in villa Pomona. Dat weerhield hem er niet

van om in het Leidse sociale milieu een grote rol te spelen. Als geen ander zal hij op de hoogte zijn geweest van de noden van zijn achterban, de mensen voor wie hij zich inzette. Met 'De Leidsche Coöperatieve Broodbakkerij en Verbruikersvereeniging "Vooruit" U.A. te Leiden' hadden hij en zijn kameraden een instrument in handen dat niet alleen de socialisten en hun sympathisanten verenigde, maar op de toch al gematigde broodprijs nog zoveel winst maakte dat er aanmerkelijke sommen werden overgehouden.[5] Voor een deel gingen die als winstuitkering naar de klanten, maar er schoot genoeg over om allerlei belangrijke zaken van te financieren. Bovendien bood het onderkomen, zeker dat in de Van der Werfstraat, voldoende ruimte om vergaderzalen en bureauruimten in gebruik te geven aan leden van de socialistische familie. De vraag daarnaar van vakbonden, de politieke partij en andere 'rooie' instellingen was zo groot dat zelfs met de beste planning er een eeuwig ruimtetekort was. Al snel werd ingezien dat een apart gebouw om daar alleen in te vergaderen en secretariaten te vestigen bepaald geen luxe zou zijn. De socialistische vakbonden uit Leiden en omgeving waren verenigd onder de koepel 'Leidsche Bestuurdersbond' (hier verder afgekort als LBB) en organiseerden met elkaar het 'Bureau voor Arbeidsrecht', waar de leden terechtkonden als ze problemen hadden met hun baas of werk. Dit Bureau, de Bestuurdersbond en de Sociaal-Democratische Arbeiders Partij traden doorgaans gezamenlijk op, vooral ook waar het een gemeenschappelijke huisvesting betrof. Daar had men aanvankelijk weinig succes mee en men zwierf van huurpand naar huurpand.[6]

Zo vermeldde het jaarverslag over 1916 van de LBB:

In het begin van het jaar moesten we ons kantoor opbreken naar Garenmarkt 48. De bouwvereeniging "de Eendracht" bezorgde ons nog een strop door ons niet voldoenden tijd te laten om een geschikt lokaal te vinden en een vonnis voor ontruiming uit te lokken. De pogingen om tot een Eigen Gebouw te komen verkeeren nog in hetzelfde stadium als bij den aanvang der oorlogscrisis. Het werk om een stamkapitaaltje bijeen te brengen, voor den oorlog met succes reeds begonnen, staat nog stop. We wachten hiermede een beteren tijd af. Op initiatief der Coöperatie "Vooruit" is dit jaar een commissie gevormd om buiten onze plannen om de mogelijkheid van de stichting van een Arbeidersgebouw te onderzoeken. Dat onderzoek leidde tot geen resultaat, waarna door de commissie besloten werd dat op kosten der Coöperatie het lokaal "Vooruit" zou worden vergroot en het verlies der exploitatie door de Coöperatie, den L.B.B. en de S.D.A.P. zou worden gedragen. Dit zou gelden voor een jaar en werd per organisatie op *f* 100 begroot.

Gezicht in de Rembrandtstraat, gezien naar het Noordeinde, eind negentiende eeuw. In een van de huizen links woonde Dirk van Eck van 1890 tot 1893.
RAL, PV 6532.5.

Maar het jaarverslag over 1917 gaf aan: "Ons lokaal op de Garenmarkt hebben we niet zeer lang in gebruik gehad. Toen we in Maart de beschikking konden krijgen over twee flinke lokalen op de Pieterskerkgracht, maakten we daarvan gebruik en zijn nu veel beter gehuisvest, terwijl we nu in staat zijn een ruim vergaderlokaal voor de organisaties ter beschikking te stellen."

Men was er nog steeds niet in geslaagd om een eigen gebouw bij elkaar te sparen, ondanks het feit dat er al vele jaren dubbeltjesfondsen en dergelijke waren. Vermoedelijk heeft de Eerste Wereldoorlog de zaak in een stroomversnelling gebracht. Toen ontstonden veel problemen, zoals voedseldistributie, gedwongen stilstand van fabrieken en de bouwnijverheid wegens gebrek aan materiaal uit het buitenland, en vooral de ermee gepaard gaande sociale onrust. Ook voor weifelaars zal het duidelijk zijn geworden dat het socialisme en communisme, de vakbonden, de coöperaties en andere vormen van samenwerking binnen de arbeidersklasse werkelijk iets te betekenen hadden.

Deze leverden grote voordelen op en boden solidariteit. De enorme winst bij de verkiezingen van 1918 en 1919, te danken aan het algemeen mannenkiesrecht en het vrouwenkiesrecht, moet bij socialisten van de oudere stempel de gedachte hebben doen postvatten dat er nu meer dan ooit behoefte was aan zo'n eigen gebouw en dat er nu mogelijkheden waren om het te realiseren. Kopen dus, zij het wel dat plannen om dit met het geld van melkkoe 'Vooruit' te doen niet realistisch waren, want de melkkoe gaf zelf niet zo heel veel melk meer en men zou dus flink wat geld moeten lenen.

Het verhaal gaat dat men eerst probeerde een pand aan de Breestraat te kopen.[7] Nadat dit mislukte, kwam Herengracht 32-34 in beeld. Dirk van Eck moet dit pand zeker hebben gekend, al werd het gebouwd nadat hij naar de Rembrandtstraat was verhuisd. In ieder geval zal hij de bewoner en bouwheer vaak genoeg hebben ontmoet. H.C. Juta was eigenaar-directeur van de wolhandel Lisman en Waller (zijn vrouw was een Lisman). Hij liet in 1894 de bestaande bebouwing slopen en het huidige pand neerzetten. In het pakhuis Herengracht 32 kon nog wel wol worden opgeslagen, maar verder was het vooral woonhuis. Herman Cornelis Juta was ook actief in de politiek: als gemeenteraadslid van 1873 tot 1891 en als wethouder van 1891 tot zijn dood op 4 december 1908. Wellicht omdat hij veel van geldzaken afwist, had hij de portefeuille Financiën en de gasfabriek (de grootste bron van inkomsten voor de gemeente). Daarnaast bezat Juta een grote maatschappelijke betrokkenheid en werkte hij met tal van mensen samen. Toen was het kringetje Leidse liberalen met werkelijk vooruitstrevende en sociale overtuigingen zo klein, dat iedereen daaruit elkaar wel moest kennen. Ook Dirk van Eck zou zich in dat milieu wel thuis hebben kunnen voelen als hij zich geconformeerd had aan de normen en waarden van dit groepje, maar hij werd nu toch min of meer een *drop-out*. Toch zal het hem, en velen met hem, wel enig genoegen hebben gedaan dat juist de 'rooien' dit prachtige pand konden kopen.

Mogelijk probeerde Van Eck juist met de arbeiders rond de Herengracht zijn positie binnen de Leidse socialistische beweging te handhaven, want ook hier werd regelmatig aan stoelpoten gezaagd. Zo schreef W.C. Hemerik in maart 1914 zijn frustraties van zich af in een brief aan het partijbestuur in Amsterdam:

Het kan U niet onbekend zijn [...] dat het in Leiden met de beweging nog misere is. Een gedeelte der leden meent, dat met andere oorzaken, ook de leiding de schuld draagt en

speciaal de leiding zooals die door den voorzitter der afdeeling D.A. van Eck wordt gevoerd. Kritiek of aanmerkingen op zijn leiding worden door hem niet geduld en waar deze kritiek uiteraard meest komt van hoedenproletariers, volgt hij een vaste tactiek om de boezeroenen voor zijn wagen te spannen. [...] N.a.v. kritiek door eerst-ondergeteekende [Hemerik zelf] in 'n persoonlijk gesprek op Van Eck uitgeoefend, bedankte deze als voorzitter, zooals hij schreef: 'na veel strijd', 'rijp beraad' enz. 'om gezondheidsredenen', doch meende toen hij daartoe door de kern (zooals hij 't noemt) werd aangezocht, weder een kandidatuur te moeten aanvaarden.
Op de vergadering van vrijdag j.l. werd hij met 77 stemmen tegen 16 op Hemerik [!] en 2 blanco herkozen.
Na de wijze waarop de leden met hoed en boord zijn afgemaakt, met leugen, laster en verdachtmakingen, en waar op voornoemde vergadering hen te verstaan werd gegeven, "dat de schooiers wel konden opdonderen[...]",

en zo gaat het nog een tijdje door. Hieruit blijkt wel dat er een flinke kloof gaapte tussen de hoeden/boorden en de boezeroenen, waarbij laatstgenoemden in de meerderheid waren en bovendien Van Eck steunden. Hemerik en dertien andere ondertekenaars vroegen het partijbestuur om in te grijpen, maar daar is – zo te zien – niets van gekomen en Van Eck kon dus gewoon aanblijven.[8] Zo vergaderde bijvoorbeeld het Leidse partijbestuur een jaar later weer rustig in zijn villa Pomona. Voor het houden van een ledenvergadering week men toen uit naar het lokaal van de 'Verhuurdersbond' op de Hooglandsekerkgracht.

Herengracht 32-34

Foto's uit het einde van de vorige eeuw laten zien dat het rijtje panden aan de westzijde van de Herengracht bestond uit zowel woonhuizen als pakhuizen en dergelijke. Nummer 32 was een pakhuis met een wat merkwaardige gevelindeling, maar met zijn kruiskozijnen nog geheel getuigend van zijn bouwperiode, 1660 of 1661. Nummer 34 was een witgepleisterd huis van een flinke breedte (twee ramen, een forse deur, en weer twee ramen) met een lijstgevel, die twee kappen aan het oog onttrok. Op nummer 36 stond een modern pakhuis, althans te oordelen naar de gietijzeren ramen, zeer breed en dus zeker uit twee of meer vroegere panden bestaand en blijkens de sloopvergunning uit 1929 in gebruik als pakhuis. Daarentegen was nummer 38 weer een 'gewoon', zij het fors, op het eerste gezicht achttiende-eeuws aandoend, witgepleisterd huis. Op nr. 36 begon de later bekende ijzergieter D.A. Schretlen

zijn bedrijf en de gietijzeren ramen zijn ongetwijfeld door hem aangebracht in de periode dat zijn onderneming hier nog was gevestigd (1834-1856), denkelijk in 1846.[9] Het gehele complex is wellicht stukje bij beetje in handen gekomen van de firma of firmanten in hun particulier Lisman en Waller. Deze firma hield zich bezig met de handel in wol en schapenvachten en trad later vooral op als commissionair in wol.[10]

Toen in juni 1835 H.A. Waller overleed, volgde zijn neef A.C.G. Lisman hem op als (enige?) firmant. Deze overleed echter al in april 1838 en toen kostte het mogelijk enige moeite om een broer, mr. Marius Herman Anthon Lisman, geboren op 28 december 1816 te Leiden, bereid te vinden om de zaak over te nemen. In januari 1870 verleende Lisman aan zijn schoonzoon H.C. Juta, luitenant-ter-zee bij de Koninklijke Marine, procuratie om namens hem te handelen. In december 1876 leidde dat tot de opname van Juta in het bedrijf. Op 13 mei 1893 overleed Lisman in zijn huis Herengracht 34. Op nr. 38 woonde zijn schoonzoon Herman Cornelis Juta, geboren op 16 april 1843 te Nijmegen. Juta moet meteen het plan hebben opgevat om het huis van zijn schoonvader en het naastgelegen pakhuis ingrijpend te verbouwen of totaal te vernieuwen. Het jaarverslag van de gemeente vermeldde slechts: "Herengracht 32, 34. Geheele verbouwing. Pakhuis, kantoor en woonhuis".[11]

Wie Juta als architect had gekozen, blijkt uit een klein gevelsteentje; dat was W.C. Mulder. Volgens het Bevolkingsregister werd Herengracht 34 per 9 november 1894 betrokken. Juta overleed op 4 december 1908, maar zijn kinderen bleven er nog wonen. In 1906 was Marius Herman Anthon Juta, geboren op 19 mei 1875 te Leiden, in de zaak opgenomen en zette die voort. Hij bleef het pand bewonen met zijn gezin en twee dienstbodes tot zijn vertrek naar Oegstgeest.

Over de aankoop zijn we niet goed ingelicht, maar wellicht is die, op voorlopige basis, rondgekomen vóór 7 oktober 1919. Blijkens het briefhoofd was de 'Vereeniging Het Volksgebouw' "Goedgekeurd bij Kon. besluit 7 October 1919, Staatsblad 64", en zal dus nog wel enige tijd voordien bij notariële akte zijn opgericht, wellicht naar het voorbeeld van Amsterdam, waar al eerder een vereniging Volksgebouw was. Voorlopig woonde M.H.A. Juta er nog, maar volgens het Bevolkingsregister vertrok deze formeel per 1 december 1919. Of er heel veel is behangen en geschilderd, kan worden betwijfeld in de weten-

schap dat de conciërge er al op 4 december kwam wonen, maar misschien woonde die er aanvankelijk onder wat primitieve omstandigheden. Hoe dit ook zij, op 8 december verscheen in het *Leidsch Dagblad* een advertentie waarin stond: "De kantoren van de Leidsche Bestuurdersbond en van het Bureau voor Arbeidsrecht zijn verplaatst van Van der Werfstraat 43a naar Het Volksgebouw, Heerengracht 32. Te beginnen met woensdag 17 December a.s. houdt het Bureau voor Arbeidsrecht elken Woensdagavond zitting van 8 uur tot half tien."

In het *Leidsch Dagblad* van maandag 22 december 1919 stond een verslag van de opening van het Volksgebouw op de zaterdag tevoren, 20 december:

Het Volksgebouw aan de Heerengracht.
Door de afdeeling Leiden van de S.D.A.P., den Leidschen Bestuurdersbond met de bij dezen Bond aangesloten organisaties, werd geruimen tijd geleden een vereeniging 'Het Volksgebouw' opgericht en deze vereeniging kreeg door aankoop de beschikking over een groot heerenhuis aan de Heerengracht, vroeger bewoond door den heer H.C. Juta. Dit perceel werd ingericht tot Volksgebouw en als zoodanig Zaterdagavond feestelijk geopend. De roode vlag was uitgestoken en voor acht uren was de groote vergaderzaal op de eerste verdieping reeds geheel gevuld met bestuurders en leden van de verschillende samenwerkende moderne organisaties, waarbij vele vrouwen.
De meeste organisaties hadden reeds blijk gegeven van hun sympathie door de aanbieding van bloemstukken, sommige prijkende met roode linten. Wij zagen er van den Leidschen Bestuurdersbond en van de organisaties der Straatmakers, der Metaalbewerkers, der Fabrieksarbeiders, der Hotel- en Restaurant-geëmployeerden, van 'De Stem des Volks', van het Spoor- en Tramwegpersoneel; een van de Bouwvakarbeiders, der Typografen, der Kleermakers, der Textielarbeiders, der Stukadoors, der Meubelmakers, van den Ambtenaarsbond, der Bakkersgezellen, der Sigarenmakers, van het Huispersoneel, der Grond- en Aardewerkers, der gemeente-werklieden en der Timmerlieden, terwijl de afdeeling van de S.D.A.P. een fraaien voorzittershamer hadden aangeboden en den heer Dubbeldeman een collectie boekwerken voor de leestafel en wandplaten had gezonden.
Voor het gebouw was het al vroeg druk, mede ten gevolge van het optreden der Muziekvereeniging 'Nieuw Leven', die den feestvierenden een serenade bracht. Terwijl de muziek de 'Internationale' speelde, werd deze binnen voor de geopende ramen door de aanwezigen aangeheven.
Te ruim acht uren, nadat den aanwezigen een kop koffie en speculaas was aangeboden, opende de voorzitter, de heer M.F. Oostveen, met een kort woord de bijeenkomst. Hij sprak er zijn groote voldoening over uit, dat hetgeen, waarvoor jaren is gewerkt en gestreden, thans een voldongen feit is geworden en de Leidsche moderne arbeidersbeweging een eigen gebouw heeft, dat er wezen mag. Hij bracht hulde aan allen, die daartoe hebben medegewerkt, in het bijzonder den secretaris der Vereeniging, mr. Van Eck, het bestuur

der Coöperatie 'Vooruit' met name aan den voorzitter en aan partijgenoot De la Rie en droeg daarna het gebouw op en over aan de Leidsche arbeidersbeweging.
De heer Van Eck hield vervolgens de feestrede. Hij rekende het zijn plicht allereerst een blik in het verleden te werpen en de voorloopers der beweging te gedenken, die reeds zoo dikwijls pogingen deden om een eigen gebouw te verkrijgen. Hadden zij het denkbeeld niet gepropageerd, het zou thans nog niet zijn omgezet tot een daad. De arbeiders-coöperatie is de groote geldschieter geweest. De S.D.A.P. en de L.B.B. met hun organisaties hebben nu te zorgen, dat de balans geen deficit aanwijst. Laat ons zoo optimist zijn, te verwachten, dat wij winst zullen maken, zei spreker.
Het gebouw is van en voor de arbeiders. Niet eenzijdig opgevat. Allen, die strijden voor de vrijmaking van de arbeidersklasse, kunnen er komen. Als in een der zalen de S.D.A.P. vergadert, kunnen in een andere zaal de communisten bijeenkomen. De ruimte is er. In het geheel zijn er 25 lokaliteiten; twee koffiekamers, een biljartzaal, een bestuurskamer, eenige kantoren, die vast in gebruik zijn, een groote zaal en nog een twaalftal kleine vergaderlokalen.
Zoo staat het trotsche gebouw er als een symbool van de kracht der arbeiders; de arbeidersklasse vindt er haar centrum en het Volksgebouw kan niet bestaan, wanneer niet mannen en vrouwen zich dit bewust zijn.
Sp[reker] drong ten slotte bij zijn gehoor aan op de belofte het gebouw in stand te houden.
Een daverend applaus was er het antwoord op.
Daarna zong een dubbel-kwartet uit 'De Stem des Volks' 'Het Bondslied', 'Volken, ontwaakt' en 'De roode roeping'.
Hierna werd weder koffie rondgediend, waarop de heer Groeneveld namens de L.B.B. zijn beste wenschen voor het gebouw uitsprak. Hij herinnerde er aan hoe de Leidsche arbeidersbeweging in haar opkomst een vijftien jaar geleden, haast dakloos, gastvrijheid had moeten zoeken, nu hier en dan daar, totdat zij nu is aangeland in een der solidste, weelderigste gebouwen van Leiden. Maar er is niets te goed voor de arbeiders; zij hebben er recht op. Doch zij hebben ook te zorgen, dat het gebouw en het meubilair niet beschadigd worden. Ook daarmede dienen zij het arbeidersbelang.
De administrateur van het gebouw, de heer Verwey, wees op het nuchtere feit, dat het gebouw zwaar is verhypothekeerd. Het is de plicht der arbeiders het daarvan vrij te maken. Dat kunnen zij doen door obligaties te nemen van *f* 10 à *f* 25, waartoe hij ten slotte opwekte.
Tot slot voerde namens de Coöperatie nog de heer Veldman het woord, die er op wees, dat 'Vooruit' de Coöperatie was, die het zuiver arbeidersbelang in het oog hield zonder zich blind te staren op dividend. Laat men dus zorgen, dat de Coöperatie bloeit; daardoor zal men ook medewerken aan de instandhouding van het eigen gebouw.
Dat de uitgave van het Leidsch Arbeidersblad moest worden gestaakt, wordt door den spr. zeer betreurd. Hij hoopt evenwel, dat dit slechts van tijdelijken aard zal zijn, en verheugt zich althans in dit eigen gebouw, waarin ieder arbeider zich thuis behoort te gevoelen.

Nadat hierop de Voorzitter nog een kort woord had gesproken, noodigde hij de aanwezigen tot bezichtiging der verschillende lokalen uit, waarvan een druk gebruik werd gemaakt.

Inderdaad waren de hypotheken op het gebouw hoog. Op de balans per 31 december 1921 van de 'Vooruit' stond tegenover een boekwaarde van *f* 58.109,11 een schuldenlast aan hypotheken voor het Volksgebouw aan de Leidsche Spaarbank van *f* 26.000, aan de familie Juta *f* 21.750 (het was in die tijd niet ongebruikelijk dat de verkoper een deel van de koopsom als hypotheek op het pand liet zitten), en ten slotte aan D.A. van Eck *f* 10.000. Hoewel wel eens is gesuggereerd dat Van Eck een grote gift had gedaan om het pand aan de Herengracht te kunnen kopen en het dus 'slechts' een hypotheek en geen gift blijkt te zijn, moet men toch wel respect hebben voor zo'n mecenas! Ook al kon hij als voorzitter van de Vereeniging die het gebouw exploiteerde zijn eigen belangen goed in de gaten houden, het is de vraag of hij bij wanbetaling als eerste zou zijn gaan eisen dat zijn rente en aflossing stipt zou worden voldaan. Al was deze belegging wel beter dan in bijvoorbeeld Russische effecten, die in 1917 volkomen waardeloos waren geworden, hij kon op voorhand verwachten dat dit toch niet bepaald een zorgeloze investering zou zijn. Dat blijkt al wel enigszins uit wat de secretaris van de 'Vooruit' hierover in zijn jaarverslag over 1921 vertelt:

Door ondergetekende [J. Veldman] werden, als gedelegeerde, vrijwel alle bestuursvergaderingen van Het Volksgebouw bezocht. En, heeft de verbouwing daarvan, waarvoor de cooperatie de aansprakelijkheid droeg, ook de noodige vergaderingen meegebracht, omdat in de boezem der diverse lichamen, hierover een belangrijk verschil van meening heerschte, waardoor een en ander niet al te vlot van stapel kon loopen, tenslotte werd ook hier overeenstemming bereikt en kon 'Ons Huis' tot welzijn harer getrouwen belangrijk worden verbouwd. Het bestuur van de Vereen. Het Volksgebouw kwam de financieele verplichtingen jegens onze coöperatie getrouw na, zoodat, ten spijt van diegenen welke het zoo graag anders zagen, ook dit niets te wenschen overlaat. Ook hier willen wij nog vragen: wat was er zonder 'Vooruit' tot stand gekomen?

Deze zo omstreden verbouwing resulteerde in de "Feestelijke Opening voor de leden van Het Volksgebouw, van de concertzaal en de vergroote koffiekamer, met twee biljarts, op Zaterdag 18 Maart, 's avonds 8 uur. Opgeluisterd door zang met de luit van RENATI, Mandoline-, Viool- en Pianomuziek. Toegangsprijs 25 cent."

Blijkbaar was dit zo bezienswaardig dat ook de jaarvergadering van de

'Vooruit' op 29 maart 1922 in de nieuwe zaal van 'Het Volksgebouw' zou worden gehouden.[12] Volgens het verslag van de opening, in het *Leidsch Dagblad* van 20 maart, had men sterk de behoefte gevoeld aan een grotere zaal, was de koffiekamer veel te klein en zag men graag een tweede biljart geplaatst. Door een stukje van de tuin te bebouwen, kwam er ruimte voor een zaal met een capaciteit van 275 personen. Initiatief en uitvoering waren grotendeels in handen van partijgenoot Snijders, die in zijn dankwoord verklaarde slechts "zijn arbeidersplicht gedaan te hebben" en hoopte "dat Koning Alcohol er zal worden geweerd". Dat laatste leverde hem een daverend applaus op. Niet alleen Van Eck was een verklaard tegenstander van alcohol, maar in brede kringen van de socialisten was geheelonthouding en drankbestrijding een levend thema. Zo was de SDAP op 31 mei 1899 niet opgericht in een gelegenheid waar men alcohol schonk, maar in het Volkskoffiehuis De Toekomst, Oude Rijn 92. Om wat van de investering terug te verdienen zou van 8 tot 16 april 1922 ook nog een bazaar worden gehouden.

Toch heeft de alcohol al snel alsnog zijn intrede gedaan in het Volksgebouw. Dat blijkt uit een prachtig overzicht dat Van Eck in 1924 over zijn troetelkind schreef op verzoek van het Partijbestuur.[13] Door de afdeling Maastricht was het Partijbestuur gevraagd hoe het elders met de Volksgebouwen ging en dat vroeg inlichtingen aan de afdelingen waar men zo'n instelling vermoedde. Zo meldde Haarlem dat daar van 1907 tot 1921 een Volksgebouw werd geëxploiteerd door de Coöperatie 'Vooruitgang', die ook eventuele exploitatieverliezen dekte. In 1921 werd daar door de Bestuurdersbond een nieuw gebouw gesticht. Ook in Enschede ('Ons Huis'), Groningen, Tilburg en Delft (van de Vereeniging 'Ons Huis') waren vergelijkbare Volksgebouwen. Op 11 september 1924 schreef Van Eck, daarbij de vragenlijst getrouw volgend:

WP [Waarde Partijgenoot]. De secretaris der afd. verzocht mij uw schijven van 4 Sept. te beantwoorden. Binnenkort worden de exploitatie-cijfers over 1923-1924 van het Leidsche Volksgebouw gedrukt. Ik zal ze u doen toezenden.
Wat uw vragen betreft het volgende. Het Volksgebouw heeft jaar in jaar uit met tekorten te worstelen. De overgang tot bierverkoop heeft daarin geen verandering gebracht. De ongunstige economische toestand drukt sterk op de zaalhuur, de consumptie en de geïnde contributies. Het gebouw is van de coöperatie. De vereeniging Het Volksgebouw heeft het in huurkoop. Een klein bedrijfskapitaal is gevormd door kleine obligaties (*f* 10) te plaatsen onder de leden. De voortdurende tekorten zijn voorloopig gedekt door een voor-

schot van een van onze leden. Het Volksgebouw vormt het centrum van de geheele Leidsche arbeidersbeweging. 's Zaterdagsavonds komen daarin geregeld samen alle vooraanstaanden in partij en vakbeweging. De kantoren van verschillende vereenigingen zijn er in gevestigd, zoodat ook in de week de leden der arbeidersbeweging elkaar dan kunnen vinden.
In het gebouw is een volkskoffiehuis gevestigd met bierverkoop. 's Zaterdags en 's Zondagsavond is er muziek. Verder wordt er gedanst en hebben er 's winters cabaretavonden in plaats. De leden der moderne vakbeweging betalen grotendeels 1 cent in de week contributie.
Niettegenstaande de groote tekorten is de geheele arbeidersbeweging van meening dat het gebouw onmisbaar is gebleken. Ik onderstel dat het tekort nu wel gedekt zal worden door een poging om alle leden voortaan 2 cent per week te doen betalen. Mijn meening is dat een Volksgebouw onschatbare diensten bewijst aan de beweging, maar dat het onverantwoordelijk is het op te richten als men niet beschikt over een zeker bedrijfskapitaal en als de leden der arbeidersbeweging niet bereid zijn geregeld een of twee centen per week te contribueeren. Tot verdere inlichtingen ben ik gaarne bereid. P.G. [partijgroet, D.A. van Eck, secretaris Volksgebouw].

Bij dit schrijven is later gevoegd de nagezonden gedrukte Verlies- en Winstrekening van de Vereeniging 'Het Volksgebouw', exploitatiejaren 1922-1923 en 1923-1924, alsmede de balanzen op 1 juli 1923 en 1924, opgesteld door M.G. Verwey, de administrateur. Daaraan kan worden ontleend dat het gebouw op de balans stond voor *f* 52.078,10, met meubelen (*f* 7.774,13), kosten van de inrichting (*f* 3.359,65), die van de verbouwing 1922 (*f* 10.899,92) en brandveiligheid (*f* 982,50). Dat was gedekt door de 'Vooruit' (*f* 54.125), obligaties van partijleden (*f* 3.334) en Van Eck (*f* 17.400). Hijzelf was dus het genereuze partijlid over wie hij in zijn brief aan het partijbestuur schreef; naast dit bedrag had hij dus ook nog de hypotheek van *f* 10.000 via de 'Vooruit' in het gebouw gestoken, voorwaar geen gering totaalbedrag! Over 1922/23 werd een verlies geleden van *f* 794,57 en over 1923/24 zelfs *f* 1.831,29. In 1922/23 was de veruit grootste inkomstenpost die van zaal- en kantoorhuren (*f* 7.522,25), terwijl aan consumpties *f* 3.276,35 en aan het gebruik van de biljarts *f* 1.084,85 binnenkwam. Het jaar erna was de post 'huren' flink lager, evenals 'biljart', terwijl 'consumpties' juist gestegen was. De inkomsten uit entrees verminderden met meer dan de helft tot *f* 900, dus de opmerking van Van Eck klopte wel. Bij de lasten waren naast afschrijvingen, verzekeringen, belastingen, de grootste posten verlichting en verwarming, lonen (zo'n vierduizend gulden) en interest

(slechts weinig minder). Men kan zich de bezorgdheid van Van Eck dus wel voorstellen. Een sinecure is de exploitatie van het Volksgebouw nooit geweest.

Personeel

Als conciërge werd in 1919 benoemd de heer Nicolaas, met volgens het Bevolkingsregister de voornamen Bertus Wijnand, maar met als handtekening A.W. Nicolaas, zodat hij wellicht zelf in de veronderstelling leefde dat zijn eerste voornaam Albertus was. Hij was geboren in Den Haag op 4 februari 1886 en van zijn vak lijstenmaker. Dat werd althans door het Bevolkingsregister van Den Haag vermeld toen hij er op 28 november 1919 werd uitgeschreven. Daar vermeldde men trouwens ook zijn religie, 'Nederlands Hervormd', maar hij liet dat in Leiden bij de Volkstelling per 1 januari 1920 maar schrappen. Zijn vrouw was Louiza Catharina Nieuwenburg, geboren in Leiden op 1 april 1878, eerst te boek staand als 'Rooms Catholiek', maar na de Volkstelling van 1920 als 'zonder' (religie). Zij hadden drie kinderen: Albertus Louis, geboren op 6 juni 1917, Louise Albertina, geboren op 2 juli 1918, en Cornelia Laurence, geboren op 13 juli 1919, alle drie in Den Haag. Bij de geboorte van het jongste kind was de moeder 41 jaar oud en in Leiden zijn dan ook geen kinderen meer geboren. Het feit dat de vrouw uit Leiden kwam, zal wel een rol hebben gespeeld bij hun keuze om hier het conciërgeschap van Het Volksgebouw te aanvaarden. Of hij ook meer ging verdienen, is niet bekend; over zijn salaris en nevenverdiensten is moeilijk iets te zeggen. In een rapport uit november 1932 van de Armenraad op verzoek van het bestuur van de Vereniging 'Vakschool voor Meisjes voor Leiden en Omstreken' wordt gemeld:[14] "De man deelt mede dat hij al het schoolgeld voor zijn dochter voor de Vakschool heeft betaald en niet genegen is inlichtingen omtrent zijn verdiensten etc. te verschaffen." Wellicht was hij enigszins op zijn teentjes getrapt door de brutaliteit van de Vakschool om wat meer over zijn draagkracht aan de weet te komen, mogelijk om hem zelfs meer te laten betalen. Merkwaardig is trouwens dat in het rapport het tweede kind niet Louise Albertina heet, maar Louis Albertus. Deze Loes trouwde overigens op 2 juli 1942 met Jan, een zoon van de latere wethouder Jongeleen, die ze wel vaak in het Volksgebouw zal hebben ontmoet. Zij vertelt dat

bij genoemde bouw van de concertzaal in 1922, zonder dat dat de bedoeling was geweest alle bomen in de tuin werden gekapt, waarna de tuin voortaan als betegeld plein voor een fietsenstalling werd gebruikt.

Nicolaas moet ook actief zijn geweest voor de vereniging. Zo verzocht hij op 1 juli 1931 namens de vereniging als "gerant van bovengenoemde instelling" aan de burgemeester vergunning "tot het houden van een bazaar in den Concertzaal en tuin van het Volksgebouw, van 11 tot en met 19 juli a.s., en verzoekt u tevens gedurende dien tijd ontheffing van het gewonen sluitingsuur voor winkels, en ook de navolgende vermakelijkheden te mogen gebruiken: het rad van avontuur, een Am: Hoepla, Elec: Visscherij, Touwtrek tent, grabbelton, Draaibord, en in den tuin het z:n: hoofd van Jut." Dit verzoek ging uiteraard eerst naar de Leidse politie, waarop commissaris Meijer meldde dat de bazaar zou worden gehouden van 12 tot en met 17 en op 19 juli tot des avonds 11 uur,

waarop ten geschenke ontvangen luxe- en huishoudelijke artikelen, benevens kunstvoorwerpen, zullen worden verkocht. De netto-opbrengst van dezen bazar zal door het bestuur worden aangewend tot dekking der schulden, welke op het Volksgebouw rusten, terwijl de bazar tegen betaling van eene geringe entree voor het publiek toegankelijk zal zijn. Aangezien de verkoop der goederen zal geschieden door personen, die zich hiervoor belangeloos ter beschikking hebben gesteld, bestaat er mijnerzijds geen bezwaar tegen het verleenen van de gevraagde ontheffing. Ik geeft U echter in overweging aan die ontheffing de voorwaarde te verbinden, dat kinderen beneden den leeftijd van 18 jaren niet als verkooper(ster) optreden of bij het verkoopen van goederen behulpzaam zijn.

In de marge van dit advies schreef burgemeester Van de Sande Bakhuyzen "fiat" en dus ging op 10 juli een brief uit waarin de toestemming werd verleend, onder voorwaarde dat personen "beneden den leeftijd van 14 jaar niet aan den verkoop deelnemen of daarbij behulpzaam zijn". Dat scheelde dus vier jaar. Een dag later ging ook de openbare kennisgeving uit waarin B en W bekendmaakten dat zij ontheffing hebben verleend van het sluitingsuur voor winkels in verband met deze bazar.[15] Dat was wel op het laatste nippertje als de bazar een dag later al begon.

Nicolaas bleef de enige conciërge van het Volksgebouw. Zijn zoon Albertus Louis, 23 jaar oud bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog, kwam al gauw in het verzet terecht en werd opgepakt.[16] Dochter Loes vertrok na haar huwelijk uit het pand, waar haar ouders nog bleven wonen tot het einde van 1945.

Brand!

De conciërge moet de schrik van zijn leven hebben gekregen toen hij in de vroege morgen van 17 november 1931 gewekt werd, zoals het *Leidsch Dagblad* het formuleerde: "Het Volksgebouw, het bolwerk der Leidsche socialisten in brand!. Voorbijgangers hadden even voor half zes bemerkt dat er rook kwam uit een vertrek op de tweede verdieping ter linkerzijde van het gebouw, waar het kantoor van den Transportarbeidersbond is gevestigd." Gelukkig waren politie en brandweer snel ter plaatse, en met zes stralen werd de brand bestreden. In dat kantoor was de brand ontstaan, "of in het daarboven gelegen zoldervertrek, waar ook een kachel staat en waar gisteravond een bokswedstrijd tusschen amateurs was gehouden".

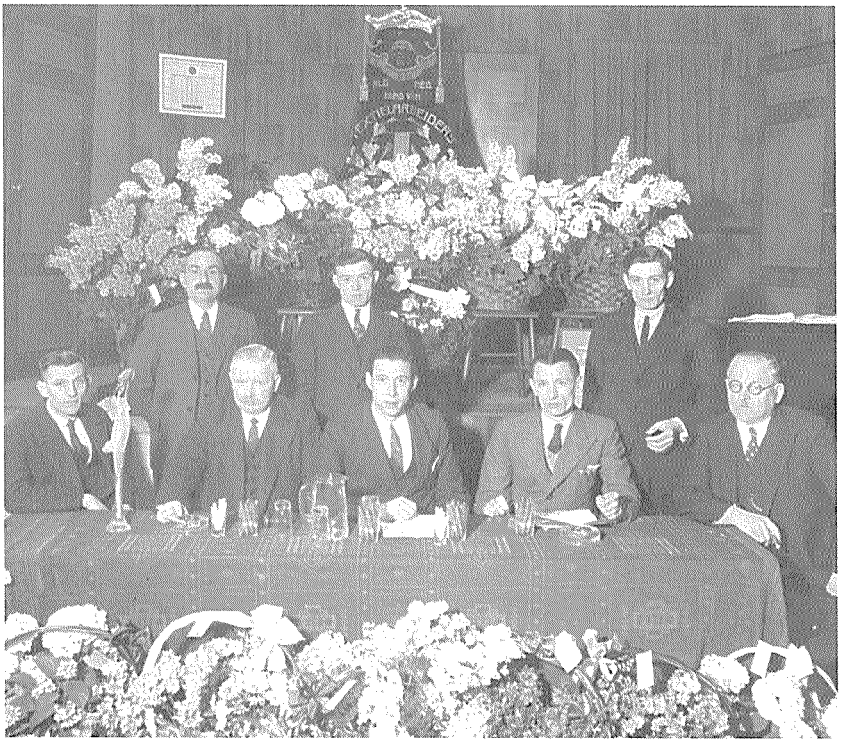
De vlammen zochten zich een uitweg door het dak en kronkelden reeds rondom de nok, toen de brandweer goed en wel begon. Toen was het gevaar in enkele minuten geweken; wel toonde de vuurhaard welke zich bevond in de rietbedekking tusschen het plafond der tweede verdieping en de zoldering, zich buitengewoon hardnekkig, maar tegen een dergelijken zondvloed bleek het vuur niet opgewassen en nam geleidelijk in hevigheid af. De geheele linkervleugel van het gebouw werd vrijwel onder water gezet en heeft daardoor veel schade geleden. Het water stroomde als een bruisende bergbeek door de luchtgaten in de buitenmuur en van het trappenhuis door de gangen naar buiten. Het vuur heeft o.i. betrekkelijk weinig schade aangericht. Alles wordt door verzekering gedekt. Omtrent den oorzaak tast men volkomen in het duister.

Ook het jaarverslag van de Brandweer meldde deze brand, maar kon evenmin iets over de oorzaak melden:

In den vroegen morgen van dien dag werd de brandweer opgeroepen voor een brand in dit perceel (Heerengracht 34). Toen de brandweer met een der autospuiten verscheen, sloegen de vlammen uit het dak van dit zeer hooge gebouw. Na opstelling van den ladder en aanvoering van eenige slangen, zoowel langs de ladder als door het gebouw, was het gevaar voor uitbreiding spoedig geweken. Met 6 stralen, waarvoor 27 slangen elk van 15 m. werden uitgelegd, werd het vuur geblusch. De brand woedde in een lokaaltje op de bovenste verdieping en was uit den aard der zaak de waterschade nogal aanzienlijk.[17]

Hoewel alle activiteiten voorlopig werden stilgelegd, moet de zaak al snel weer op poten zijn gezet. Ja, het gebouw bleek al snel weer te klein. Zo stond in het jaarverslag van de LBB over 1936: "Met het bestuur Volksgebouw vonden meerdere malen besprekingen plaats om te komen tot het maken van een aparte zaal voor de jeugd, omdat de spontaniteit van de jeugd het rustig-vergaderen wel eens belemmerde (wij maken de jeugd hiervan geen verwijt). Op

Het bestuur van de afdeling Leiden van de Algemene Nederlandse Bond van Textielarbeiders in de zaal van het Volksgebouw, omstreeks 1935. Zittend links vooraan de heer J.G.P.J. Duivesteijn. RAL, PV 102787.

het moment, dat wij meenden geslaagd te zijn, werd de toezegging van de lokaliteit naast ons Volksgebouw weer ingetrokken." De AJC'ers konden blijkbaar heel wat kabaal maken; veel oudere Leidenaars hebben nog goede herinneringen aan de gezellige uren die ze hier doorbrachten met knutselen, de geboden ontspanning als cabaret en toneel, en het bijbrengen van enige algemene ontwikkeling.

Zo bleef het Volksgebouw het onderkomen voor de rooie familie. Hier zetelden alle vakverenigingen, altijd de afdeling Leiden van de (Algemene) Nederlandse Bond of Vereeniging van ambtenaren, arbeid(st)ers in het bakkers-, chocolade- en suikerbewerkersbedrijf, bouwarbeiders (ook van de afdeling Sassenheim), fabrieksarbeiders, personeel in het hotel-, café- en restaurantbedrijf, werklieden in overheidsdienst, handels- en kantoorbedienden, mannelijke en vrouwelijke arbeiders in de kledingindustrie en aanver-

wante vakken, arbeiders in het landbouw-, tuinbouw- en zuivelbedrijf (ook van de afdelingen Sassenheim en Voorschoten), litho-, foto- en chemigrafen, metaalbewerkers, meubelmakers, behangers en aanverwante vakgenoten, schildersgezellen, sigaren- en tabaksbewerkers, arbeid(st)ers in de slagers- en aanverwante bedrijven, spoor- en tramwegpersoneel, stukadoors, textielarbeiders van 'De Eendracht', transportarbeiders, typografen, verzekeringsagenten, ziekenfondsboden en incasseerders, technisch en opzichthoudend personeel, onderwijzers, huispersoneel en ten slotte kapperspersoneel. Hoewel ze natuurlijk niet allemaal een eigen kamer hadden en niet eens altijd in het Volksgebouw vergaderden, was het daar vaak een drukte van belang.

Bovendien werd de grote zaal (de concertzaal die in 1922 in de tuin was gebouwd) gebruikt voor het betalen van contributie aan de vakbonden en het stempelen door werklozen.[18] Op zaterdagmiddag tussen 2 en 3 uur – zeer verstandig. omdat dan de meeste arbeiders net hun loonzakje hadden ontvangen – stond de zaal vol tafeltjes met daarachter vertegenwoordigers van de vakbonden die de contributies inden. Iedere bond had zijn vaste plaats, zodat niemand hoefde te zoeken. De arbeiders kwamen dan door de poort in de Vestestraat, zetten hun fiets op de binnenplaats en konden meteen de zaal binnentreden; zij hoefden dus niet om te lopen om via de voordeur naar binnen te gaan. Naast deze zaal was de koffiekamer, waar Nicolaas de scepter over zwaaide; behalve koffie en thee kon men er door hem zelf bereid ijs kopen. De ijsmachine was zijn eigen onderneminkje. Daar was ook de biljartzaal, zodat niemand door het grote gebouw hoefde te dwalen. Overigens stond het de conciërge vrij om alle ruimten die geen vaste bestemming hadden te verhuren, en dus kwamen er tal van gezelschappen en partijen hun feestjes vieren. Zoals uit het bericht over de bokswedstrijd op de avond voor de brand van 1931 al bleek, kwam men zelfs voor sportwedstrijden. Schermschool Gijsberti Hodenpijl was er enige tijd gevestigd. Ook waren er toneeluitvoeringen in de concertzaal. Deze werd zelfs wel gebruikt voor minder voor de hand liggende zaken, want hij stond op een gegeven moment vol nieuwe fietsen, die men in het kader van een actie heel goedkoop kon krijgen. Maar er was nog meer te koop, zoals in een (boek)winkeltje van de Arbeiderspers. Ook de mormonen, de 'Heiligen der Laatste Dagen', hebben er diensten gehouden.[19] Het lijkt er dus op dat veel ruimten haast permanent waren verhuurd of bezet.

Vanzelfsprekend speelde het gebouw vaak een rol in activiteiten als de 1 mei-optocht. Een klein berichtje in het *Leidsch Dagblad* van 15 november 1922 kan duidelijk maken dat het pand ook als verzamelpunt diende: "Hedenmorgen te ruim acht uur vertrok van het Volksgebouw alhier een groep van ruim honderd werklooze leden van den Leidschen Bestuurdersbond, die te voet den tocht naar Den Haag maken, om zich daar aan te sluiten bij een demonstratie van werkloozen, die hedenmiddag in verband met de interpellatie over de werkloozenzorg in de Tweede Kamer, plaats heeft." Berichten als dit, en over tal van andere activiteiten in het Volksgebouw, moeten met tientallen, zo niet honderden, uit kranten en advertentiebladen te halen zijn.

Oorlog

Toen op 29 augustus 1939 Nederland mobiliseerde wegens de dreiging van een oorlog, die inderdaad door de inval door Duitsland in Polen op 1 september een realiteit werd, moesten veel militairen op stel en sprong worden gehuisvest. Hoewel er in het Volksgebouw ook kantoren waren gevestigd, bestond veel ruimte uit vergaderzalen en waren er relatief veel toiletten en gelegenheden om te koken. Vandaar dat dit gebouw meteen werd gevorderd. Gelukkig hoefde niet het hele gebouw ogenblikkelijk te worden ontruimd, maar de LBB was wel op het ergste voorbereid. Na vrij korte tijd verdwenen de militairen echter weer en kon het leven min of meer zijn gewone loop hervatten. Over 1939 betaalde de LBB uit de ontvangen contributies van de aangesloten vakbonden (behalve de landarbeiders uit Sassenheim en Voorschoten) een bedrag van *f* 4.082,44 aan de Vereeniging 'Het Volksgebouw', wat niet noemenswaardig afweek van wat er in eerdere jaren was betaald.

Na de bezetting van ons land vanaf 14 mei 1940 kwam er niet onmiddellijk verandering in die toestand. Wel kregen politieke partijen het steeds moeilijker. De SDAP wilde niet door Rost van Tonningen worden overgenomen of gelijkgeschakeld en vrijwel alle leden bedankten in het najaar van 1940, al duurde het formeel nog tot 30 juni 1941 dat bij besluit van Seyss Inquart alle politieke partijen werden geliquideerd. Het was logisch dat na het leeglopen van de SDAP een deel van het politieke leven ondergronds verderging, maar dat zal wel niet meer in het Volksgebouw hebben plaatsgevon-

den. De LBB kon zijn bestaan nog wat langer rekken, maar ook ten aanzien van het vakbondswerk groeide de invloed en druk van zowel de bezetters als hun handlanger, de NSB. Toen er een gelijkgeschakelde vakbeweging kwam, volkomen onder nationaal-socialistische invloed, was het de bedoeling dat de oude vakbonden daarin zouden opgaan. Het nieuwe Nederlandsche Arbeids Front (NAF), geheel vormgegeven naar het Duitse voorbeeld, nam per 1 mei 1942 de ruimten van de LBB in het Volksgebouw over. Het NAF sloeg echter volstrekt niet aan, want vrijwel niemand wilde met de beweging van doen hebben. Wel werkte de administratieve staf van de LBB redelijk mee – bovendien onverwacht lang – waarvoor enkele kopstukken na de oorlog aan de kant werden gezet. Vanwege de totale leegloop kon de NAF het gebouw niet rendabel exploiteren en men trok uiteindelijk naar een ander pand, Rapenburg 26.

Mislukt bejaardentehuis

Exploitant van het complex schijnt steeds gebleven te zijn de Vereeniging Het Volksgebouw, en het was dan ook namens die vereniging dat voorzitter Van Eck en secretaris G. Wakka op 5 mei 1942 het gebouw aan de gemeente te koop aanboden.[20] "Wij zijn gemachtigd U mede te deelen, dat het gebouwencomplex aan de Heerengracht 32-34 te Leiden ('Het Volksgebouw') te koop is voor een bedrag van *f* 52.000 (Twee en vijftig duizend gulden). Het gebouw is o.i. bijzonder geschikt voor de huisvesting van de gecombineerde Diensten van Maatschappelijk Hulpbetoon en Sociale Zaken." Dat Van Eck en Wakka daartoe gemachtigd waren, is te verklaren uit het feit dat het gebouw nog steeds eigendom was van de Coöperatie 'Vooruit'. Die zag wellicht niet veel meer in het behoud van het gebouw, vanwege de dreiging dat het ieder moment opnieuw zou kunnen worden gevorderd, met alle risico's van uitwonen en zware beschadiging.

Vermoedelijk was de brief verkeerd gedateerd, want deze werd niet op 6 mei, maar op 6 juni op het Stadhuis ontvangen. Iemand[21] kladde er in potlood op: "DGW via Wethouder Wilbrink". Jac Wilbrink was wethouder van Openbare Werken en zorgde ervoor dat de brief op 10 juni op het bureau bij de directeur van de Dienst Gemeentewerken belandde. Daar startte vrijwel meteen het onderzoek, maar dat had wel enige voeten in de aarde:

Omtrent de volgens het onderhavige schrijven vermeende geschiktheid van het gebouw voor huisvesting van de gecombineerde Diensten van Maatschappelijk Hulpbetoon en Sociale Zaken is, in overleg met den Directeur van genoemde Diensten, een onderzoek ingesteld. Daarbij is gebleken, dat het in vrij goed onderhoud staat verkeerend gebouw, zonder meer, onvoldoende ruimte biedt voor onderbrenging van genoemde Diensten. Slechts na een zeer ingrijpende inwendige verbouwing en door het bijbouwen van eenige lokaliteiten op de open plaats (waarvan de gezamenlijke kosten ruw geschat op *f* 50.000 à *f* 60.000 zijn te stellen) zou eenigermate aan de door bedoelden gecombineerden dienst te stellen eisen van huisvesting kunnen worden voldaan. Hierbij zou echter toch nog het bezwaar blijven bestaan, dat verschillende lokalen, welke volgens de eischen van den dienst aan elkaar moeten grenzen, althans op dezelfde verdieping moeten zijn gelegen, daaraan niet zouden voldoen. Bovendien zouden eenige lokalen verstoken zijn van voldoende dagverlichting. Een voor bedoelden dienst bestemd gebouw, hetwelk aan vele gecompliceerde eischen moet voldoen, dient zooveel mogelijk te bevatten ruimten, o.a. voor wacht- en aanmeldingslokalen, welke op den beganegrond zijn gelegen, zulks ten gerieve van het vele publiek, hetwelk de instellingen dagelijks bezoekt. Het vloeroppervlak op den beganegrond van het betrokken perceel is echter ca. 150 m^2 geringer dan het overeenkomstige vloeroppervlak in de thans in gebruik zijnde gebouwen. Nog afgezien van het bedrag van den vraagprijs, moge uit het vorenstaande blijken, dat het te koop aangeboden perceel m.i. niet in aanmerking komt voor een behoorlijke huisvesting van genoemde diensten. De Directeur van Maatschappelijk Hulpbetoon deelde mede zich geheel met deze zienswijze te kunnen vereenigen. Voor zoover mij bekend heeft de gemeente er ook geen belang bij het gebouw voor andere doeleinden aan te koopen. In verband met het voorenstaande geeft ik U in overweging aan het bestuur van het Volksgebouw mede te deelen, dat van haar aanbieding geen gebruik zal worden gemaakt.

Dit advies van directeur De Blauw van Gemeentewerken van 17 juli kwam op 20 juli in de administratieve molen van de Gemeentesecretarie. Het was formeel gericht aan de burgemeester, die de regeermacht van de opgeheven gemeenteraad had overgenomen. De chef van Algemene Zaken schreef aan wethouder Wilbrink: "afdoen of aanhouden tot terugkomst Burgemeester?" Blijkbaar was de op 15 april van het vorige jaar in dienst getreden NSB-burgemeester De Ruyter van Steveninck gedurende enige tijd afwezig; het was tenslotte vakantietijd. Wilbrink was blijkbaar bang om zelf de knoop snel door te hakken en wilde zijn vingers niet branden: "m.i. terugkomst Burgemeester afwachten". In de marge van het advies is er nog bijgeklad: "Secretaris 4 Augustus geven" (of: "gezien"?), maar inmiddels was er een totaal andere wending aan de zaak gegeven. Wethouder Wilbrink bemoeide zich niet langer met de zaak, maar zijn collega van Sociale zaken J.J. van Stralen,

een socialist. In een memorandum van 1 augustus 1942 liet de directeur van de 'Gemeentelijke Geneeskundige en Gezondheidsdienst' dr. M.D. Horst aan Van Stralen weten: "Gisteren werd het Volksgebouw door mij bezocht en opgenomen. Voor verpleeginrichting is de ruimte voldoende. Ook de ligging ten opzichte van de zon is goed; de meeste kamers zijn goed verlicht door de royale ramen. De tuin is groot genoeg. Er ontbreken lift, centrale verwarming en brandtrappen, terwijl ook badgelegenheid en toiletten zouden moeten worden aangebracht. Wordt hierin voorzien, dan acht ik het gebouw bruikbaar." Van Stralen kreeg dit haast onderhandse briefje blijkbaar op een ongelukkig moment, want hij schreef aan de secretaris: "Wilt U dit vast aan den Burgemeester geven. Na mijn verlof bespreek ik het met den Burgemeester." Dat gebeurde, want op 17 augustus ging het hele dossier weer naar Gemeentewerken om eens uit te laten rekenen hoeveel een verbouwing tot verpleeginrichting zou gaan kosten. Daar vatte men de zaak niet lichtzinnig op en men maakte zich er al helemaal niet met een Jantje van Leiden vanaf. Er werd een nauwkeurige plattegrond gemaakt van de indeling van het gebouw tot inrichting voor bewoning door ouden van dagen; deze tekening is bewaard gebleven. Op 10 september ging een uitvoerig advies richting burgemeester. Hierin wordt de voorgeschiedenis herhaald, aangevuld met:

Nader overleg met de Directeur van den Gemeentelijken Geneeskundigen- en Gezondheidsdienst heeft ertoe geleid, dat op de wijze als op het hierbijgevoegd schetsplan (teekening no. A 39-34 2175) is aangegeven, het gebouw voor het doel zeer goed is in te richten en alsdan ruimte biedt voor opneming (verpleging en bewoning) van 30 vrouwen, 28 mannen, 3 echtparen, 2 barakpatiënten, ongeveer het aantal door Dr. Horst als norm gesteld, benevens voor huisvesting van personeel. Bovendien zijn dan nog de noodige lokalen en ruimten in te richten voor recreatie, badkamers, toiletten, barak, keuken, geneeskundig onderzoek, enz. en voor het onderbrengen van een nieuw aan te leggen centrale verwarmingsinstallatie, alsmede een beddenlift. De kosten van de noodige werken en voorzieningen, inbegrepen centrale verwarmingsinstallatie, beddenlift, sanitair, vloerbedekking, brandtrappen, enz., worden globaal geraamd op rond *f* 53.000. In dit bedrag zijn niet begrepen de kosten van stoffeering, meubilair met bedden, enz. Op verzoek van Dr. Horst, op wien de taak rust een exploitatiebegrooting op te stellen, deel ik nog mede, dat ten behoeve van laatstbedoelde voorzieningen, volgens raming, gerekend moet worden op een bedrag van *f* 20.000.

In vermoedelijk het handschrift van de burgemeester staat eronder gekrabbeld: "Vooral exploitatie-overzicht van belang; daarbij vergelijking maken met huidige uitgaven voor 't zelfde doel."

Op 23 september schreef Van Stralen in een briefje aan de burgemeester:

Mij is medegedeeld dat het bestuur van de Vereeniging Het Volksgebouw van particuliere zijde een zeer acceptabel aanbod is gedaan tot verkoop van de perceelen Heerengracht 32 en 34 alhier. De heer Van Eck heeft mij verzocht te willen bevorderen dat op de tekoopaanbieding aan de gemeente van genoemde panden, d.d. 5 mei 1942, thans spoedig een beslissing wordt genomen. Dinsdag 29 Sept. a.s. moet op het particulier gedane bod worden beslist. Dr. Horst, die nog steeds geen exploitatieberekening bij U indiende, zal dit nu binnen een à twee dagen doen. Wellicht is het U dan mogelijk nog deze week een beslissing omtrent aankoop door de gemeente te nemen.

Horst maakte zijn belofte waar, want hij kwam op dezelfde 23 september met een zeer uitvoerig betoog over de kosten van de verpleging van patiënten die voor rekening van de gemeente in rusthuizen werden verpleegd, waartoe hij zelfs twee rusthuizen in Amsterdam had bezocht. Hoewel hij enkele aanmerkingen had, zag hij beslist wel wat in een verbouwing van het pand voor zijn nieuwe doel, en met een kostprijs van *f* 1,78 per patiënt per verpleegdag, die overigens wel richting de twee gulden uit zou gaan, achtte hij de gemeente niet buitengewoon duur uit. Zijn eindconclusie luidde echter dat het "Niet te ontkennen valt dat de verpleging vergeleken bij nu belangrijk duurder zal uitkomen. Zij zal daarvoor echter ook beter zijn. De hooge kosten van verbouwing zijn een tegenvaller, en het blijft de vraag, of het niet beter ware te wachten tot een beteren toestand is opgetreden", met andere woorden: tot na de oorlog, hoe die ook af zou lopen.

Men zou nu een snel besluit verwachten, maar het begon er al mee dat onderaan de brief van Van Stralen gekrabbeld werd: "Weijer een week wachten, anders bij verkoop aan derden becijferen niet noodig. Informeeren Weth. V. Stralen." Hier duikt de naam van de behandelend ambtenaar op, want Weijer waste dit varkentje zo te zien hoogstpersoonlijk. Op 30 september gaf Horst in een volgende brief, waarin hij wat statistiek bedreef, ook de groei van het aantal zieke oude on- en minvermogenden waarmee zijn dienst van doen had. Het aantal geheel of gedeeltelijk voor rekening van de gemeente verpleegde oude lieden bedroeg toen 47, met stijgende tendens. Horst had daarom al tal van plannen ingediend, onder meer koop en exploitatie van het voormalige Militair Invalidenhuis (Hoge Rijndijk hoek Burggravenlaan), "terwijl eveneens door mij overwogen werd doch te kostbaar bevonden, koop en exploitatie van het Volksgebouw aan de Heerengracht". Zijn voorkeur bleef uitgaan naar het Invalidenhuis. Burgemeester De Ruyter van Steveninck

zond de brief ter kennisname aan Weijer met de opmerking dat dit op de aanstaande samenkomst moest worden besproken. Deze ambtenaar liet hierna de boel wat versloffen, want pas op 28 november (later verbeterd tot 8 december) 1942 schreef hij een soort memorandum, waarin hij eerst alle rekensommen van Horst eventjes overdeed. Hij becijferde dat bij aankoop van het Volksgebouw de kosten van de vijftig al verpleegde bejaarden voor de gemeente ruim elfduizend gulden meer zouden gaan bedragen, maar er was dan ruimte voor nog eens 21 patiënten die nu in ziekenhuizen werden verpleegd. De verbetering van de situatie voor zovelen achtte hij wel zo'n tienduizend gulden per jaar meer waard. Hieronder heeft iemand, denkelijk Weijer tijdens een overleg, gekrabbeld: "is vraagprijs *f* 52.000 overeenkomstig de werkelijke waarde of aan den hoogen kant? informeeren Prijzenbureau? dure verbouwing! En zouden we voor de uitvoering vergunning krijgen? Wat doen we dan intusschen met het pand? opdracht in zake exploitatie?" Hieronder heeft de burgemeester weer gekrabbeld: "Vermoedelijk kunnen wij het gebouw in afwachting der verbouwing wel verhuren. Er is in verband met de evacuatie groote vraag!" Daarom werd het Prijzenbureau voor onroerende zaken in het ambtsgebied Leiden geraadpleegd of de vraagprijs redelijk was. Het hoofd van dat bureau, De Blauw, beter bekend als directeur van Gemeentewerken, verklaarde op 14 december dat hij geen bezwaar zag tegen een koopsom van *f* 52.000. Hieronder schreef Weijer zijn commentaar: "Dit wil natuurlijk niet zeggen, dat de gemeente genoemd bedrag ook geven moet. Wie moet onderhandelen?" Toen dit dossiertje op het bureau van de burgemeester belandde, schreef deze: "Ik heb getracht de N.V.D. [Nederlandse Volksdienst, een NSB-organisatie] voor deze zaak te interesseeren. Hij is echter van oordeel dat ouderdomszorg voorloopig niet op zijn terrein ligt. Voor Leiden zelf acht ik de extra uitgave van *f* 10.000 onder de huidige omstandigheden te hoog, vooral daar men toch slechts een matige oplossing bereikt. Afzien van Volksgebouw. Weth. V. Stralen en Dr. Horst alsmede G.W. inlichten." En Weijer voegde daar nog aan toe: "bericht [dit ook aan de] adressant". Vanzelfsprekend had hij gelijk, want Van Eck c.s. wilden waarschijnlijk langzamerhand wel eens weten hoe het ermee stond. Zoals in die tijd gebruikelijk nam de burgemeester een formeel besluit; op 14 januari 1943 besloot hij van aankoop af te zien. Daarom kon er op 18 januari een eenregelig briefje uitgaan naar het bestuur van de Vereeniging Het Volks-

gebouw. Ook Horst en Gemeentewerken werden ingelicht, Van Stralen had het nieuws al eerder gehoord. En daarmee viel het doek over deze poging om het Volksgebouw toch nog op enigerlei sociale wijze dienstbaar te laten zijn aan (een deel van) de Leidenaren.

Leidsche Buitenschool

Toch kreeg het Volksgebouw al snel een andere gebruiker. Sinds 1922 stond in Katwijk aan Zee een pand van de "Vereeniging herstellingsoord 'De Leidsche Buitenschool' opgericht door 'De Afdeeling Leiden en Omstreken der vereeniging voor sociale kinderhygiene' met medewerking van den Gemeentelijken Geneeskundigen Dienst".[22] Deze club ontfermde zich met name over kinderen die aan tbc leden of geleden hadden, en later ook kinderen met een handicap. Een deel van de kinderen was intern, terwijl anderen dagelijks met de Blauwe Tram naar hun ouders in voornamelijk Leiden reisden. Directrice was mejuffrouw G. Crevecoeur, die pas in 1964 wegens pensionering zou vertrekken.[23] Blijkens de notulen van een bestuursvergadering op 10 juli 1942 was er nog niets speciaals aan de hand, maar op 10 augustus werd een vergadering ingelast omdat het hoofdgebouw van het Herstellingsoord en het schoolgebouw waren gevorderd door het Duitse leger. Inmiddels waren ze ontruimd en was de inboedel opgeslagen; men besloot te trachten om het (voormalige) weeshuis te Katwijk aan den Rijn te huren. Mogelijk hing een en ander samen met het besluit om een *Atlantikwall* te bouwen en daarvoor de hele kuststrook te ontruimen. Of het weeshuis te krap was of dat het vervoer tussen Leiden en Katwijk steeds meer problemen begon te geven, is niet vermeld, maar van de vergadering op 31 oktober 1942 werd genotuleerd:

Na uitvoerige bespreking wordt besloten, de Leidsche Buitenschool uit Katwijk a.d. Rijn over te brengen naar Leiden en, in principe, om de school onder te brengen in het Volksgebouw a.d. Heerengracht, hetwelk daartoe, behoudens enkele localiteiten, te huren. De heer Verwey [wethouder Max Verwey, socialist, vroeger administrateur van het Volksgebouw, tevens bestuurslid van de Buitenschool] zal voor de huurcondities met het bestuur der Vereeniging, die het Gebouw in handen heeft, resp. met den nieuwen eigenaar, onderhandelen over de huurvoorwaarden. Aan het Dagelijksch Bestuur wordt overgelaten een huurcontract te sluiten en de verhuizing naar Leiden te regelen. Voor het Kleuterhuis zal worden gezocht naar een geschikt evacuatie-adres ten beoosten de desbetreffende demarcatielijn Gooi-Utrecht-den Bosch.

Dat Kleuterhuis werd overigens naar Gelderland overgebracht. Verwey moet, gezien de frase over de nieuwe eigenaar, dus al hebben gehoord van de pogingen van Van Eck om het Volksgebouw te verkopen. Het bestuur van de Buitenschool vergaderde blijkens (uiterst summiere) notulen op 25 juni 1943 en 9 april 1945 in het Volksgebouw, alsmede na de Bevrijding op 20 juni 1945, vol verlangen om zo spoedig als maar mogelijk was terug te keren naar Katwijk. Denkelijk heeft dat toch nog wel enige tijd gesleept, maar dat de Leidsche Buitenschool niet de nieuwe eigenaar van Herengracht 32-34 zou worden, zal duidelijk zijn.

Van fabrieksgebouw tot studentenhuisvesting

Het jaarverslag van de LBB over 1946 gaf het volgende aan:

Een grote moeilijkheid heeft zich echter voorgedaan: Het Volksgebouw kwam niet meer tot onze beschikking. In een vergadering, belegd door het Bestuur met Partij en Vakbeweging, bleek al spoedig dat de schuldenlast zo groot was geworden dat dit op zich zelf reeds tot grote moeilijkheden aanleiding gaf, maar bovendien, dat de offers, die van de L.B.B. gevraagd werden zo groot waren, dat wij, die toen nog niet wisten hoe de financiële verhoudingen er uit zouden zien, moesten besluiten, om voorlopig van medewerking onzerzijds af te zien. Het Volksgebouw is daarna gevorderd door het Rijk en na verschillende pogingen, zelfs in overleg met het Evacuatiebureau, zijn wij er nog steeds niet in geslaagd een onderdak te vinden. Dit is voor de grootste vakcentrale in Leiden een onhoudbare toestand, waaraan zo snel mogelijk een einde moet komen.

In het volgende Jaarverslag (over 1947) staat verder vermeld: "Ook dit jaar deden we een aantal pogingen om in het bezit te komen van een gebouw. Besprekingen hierover werden met alle bevriende organisaties gevoerd. Een commissie is ingesteld, doch tot enig resultaat heeft dit nog niet geleid. Alleen is door het onderzoek dezer commissie komen vast te staan dat het vroegere 'Volksgebouw' aan de Heerengracht niet rendabel is te exploiteren." Daarom werd er in 1948 overgegaan tot het oprichten van een stichting 'Eigen Gebouw', die eerst probeerde het oude NAF-gebouw op het Rapenburg te kopen, maar daarvoor niet genoeg geld bleek te hebben. Daarom zou het nog tot 25 augustus 1951 duren voor op de Hooigracht het pand 'Ons Centrum' kon worden geopend.

Het pand Herengracht 32-34 was dan wel gevorderd door het Rijk, maar niet onteigend. Het werd in 1948 door de Coöperatie 'Vooruit' verkocht aan

de Commanditaire Vennootschap 'Instrumentenfabriek Smit', gevestigd te Leiden. Eigenlijk was het meer een atelier dan een grootschalige fabriek; men maakte geavanceerde apparaten die met röntgenstraling bepaalde zaken konden 'doorlichten'.[24]

Namens de Fa. Gebrs. Smit's Instrumentenfabriek diende op 18 maart 1948 P.M. du Prie voor aannemersbedrijf Leo Zitman een aanvraag in om het complex te verbouwen in verband met het inrichten van de eindmontage en de verkoopafdeling. Daartoe werd voor ongeveer *f* 6.900 de indeling van de begane grond gewijzigd, enige lichtkozijnen vergroot, een schuifdeurkozijn ingebracht en de binnenplaats overkapt. Ook werden er een toiletgelegenheid en inrijdeuren gemaakt, terwijl in juni nog vergunning werd verkregen om voor zo'n *f* 2.000 een transformatorruimte tegen de Vestestraat aan te bouwen.[25]

Bij de omzetting in een Naamloze Vennootschap in 1955 werd deze de volgende eigenaar. In 1962 werd de N.V. echter door Philips overgenomen. Vanwege de nauwe banden tussen de twee bedrijven en de wens van het Eindhovense concern om over de patenten en dergelijke te beschikken, lag die overname wel voor de hand. Het was dus niet te doen geweest om het pand in Leiden, en al snel ging Philips over tot verplaatsing van alle activiteiten naar elders.

Uiteindelijk heeft het pand gediend als huisvesting van Engelstein Konfectie Industrie (dames- en herenkleding), die pretendeerde het laatste Leidse laken te koop te hebben. Sedert 1994 is het in handen van de Stichting Leidse Studentenhuisvesting; deze verbouwde het toen tot twaalf wooneenheden. Inmiddels staat het op de lijst van Rijksmonumenten, zodat voor het behoud van dit markante pand niet meer hoeft te worden gevreesd. Bovendien kunnen voorbijgangers het pand niet meer negeren, dankzij de op 1 mei 2004 geplaatste gedenksteen.

Noten

1. Dirk van Eck is het best geportretteerd in de brochure van Jaak Slangen, *Dirk Antonie van Eck (1867-1948). De peetvader van de Leidse sociaal-democratie* (Leiden 1988) en heeft in andere publicaties van dezelfde auteur ook veel aandacht gekregen. Ook voor de samenstelling van dit artikel is Slangen een onmisbare bron gebleken. Dit artikel is een uitwerking van de voordracht die ondergetekende hield bij de viering van het jubileum van de Dirk van Eck-Stichting op 1 mei 2004.
2. Dat blijkt uit de ledenlijsten in de jaarlijks uitgegeven almanakken van het LSC, waarin hij gedurende zijn hele studietijd voorkomt.
3. Regionaal Archief Leiden (verder: RAL), Bevolkingsregister 1890-1923. Dat Van Eck al vanaf 1885 op Herengracht 13 woonde, blijkt uit de jaarlijks uitgegeven adresboekjes.
4. J. Slangen, 'Een hete zomer in Boskoop: een traumatische vergissing van Dirk van Eck in 1901', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 1991* (Leiden 1991) 84-98.
5. Dick Wortel en Mark Kranenburg, *80 jaar vakbeweging in Leiden (de geschiedenis van de Leidse Bestuurdersbond en het N.V.V. in Leiden)* (Leiden 1980) 20-22; zie ook J. Slangen, 'Vooruit in plaats van achteruit. De Leidse coöperatie "Vooruit" sinds 1901', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 1992* (Leiden 1992) 106-113.
6. Dick Wortel, '*In het belang der gansche arbeidersbevolking*'. *De Leidsche Bestuurdersbond en de Leidse afdeling van het Nederlands Verbond van Vakverenigingen in de periode 1900-1914* (Leiden 2000) 52-53.
7. Het zou dan het werkelijk kapitale pand Breestraat 31 betreffen, dat in 1919 eigendom was van notaris J.A.F. Coebergh en dat later bekend zou worden als bioscoop Trianon. Aangezien Coebergh pas in 1922 overleed, is er geen enkele reden te denken dat er in 1919 al verkoopplannen zouden zijn geweest (Dorothea Coebergh, *Koetsen, klerken en 30 karbonaadjes. Jeugdherinneringen van een Leidse notarisdochter*, ingeleid en van aantekeningen voorzien door Reinildis van Ditzhuyzen (Leiden 1996)). Het zal dus wel een ander pand aan de Breestraat zijn geweest waar men interesse in had.

8. Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) Amsterdam, Archief SDAP, inv.nr. 1233 map 1914.
9. P.J.M. de Baar, '"De Nijverheid". IJzer-, koper- en metaalgieterij van D.A. Schretlen', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 1998* (Leiden 1999) 92-127.
10. Het archief van dit bedrijf, overigens vrijwel uitsluitend bestaand uit boekhoudkundige registers, bevindt zich in het RAL.
11. Dat over 1893, Bijlage XVI, 3.
12. *Vooruit, maandblad van en voor de leden der Leidsche Coöperatieve Broodbakkerij en Verbruiksvereeniging 'Vooruit' te Leiden* 3 nr. 5-6, februari-maart 1922 (RAL, BLO 58220 f, map nijverheid L-Sch).
13. IISG, Archief SDAP, inv.nr. 1990.
14. RAL, Archief Armenraad (ook wel Sociale Raad), nr. 6950.
15. RAL, Archief Gemeentesecretarie Afd. Algemene Zaken 1931, nr. 180.
16. Deze Ab Nicolaas overleefde uiteindelijk concentratiekamp Sachsenhausen, maar had zoveel geleden dat hij zijn draai als tekenaar bij het *Leidsch Dagblad* niet meer kon vinden en uiteindelijk als clown zijn brood verdiende. Zijn kampervaringen schreef hij van zich af in het boek *De kartonnen doos* onder het pseudoniem Nick Nicholls. In 1995 woonde hij in Noordwijk.
17. *Verslag omtrent den toestand van de gemeente Leiden 1931,* Bijlage XV, 4.
18. In de crisisjaren gold de regeling dat een werkloze gedurende zes weken werd doorbetaald, en dat maakte men hier administratief in orde.
19. Persoonlijke mededelingen van mw. Jongeneel-Nicolaas, mw. Went, mw. R. Molenaar en H. van Wijngaarden, die reageerden op een oproep in het *Leidsch Dagblad.* Ik ben hen allen veel dank verschuldigd voor de informatieve gesprekken.
20. RAL, Archief Gemeentesecretarie Afdeling Financiën 1942, nr. 148 en Afd. Algemene Zaken 1937, nr. 492.
21. De chef van de afdeling Algemene Zaken en referendaris ter secretarie G.P.E. Weijer?
22. Het archief van de Vereeniging herstellingsoord 'De Leidsche Buitenschool' bevindt zich in het RAL.
23. Zie het interview in de *Nieuwe Leidse Courant* van 5 september 1972.
24. Eric Jan Weterings, 'Smit-Röntgen: het eerste Leidse "high-tech" bedrijf', *Stielz* 9 nr. 2 (augustus 2002) 3-5. Zie ook *Stielz* 8 nr. 1 (maart 1997) 3.
25. Stadsbouwhuis, Archief Bouw- en Woningtoezicht, Gemeentewerken Bouwvergunningen 3662 en 3713, Herengracht 32-34. Met dank aan A. Honkoop.

Volkel, juni 1978. Van links af staand: Trees Moll, Marianne Vaes, Marjan Advokaat, Marjolein Morée, Tineke van Loosbroek, Marian Weevers, Wilco Sjouke, Anneke Lambrechts. Voorgrond: Annemiek van der Veen, José Niekus, José van Schie, Agnes van Steen. Saskia Groenewegen maakte de foto.

Tussen hak en zool wonen ook mensen!

De Leidse Werkgroep Vrouwengeschiedenis (1976-1991) en onderzoek naar Leidse vrouwen

AGNES VAN STEEN

Dit is een verhaal over de Leidse Werkgroep Vrouwengeschiedenis, die heeft bestaan van 1976 tot 1991. De groep werd opgericht door een stel bevlogen geschiedenisstudentes die meer aandacht wilden voor de rol van vrouwen in het verleden. Zij wilden zoveel mogelijk onderzoek doen naar vrouwen, om te beginnen binnen het studieprogramma aan de universiteit, om de grote witte vlekken in de geschiedenis in te vullen. Daar bleef het echter niet bij. Zij wilden de onderzoeksresultaten ook toegankelijk maken voor een breed publiek, voor groepen binnen en buiten de universiteit. Verscheidene groepsleden richtten zich daarnaast specifiek op het middelbaar onderwijs.

Het gebrek aan schriftelijke bronnen was groot, vooral waar het ging om de vrouwen uit 'het gewone volk', de meest vergeten groep. Hierdoor werd al snel de toevlucht genomen tot interviews. Daarvoor waren weer vrouwen nodig die over hun leven en werk wilden vertellen. Het lag voor de Leidse groep voor de hand deze vrouwen vooral in Leiden te zoeken, al bleef het daar niet toe beperkt; ook onze moeders en vissersvrouwen moesten eraan geloven.

Het verhaal begint bij het begin; de oprichting van de groep, de context waarin dit gebeurde en het waarom van vrouwengeschiedenis. Vervolgens komen de leden aan bod en zal het ledenverloop, 'de groepsconjunctuur', worden geschetst, waarbij factoren aan bod komen die een rol hebben gespeeld bij de daling van het ledental en die hebben geleid tot de uiteindelijke opheffing van de groep. Vervolgens zullen de activiteiten van de groep aan een nader onderzoek worden onderworpen. Deze activiteiten beslaan vier terreinen. Als eerste gaat het om de subfaculteit geschiedenis waar de groep vrouwengeschiedenis wilde 'integreren', dan zijn er de activiteiten die erop gericht waren vrouwengeschiedenis onder een breed publiek te brengen,

daarna de activiteiten gericht op het onderwijs en als vierde de terugkerende activiteiten voor het Landelijk Overleg Vrouwengeschiedenis. Ter afsluiting volgt een schets van de ontwikkeling aan de subfaculteit na de aanstelling van Marjan Schwegman als medewerkster vrouwengeschiedenis en van de positie van vrouwengeschiedenis in het heden.

Voor dit verhaal over de Leidse Vrouwengeschiedenisgroep, waarbij ik de eerste vijf jaar nauw betrokken was,[1] maakte ik gebruik van notulen van de groep, van de *Vrouwengeschiedeniskrant*[2] en van persoonlijk materiaal, zoals brieven uit die tijd en interviews die ik onder andere hield met mevrouw S.,[3] waarvan fragmenten in dit artikel zijn opgenomen.

Het begin

Binnen het Histories Aktie Komitee (HAK), een club van kritische, linkse geschiedenisstudenten, ontstond in 1976 het idee om een aantal studiegroepjes te vormen.[4] Eén daarvan zou zich gaan bezighouden met de geschiedenis van de arbeidersbeweging, een ander met vrouwengeschiedenis. Dit paste binnen de nieuwe trend van aandacht voor de geschiedenis van 'het gewone volk', ook wel emancipatiegeschiedenis genoemd.[5] De meeste HAK-vrouwen, waaronder ikzelf, sloten zich aan bij de groep die toen nog 'vrouwengroep' werd genoemd.[6] Het was niet de bedoeling dat we een HAK-subgroepje zouden blijven en dus benaderden wij alvast twee vrouwen van buiten het HAK.[7] Na een aantal vergaderingen in juni, juli en augustus plaatsten we in september 1976 een oproep in de *HIC* (*Historische Informatie Courant*), het studentenblad van de subfaculteit geschiedenis, met als titel: Werkgroep Feminisme. Hierin zetten we uiteen waarom wij voor de socialistisch feministische benadering van de geschiedenis kozen. Die kwam er kort gezegd op neer dat, mocht de revolutie ooit komen, dus de omverwerping van de kapitalistische maatschappij, dan was daarmee niet gezegd dat vrouwen automatisch uit hun onderdrukte positie bevrijd zouden worden; mannen zouden niet zonder slag of stoot hun bevoorrechte positie opgeven. Hiervoor was een aparte emancipatiestrijd nodig. Deze strijd moest natuurlijk wel met zoveel mogelijk vrouwen gevoerd worden en daartoe moesten vrouwen zich bewust worden van hun achtergestelde positie. Historisch onderzoek naar deze positie kon daarbij helpen.[8]

Belangstellenden die hierover met ons in discussie wilden gaan, werden uitgenodigd naar de eerstvolgende vergadering te komen. Dit stuk in de *HIC* was ons eerste 'naar buiten treden'. De oproep had succes en met een clubje van ongeveer tien leden bespraken we wat er zoal was op het gebied van vrouwengeschiedenis – in Nederland nog weinig – en wat wij zelf konden bijdragen aan het zichtbaar maken van vrouwen in het verleden.

De oprichting van de Leidse vrouwengroep kwam niet uit de lucht vallen. In andere universiteitssteden waren al vrouwengeschiedenisgroepen opgericht, die zich in maart 1976 hadden verenigd in het Landelijk Overleg Vrouwengeschiedenis (LOV).[9] De oprichting van vrouwengeschiedenisgroepen paste in de strijd om Vrouwenstudies aan de universiteiten ingang te doen vinden en hiervoor medewerksters aangesteld te krijgen. In Leiden vond in 1977-1978 het eerste officiële werkcollege Vrouwenstudies plaats bij Culturele Antropologie.[10] Daarvóór was in Leiden al de groep Vrouw en Universiteit opgericht, een overleg van de groepen die ontstonden aan de verschillende (sub)faculteiten.[11] Ook de vrouwengeschiedenisgroep trad tot dit overleg toe.[12] In het Vrouwencafé, Nieuwe Rijn 20a, hield Vrouw en Universiteit op de dinsdagavonden een soort spreekuur. De vrouwenactiviteiten aan de universiteit maakten onderdeel uit van de vrouwenbeweging daarbuiten en gaven zo mede vorm aan de tweede feministische golf.

Waarom vrouwengeschiedenis?

De universiteit was van oudsher een mannenbolwerk geweest. Daar begon geleidelijk verandering in te komen. Steeds meer meisjes gingen studeren en liepen wat aantal betrof de achterstand op de jongens aardig in.[13] Maar het ging de universitaire vrouwengroepen niet alleen om deelname van meer vrouwen aan het universitaire onderwijs, ook de inhoud van het studieprogramma stond ter discussie. Bij geschiedenis had de nadruk altijd sterk gelegen op de politieke en militaire gebeurtenissen, waarin vrouwen nauwelijks een rol speelden. Dit was met de opkomst van sociale geschiedenis al aan het verbeteren, maar veelal waren vrouwen daarin nog niet veel meer dan een demografische factor. Hierin moest verandering komen. Om te beginnen wilden we daarom als groep zoveel mogelijk onderzoek doen naar de rol van vrouwen om deze lacunes in de geschiedschrijving aan te vullen. Dit was de

inhaalslag. Was die voltooid, dan konden zowel mannen als vrouwen in geïntegreerde geschiedschrijving de hun toekomende plaats innemen.

Een open groep

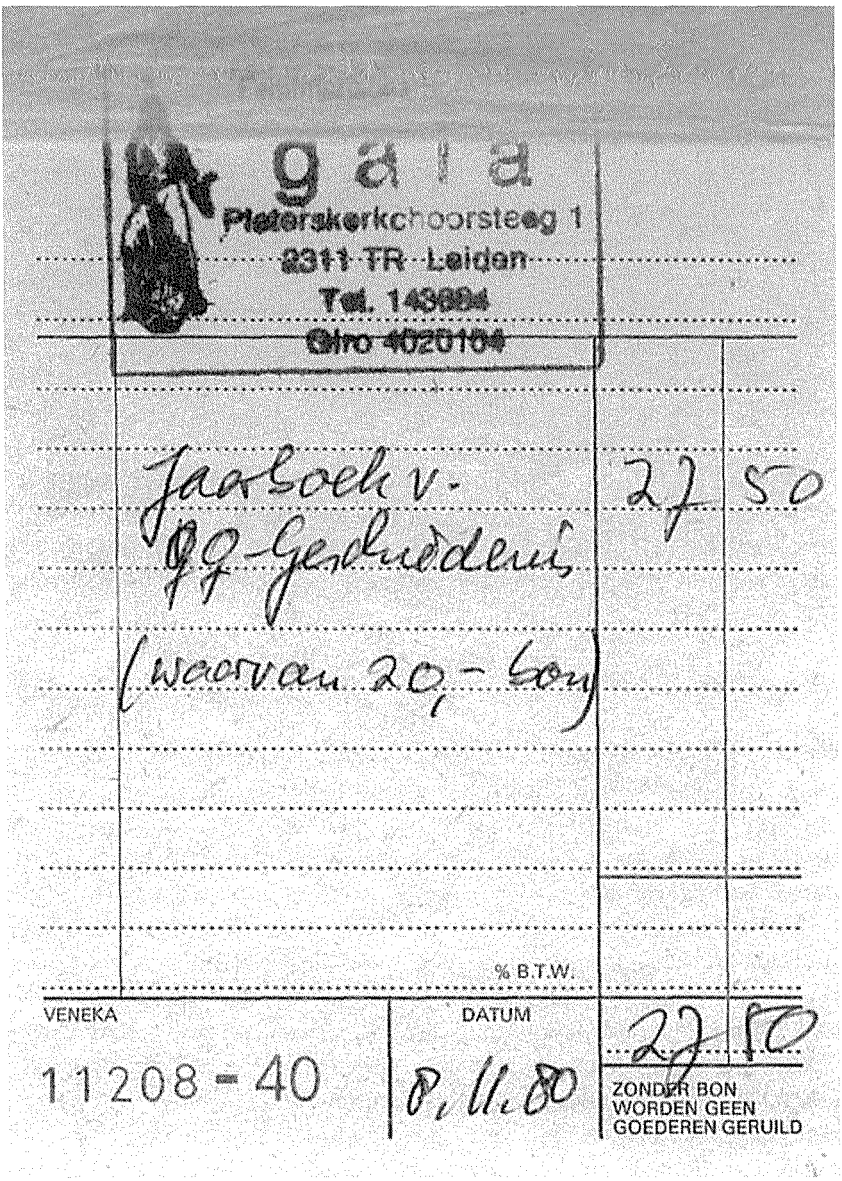
Wie werden er nu lid van de vrouwengeschiedenisgroep? De Leidse groep heeft in totaal ongeveer zestig leden gehad, die voor kortere of langere tijd lid bleven en meer of minder actief waren. Het waren voornamelijk geschiedenisstudentes, een paar docentes uit het middelbaar onderwijs en verschillende studenten uit andere studierichtingen. Sommigen bleven ook na hun afstuderen nog actief op vrouwengeschiedenisgebied, maar niet altijd in groepsverband.

De Leidse vrouwengeschiedenisgroep was een open groep. Al waren de oprichtsters veelal de feministisch socialistische (femsoc) ideologie toegedaan, dat betekende niet dat nieuwe leden die ook moesten onderschrijven. Met de komst van nieuwe leden raakte de feministisch socialistische visie langzamerhand op de achtergrond. Eenzelfde trend viel landelijk waar te nemen. Ook daar waren de groepen met 'femsoc-ideeën' begonnen, maar allengs van links meer naar het midden opgeschoven. In 1990 kwam het zelfs zover dat het LOV lid werd van de Nederlandse Vrouwenraad.[14] In de beginjaren was dit ondenkbaar geweest, omdat toen – in ieder geval in Leiden – als tegenhanger van de te conservatief bevonden Vrouwenraad, het Progressief Vrouwenoverleg werd opgericht.[15]

Maar al waren de nieuwe leden zelden de femsoc-visie toegedaan, toch konden zij allen – zij het in meer of mindere mate – wél feministisch genoemd worden, in die zin dat zij iets wilden verbeteren aan de positie van vrouwen, al was het maar door vrouwen een plaats te geven in de historie.[16] Deze 'eensgestemdheid' schiep een band en de gezamenlijke activiteiten legden regelmatig de basis voor een hechte vriendschap. De band werd niet alleen versterkt door het samenwerken, maar ook door de weekends die gezamenlijk werden doorgebracht, zoals in Volkel,[17] want al was de vrouwengeschiedenisgroep geen gezelligheidsvereniging, het sociale aspect speelde wel degelijk een belangrijke rol.

Aanvankelijk werd nog regelmatig gediscussieerd over de relatie tussen feminisme en vrouwengeschiedenis, maar deze discussie verwaterde: het

Bonnetje van vrouwenboekhandel Gaia.

feminisme ebde langzaam weg. Wel kwam bij de discussie over feminisme en vrouwengeschiedenis de vraag aan de orde of mannen onderzoek konden doen naar vrouwen in het verleden. Het antwoord was 'ja', want in Leiden is het mannen nooit geweigerd om lid te worden van de groep, in tegenstelling tot in andere steden. Immers, kunnen alleen homo's onderzoek doen naar homoseksualiteit en zwarten naar Apartheid? Niet dat mannen in groten getale toetraden. In de beginperiode was er af en toe één man lid. In latere jaren was er een enkele keer een mannelijke gastspreker. Niet alle vrouwengroepen van de Leidse universiteit waren zo tolerant ten opzichte van mannen. Zo mochten mannen niet schrijven voor het nieuwe blad *Lotta*, bestemd voor universitaire vrouwen.[18] De Vrouwengeschiedenisgroep nam het toen zelfs voor mannen op en schreef hier in maart 1982 een boze brief over! Maar al had de Leidse groep het standpunt ingenomen dat mannen ook mochten meedoen, toch dook de discussie af en toe weer op. Dit was als er nationale of internationale congressen op de agenda stonden en de toelating van mannen bepaald moest worden. Een tolerante houding in dezen, overigens niet alleen van de Leidse groep, deed een aantal Utrechtse vrouwen in 1985 nog uitroepen: "Vrouwen, wat is er met jullie gebeurd?"[19]

Groepsconjunctuur

Hoe was het ledenverloop en waarom werd de groep opgeheven? In de eerste jaren, waarin vrouwengeschiedenis een soort hype was, groeide de groep als kool. We waren helemaal vol van onze pioniersarbeid en het was geweldig om de studie aan te kunnen passen aan de eigen belangstelling. We brachten onszelf onder de aandacht door stukjes te schrijven in bladen als *Mare*, voor de hele universiteit, en in de *HIC*, de studiegids en de mentoraatsmap van de subfaculteit. We stonden jaarlijks op de 'voorlichtingsmarkt' voor eerstejaars geschiedenisstudenten, of op de El Cid-markt voor alle nieuwe studenten. Ook toen het blad *Lotta* verscheen, leverden leden van de groep een bijdrage.

Ondanks kleine impasses, die veelal werden opgelost door 'weer iets inhoudelijks te doen', zoals het voorbereiden van een werkcollege over vissersvrouwen of het opzetten van een eigen onderzoek, bereikte de groep eind 1980 haar hoogtepunt wat ledenaantal betrof. Op een adressenlijst uit december van dat jaar staan 28 namen.[20] Eén daarvan is die van Marjan

Schwegman, de in 1979 aangestelde medewerkster vrouwengeschiedenis uit Amsterdam. Met haar komst nam de noodzaak om actief te zijn op de subfaculteit af en langzamerhand kwam de groep losser te staan van de universiteit. De aandacht werd verlegd van de Leidse universiteit naar landelijke zaken, zoals het middelbaar onderwijs en de organisatie van landelijke en zelfs internationale evenementen. Toch richtten de publiciteitspijlen zich wel telkens weer op de Alma Mater wanneer de groep door gebrek aan nieuwe leden ten onder dreigde te gaan. 'Stukjes' over de groep moesten in de universiteitsbladen worden geschreven of een filmavond moest worden georganiseerd, en ook Marjan werd daarbij aangeroepen. Zij moest zorgen voor vers bloed; zij gaf immers college aan jongerejaars.

In 1981 was dit nog niet aan de orde; de groep zat nog vol leven, mede dankzij een door de gemeente toegekende subsidie. Deze gaf de stoot tot het idee om het eigen onderzoek – naar thuiswerk in Leiden – te doen uitmonden in een brochure. Tegelijkertijd kwamen andere brochures op stapel te staan. Dat jaar bezochten gemiddeld zo'n tien tot elf vrouwen de vergaderingen en eind 1981 stonden er negentien namen op een adressenlijst. In 1982 bezochten echter nog maar gemiddeld acht vrouwen de vergaderingen.

De daling van het aantal actieve leden was een feit. Steeds meer vrouwen van het eerste uur begonnen af te studeren. Sommigen verdwenen daarna uit Leiden of waren te druk met hun baan om nog veel tijd vrij te kunnen maken voor de vrouwengeschiedenisgroep. Anderen bleven wel lid, maar waren niet in staat de tweewekelijkse vergaderingen regelmatig bij te wonen. Overigens waren deze vergaderingen al een tijdje niet meer afwisselend bij leden thuis, zoals in het begin. Daarvoor was de groep te groot (of waren de kamers te klein). Ze werden gehouden in het gebouw van de subfaculteit aan de Middelstegracht. Met de verkleining van de groep gingen de vergaderingen weer terug naar de (huis)kamer, al dan niet met een maaltijd vooraf, de zogenaamde eetvergaderingen.

De werving van nieuwe leden lukte moeizaam. Dit kwam deels ongetwijfeld door de institutionalisering van vrouwengeschiedenis; met de komst van Marjan Schwegman had vrouwengeschiedenis een vaste plaats gekregen aan de subfaculteit en was een van de doelen van de groep bereikt. Maar tevens zal een rol hebben gespeeld dat met de invoering van de tweefasestructuur de studieduur aanzienlijk was bekort. Hierdoor hadden studenten weinig tijd

[tekstfragment 'Geboorteregeling']

Geboorteregeling

Op een vraag naar geboortebeperking antwoordde de vrouw: "Vroeger was het zo, dat de mensen helemaal niets wisten. Vroeger was het allemaal 'omsteken' en dat was gemeen en gevaarlijk en dat deden ontzettend veel mensen. Niet bij ons soort mensen, maar toen ik een jaar of 20, 25 was, heb ik wel van iemand gehoord, dat er een knappe vrouw was, die in verwachting was. Ze ging naar een buurvrouw toe, ook in de buurt en die zei: 'Weet je wat, je moet maar zoveel groene zeep innemen en dan komt dat kindje los.' Ze heeft dat ingenomen, is toen naar het ziekenhuis gebracht. Ze is helemaal verbrand en doodgegaan. Dat was de loog.

Dan had je ook vrouwen die naar speciale vrouwen gingen. Ik weet ook, twee ervan hebben in de gevangenis gezeten. Die vrouwen deden dat met een soort naald, heb ik wel eens gehoord. Maar ja, daar kon je ook van doodbloeden natuurlijk. [...] En ontzettend veel miskramen. Ik weet van mijn moeder, die 7 kinderen heeft gehad, buiten haar miskramen, zonder dat ze er iets aan deed. We woonden toen op het Levendaal. Mijn moeder was toen 45 jaar. Mijn grootmoeder en mijn vader stonden erbij toen ze weggebracht zou worden naar het ziekenhuis. Het zou weer een miskraam worden. Toen zei ze (haar grootmoeder): 'Dirk, dat redt Geert niet meer.' De dokter stond erbij en toen ineens kwam het. Gelukkig is ze toen thuis kunnen blijven. Maar er waren er zóveel. Ik heb nog wel gezien dat er iemand werd weggebracht uit de Kraaierstraat met zo'n wagentje. Dan gingen de vrouwen zo met de kindertjes de kist in..."

meer om actief te zijn naast hun studie.[21] De groep wist nog wel nieuwe leden te trekken, maar die bleven niet altijd lang en werden niet altijd actief.

In de notulen van maart 1983 was er sprake van een actieve kern van zeven vrouwen.[22] Dit bleef zo tot het einde, al stonden er wel meer namen op de adressenlijsten. Zes tot zeven vrouwen bezochten ook regelmatig de vergaderingen, die vanaf eind 1986 in plaats van tweewekelijks, maandelijks werden gehouden. Op die vergaderingen werd recente literatuur over vrouwen-

Een andere vrouw vertelt:
"Ik ben aan de Bond (is de Nieuw Malthusiaanse Bond) gekomen toen de tweede geboren was. Toen had je nog bakers en die baker die was erg voor de Bond en die zei: 'Meid als je nou niet meer...', afijn toen ben ik er nog niet aangegaan. Maar toen kort daarop kwam me man werkeloos en toen kwam ze weer naar me toe. Toen heb ik met me man erover gepraat en zegt ie: 'Ja, ik laat het aan jou over, jij moet ze grootbrengen, jij heb de zorgen erover, ik heb ze ook wel maar jij heb toch meer zorgen.' Nou en toen ben ik naar d'r toe gegaan en heeft ze me de weg gewezen. [...] Als je er werkelijk naar leefde, kon je er buiten blijven (d.i. zwangerschap) en was dat wat ze je gaven ook wel betrouwbaar. Maar als je bleef rommelen en je liep niet naar wat hun voorschreven, nou dan was het risiko groot. Maar als er iets gebeurd was, nou dan ging ik altijd meteen me bed uit om het maar eens eerlijk te zeggen en dan spoelde ik alles weg en dat kon ik toch veel beter doen dan dat je een nacht bleef slapen en het verschuift. Je moest het wel naleven. Ik heb maar 2 dochters gehad, en dan ken je wel zeggen: 'Nou ja, dan mot ik me bed uit als het zo koud is.' En ik zeg maar zo: ik ken beter één keer me bed uit gaan, als dat ik elke avond me bed uit mot als er een wicht bij is. Dat heb ik me eigen altijd maar voorgehouden."

Uit: *Vrouwengeschiedeniskrant* 1 (1978), nr. 1; bewerking van interviews jaren twintig en dertig, Haver en Gortbuurt en de Kooi.

geschiedenis behandeld of sprak een van de leden of een gastspreker over eigen onderzoek. Een onderzoek waarmee alle groepsleden zich gezamenlijk hadden willen bezighouden, kwam door tijdgebrek niet van de grond. De leden van de Leidse groep waren te druk geweest met allerlei andere zaken, zoals met het bezoeken van een internationale conferentie over vrouwengeschiedenis in Wenen begin 1984, met de adviezen voor de eindexamencommissie (de HEG) in 1985 en 1986, met de organisatie van twee workshops

voor het International Congress of Women's History, dat in maart 1986 in Amsterdam werd gehouden, met de organisatie van de 'themadag' in hetzelfde jaar, ter gelegenheid van het tienjarig bestaan van het LOV, met de feestelijke viering van het tienjarig bestaan van de Leidse groep, ook in 1986, en meerdere malen met de organisatie van het LOV. Dit was als Leiden aan de beurt was; de organisatie rouleerde. Bij die organisatie hoorde ook het maken van een *Vrouwengeschiedeniskrant*.

Overigens waren de zeven vrouwen die actief waren in 1983 anderen dan die in 1991 uiteindelijk de groep ophieven: de actieve kern had zich geheel vernieuwd. Zo hadden eind 1986 de twee 'langstzittende' leden de groep verlaten. Dat waren Loes Meeuwisse, die na acht jaar afscheid nam, en Zonneke Matthée, die het na negen jaar welletjes vond. Zonneke bleef nog wel jaren actief op vrouwengeschiedenisgebied, maar dan op landelijk niveau.[23] In 1988 hield Esther Jorna het na bijna acht jaar voor gezien, na het zevende door Leiden georganiseerde LOV in februari van dat jaar.

In 1989 kondigde Marjan Schwegman haar vertrek aan naar de Universiteit van Amsterdam (UvA). Dit had tot gevolg dat de groep wederom de band met de universiteit wilde aanhalen, om de vinger aan de pols te houden, maar echt makkelijk bleek dit niet. De groep en de universiteit waren inmiddels te ver uit elkaar gegroeid. Het feit dat de laatste groepsleden, op één na, allemaal geschiedenis hadden gestudeerd in Leiden, deed hier niets aan af. Vier van hen hadden nog wel de video over vrouwen in het Leidse Volkshuis gemaakt, ter ere van het negentigjarig bestaan, dus werkeloos was de groep niet geweest, maar voor andere activiteiten op vrouwengeschiedenisgebied waren de laatste leden al naar 'het landelijke' uitgeweken. Zo hadden zij al deel uitgemaakt van de redactie van de *Vrouwengeschiedeniskrant*, die vanaf 1990 centraal werd gemaakt, en in het bestuur gezeten van de nieuwe Vereniging voor Vrouwengeschiedenis (VVG), zoals het oude LOV ging heten.[24] In het begin was het LOV alleen bedoeld als overlegorgaan voor universitaire vrouwengeschiedenisgroepen, maar allengs had het steeds meer organiserende en coördinerende taken naar zich toegetrokken. Vanaf 1980 was hier zelfs al (tijdelijk) een betaalde kracht voor aangesteld. Met de omvorming van het LOV in een Vereniging kon bovendien iedere belangstellende lid worden, zonder eerst lid te hoeven worden van een groep. Deze 'centralisatie' van vrouwengeschiedenisactiviteiten maakte de groepen op den duur overbodig en

Aan de waslijn in Hoeven, mei 1979. Van links af: Loes Meeuwisse, Zonneke Matthée, José Niekus, José van Schie, Marian Weevers, Saskia Groenewegen.

langzamerhand verdwenen deze. Zo ook de Leidse. Op de vergadering van 10 april 1991 werd besloten – in aanwezigheid van vier van de zes leden – de groep op te heffen.[25] Een enkeling bleef nog een paar jaar actief voor de VVG.[26]

Integratie op de subfaculteit: van viswijf tot …

In de beginjaren was nog geen sprake van een verschuiving naar landelijke activiteiten, want in Leiden was nog genoeg werk te doen. Het meest voor de hand liggende werkterrein van de groep die was opgericht door geschiedenisstudentes, was de subfaculteit. We werkten er hard aan om vrouwengeschiedenis een plaats te geven binnen het studieprogramma. We verzamelden zoveel mogelijk boektitels om deze vervolgens op de literatuurlijsten bij de verschillende 'vakgroepen' geplaatst te krijgen en drongen aan op een mede-

werkster vrouwengeschiedenis.[27] Individueel gingen we aan de slag met het maken van werkstukken.

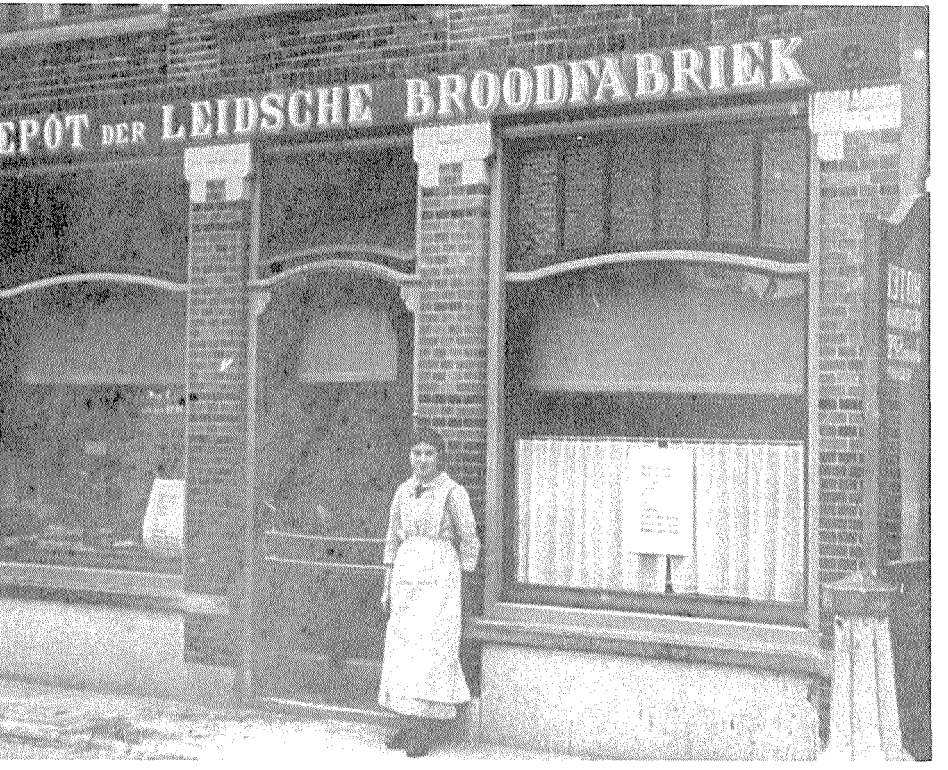
Voor mij, bijvoorbeeld, stond in mijn derde jaar een werkstuk Middeleeuwen op het programma bij H.P.H. Jansen. Hij gaf toestemming voor het onderwerp Vrouw in de Middeleeuwen, maar wel onder de voorwaarde dat de theoretische uiteenzetting over feminisme en socialisme zoals in de *HIC* had gestaan, achterwege bleef. Die had hij al gelezen. Het bleek geen eenvoudige zaak literatuur te vinden, maar ik roeide met de riemen die ik had. Het commentaar op mijn werkstuk was uitgebreid. Vooral de verontwaardigde toon die in mijn werkstuk doorklonk, bijvoorbeeld waar het de rol van de Kerk in de onderdrukking van vrouwen betrof, vond Jansen een beetje overdreven. Het was waar; ik was helemaal gegrepen door de 'goede zaak': het blootleggen van vrouwenonderdrukking.[28]

Mijn tweede werkstuk was voor Vaderlandse Geschiedenis, ook prekandidaats. Daarvoor had ik me laten inspireren door 'het viswijf' Kaat Mossel. Ik kon het echter voor mezelf niet verantwoorden een werkstuk over één vrouw te schrijven, die daarbij al de nodige bekendheid genoot, en dus spitte ik door zoveel mogelijk literatuur over het eind van de achttiende eeuw om meer over de deelname van vrouwen aan patriottische of Oranjegezinde relletjes en oproeren te weten te komen. De oogst was mager.

De houding van de docenten tegenover onze voorkeur was over het algemeen welwillend.[29] Een enkeling had uit zichzelf al een werkcollege over vrouwen gegeven, zoals W. den Boer, over vrouwen in de Oudheid. Hij had zelfs al – zei hij ons trots – een boekje over dat onderwerp geschreven, met als titel *Eros en Amor*. Zijn (bijna) naamgenoot D. de Boer bleek even goedwillend. Hij startte een prekandidaatscollege over vrouwen in de Middeleeuwen, wat helaas bij gebrek aan materiaal niet al te soepel verliep.[30] Er waren duidelijk nog heel wat witte vlekken in te vullen, maar er werd op alle universiteiten hard aan gewerkt.

Afstuderen op een onderwerp over vrouwen bleek eveneens mogelijk, zoals drie vrouwen van onze groep aantoonden, die gezamenlijk onderzoek deden naar de Nieuw Malthusiaanse Bond, de voorloper van de NVSH.[31] Het was jammer dat hun begeleider, H.A. Diederiks, er weinig van afwist en zijn rol daardoor beperkt bleef tot het 'technische' gedeelte. Toch stond hij later positief tegenover een studenteninitiatief om een werkcollege te geven over twee

Dienstmeisje, begin twintigste eeuw.

Leidse buurten, de Haver- en Gortbuurt en de Kooi in de jaren dertig. Hiervoor werden zowel mannen als vrouwen geïnterviewd en een aantal vragen had betrekking op de rol van vrouwen, zoals met betrekking tot geboorteregeling, betaalde arbeid en burenhulp.[32] In het kader van dit werkcollege (1977-1978) nam Diederiks ons (in 1979) mee naar een Oral History Conference in Colchester.

Een andere keer bood het onderwerp minder mogelijkheden, zoals bij het werkcollege economische geschiedenis (1978-1979) van H. de Vries over Stork (een machinefabriek te Hengelo). Desondanks stond hij Marianne Vaes, Anneke Lambrechts en mij toe om binnen dit werkcollege een onderzoek te doen naar respectievelijk vrouwelijk kantoorpersoneel, textielarbeidsters en dienstboden in de jaren dertig.[33] Wij vergeleken hierbij de werkgele-

[tekstfragment 'O ja, vroolijk']

Een deel uit het 'Verhoor' van Cecilia Booms, geb. De Water, oud 28 jaar, drukster bij de Katoenmaatschappij, te Leiden, voor de arbeidsenquête 1890.

De Voorzitter: Welk werk verricht gij op de fabriek?
A. Invullen.
V. Wat is dat?
A. De bouquetten in het werk persen.
V. Geschiedt dat ook met een blok?
A. Neen, met een klein plaatje.
V. Dat is dus geen zwaar werk?
A. Neen.
V. Moet gij dat staande doen, of kunt gij daarbij zitten?
A. Men moet het staande doen.
V. Hoeveel verdient gij gemiddeld in de week?
A. Van *f* 4,– tot *f* 6,–.
V. Verdient gij wel eens meer?
A. Neen.
V. Hebt gij altijd bij de Katoenmaatschappij gewerkt?
A. Ja, van mijn 12e of 13de jaar af.
V. Werd er toen veel langer gewerkt dan nu?
A. Neen, de werktijd is zoowat dezelfde gebleven.
V. Zijt ge tot uw 12de jaar naar school gegaan?
A. Ja.
[...]
V. Op de zaal waar gij zijt, werken uitsluitend vrouwen?
A. Ja.
V. Zijn de sekreten in die zaal?
A. Neen, op de plaats.
V. Hebben die privaten gesloten deuren?
A. Neen, daar zijn geen deuren aan de privaten. Wel zijn mannen en vrouwen apart.
V. Zijt gij getrouwd? En zoo ja, waar werkte uw man, toen gij trouwde?

A. Ik ben getrouwd; mijn man werkte op de Katoenfabriek als sjouwer, wat hij echter wegens slapte van werk, heeft moeten laten varen. Toen is hij in de kapok- en veerenfabriek van Beuth gekomen, maar daar kon hij, door zijn zwakke borst, het werken in de veeren niet uithouden. Nu loopt hij voor mijnheer Spruijt met melk en hangt zijne verdienste af van hetgeen hij dagelijks slijt. Op de katoenfabriek verdiende hij *f* 5,60 à *f* 6,00; nu minder en ongeregeld.
V. Gij moet dus wel op de fabriek werken?
A. Ja, Mijnheer de Voorzitter, want wij hebben twee kinderen, een meisje van 6 en een van 3 jaren, en mijn man kan soms heele dagen niet uit melkverkoopen gaan.
V. Waar zijn uwe kinderen, als gij op de fabriek werkt?
A. Wanneer ik om zes uur naar de fabriek ga, slapen zij nog. De vrouw, die in hetzelfde huis beneden woont, kleedt ze om zeven uur aan. Om acht kom ik tehuis om naar de kinderen te zien, zooals wij allen doen, en dan gaan zij naar school bij de zusters. De oudste komt om half twaalf te huis, maar de jongste blijft den geheelen dag op school. Het kind blijft dan meest in den tuin spelen en krijgt dan daar zijn eten, somstijds ook wel van de zusters.
V. Hebt gij 's middags tijd om uw potje te koken?
A. Ja, altijd; wij kunnen een half uur vroeger weggaan, als wij er om vragen.
V. Doet gij het wel?
A. In den regel wel.
V. Kunt gij ook koken, als gij niet vroeger naar huis gaat?
A. Neen, dan doet de buurvrouw het; die zet dan al vast de aardappelen op.
V. En hebt gij na het eten nog tijd om op te ruimen en alles schoon te maken?
A. O ja, vroolijk.
[...]

Uit: *Meisjes en vrouwen in Leiden. Werken en leven in vroeger tijden* (1982) 17-20.

genheid in Leiden voor deze beroepsgroepen met de landelijke situatie. Die dienstboden spraken mij wel aan, niet in de laatste plaats omdat mijn moeder voor haar huwelijk jarenlang dienstmeisje was geweest. Zij werden uiteindelijk ook het onderwerp van mijn eindscriptie.[34] Vanuit deze belangstelling interviewde ik onder anderen mevrouw S.[35]

... vissersvrouwen

Onze meest prominente 'overwinning' aan de subfaculteit was het werkcollege over vissersvrouwen. Els van Eijck van Heslinga, assistente van J.R. Bruijn van zeegeschiedenis, bracht ons op het idee. Een aantal leden van de groep zette zich aan het werk en bezocht om te beginnen het Vlaardings Visserijmuseum, op zoek naar bronnen. Ook Scheveningen en Katwijk werden aangedaan en uiteindelijk kwamen we tot een voorstel dat door Bruijn werd geaccepteerd. Tijdens het werkcollege, dat liep in het studiejaar 1979-1980, deden we bronnenonderzoek en interviewden we vrouwen in de drie vissersplaatsen. Het Vlaardings Visserijmuseum bood ons daarna de mogelijkheid om een tentoonstelling: *Vissersvrouw. Zelfstandig tegen wil en dank*, te maken, die daar in 1982 te zien was.[36] Marjan Schwegman hield een openingspraatje; zij was bij het begin van het werkcollege aangesteld en had deelgenomen aan de begeleiding. Van de tentoonstelling werd een diaserie gemaakt en verder werd al het materiaal gebruikt bij een lessenserie voor 'didactiek', waarbij het idee was dat leerlingen zelf een tentoonstelling over vissersvrouwen zouden maken.

Didactiek, een keuzeonderdeel van de studie waarbij de eerstegraads lesbevoegdheid gehaald kon worden, was – op de afstudeerscriptie na – de laatste gelegenheid om binnen de studie met vrouwengeschiedenis bezig te zijn. Voor dit studieonderdeel moesten onder meer lesontwerpen worden gemaakt en moest stage worden gelopen. Voor de lesontwerpen gebruikten wij niet alleen 'de vissersvrouwen'. Eerder al waren wij met zes vrouwen bezig geweest om een lessenserie over vrouwenarbeid in crisistijd in elkaar te steken.[37] Dit werd niet op alle scholen waar wij stage liepen – in tweetallen – met gejuich begroet. Op de school waar geschiedenisdocente Tineke van Loosbroek – lid van onze groep – werkte en waar Anneke Lambrechts en ik onze proeflessen gaven, waren de leerlingen al enigszins met vrouwengeschiedenis vertrouwd

geraakt. Maar dit gold niet voor een school in Voorburg. Daar presteerde een docent het om te vragen of de lessen over vrouwen soms alleen voor meisjes waren bedoeld. Blijkbaar had hij met eerdere lessen over politieke en militaire geschiedenis alleen de jongens aangesproken!

Voor een breed publiek

Naast de activiteiten op de subfaculteit had de Leidse Vrouwengeschiedenisgroep al vanaf het begin als doel om vrouwengeschiedenis onder de aandacht te brengen van een breed publiek, zowel binnen als buiten de universiteit. Dit gebeurde door middel van lezingen, een tentoonstelling, een 'grote' en een 'kleine' brochure, diaseries en een video.

Na de oproep in de *HIC*, het subfaculteitsblad, om geschiedenisstudenten op het bestaan van onze groep te wijzen, kregen wij het verzoek van het Histories Aktie Komitee (HAK) om een lezing te houden, in het kader van een lezingencyclus. Die kans grepen wij onmiddellijk aan. De lezing vond plaats op 9 maart 1977 in zaal 10 van het Academiegebouw aan het Rapenburg. Ik schreef hier een dag later in een brief het volgende over:

Eindelijk de lezing achter de rug. We hebben 'm met z'n 2-en gehouden (Marjolein[38] en ik); ik de inleiding, de middeleeuwen en de periode na de M.E. tot de 19e eeuw, Marjolein de 19e eeuw. We hadden het toegespitst op de ideologie m.b.t. de vrouw.
Er was ruimschoots propaganda voor gemaakt d.m.v. affiesjes en het stond vermeld in de nieuwsbrief van Vrouw en Universiteit (bereik ± 60 mensen) en in de nieuwsbrief van het Vrouwenkafé. Er waren ± 90 mannen en vrouwen. Er mag dus worden gesproken van een grote opkomst (bij andere HAK-lezingen waren er ± 40). Ik had er al driemaal van gedroomd en was al weken van tevoren zenuwachtig, maar toen ik eenmaal voor de volle zaal mijn mond had opengedaan, viel het allemaal erg mee. Mijn stem trilde niet eens zo erg. Ik had niet verwacht dat het zo goed zou gaan. Alleen op het eind kreeg ik een aantal black-outs, dus toen heb ik het maar kort gehouden (uit noodzaak dus) en afgerond, waarop Marjolein, die de hele tijd naast mij had zitten zuchten (van de zenuwen), het overnam. De diskussie liep ook aardig, al was het niet tot ieders tevredenheid. Deze lezing was het resultaat van een hoop vergaderingen. Je ziet dus, niet alleen gezelligheid, maar ook resultaten: we hebben weer een hoop mensen warm gemaakt voor de vrouwengeschiedenis!

Hennie Koek deed hiervan uitgebreid verslag voor het universiteitsblad *Mare*, onder de titel: '"Dat het altijd al zo is geweest" is als rechtvaardiging onjuist: Maatschappelijk bestel mede verantwoordelijk voor de discriminatie van de vrouw'.[39]

LOV 6-2-1988: Mattanja Schwencke (l.) en Marjolein Zaal.

LOV 6-2-1988: Anjo Roos (l.) en Lilly Kramer.

Wij herhaalden de lezing voor Ouders op Herhaling, een vorm van tweedekansonderwijs waarvan vooral vrouwen gebruikmaakten. Een andere vorm was de VOS-cursus[40] die in vele plaatsen werd gegeven. Menig lid van onze groep reisde af naar zo'n bijeenkomst in Leiden, Alphen aan den Rijn of Voorburg, om vrouwen daar iets te vertellen over hun geschiedenis. In 1978 maakten we een kleine tentoonstelling over vrouwen in de jaren dertig voor de Leidse protestavond van 'Vrouwen tegen Bestek 81'.[41] Vrouwen dreigden door de bezuinigingsvoorstellen van de regering-Van Agt weer net zo de dupe te worden als in de jaren dertig.

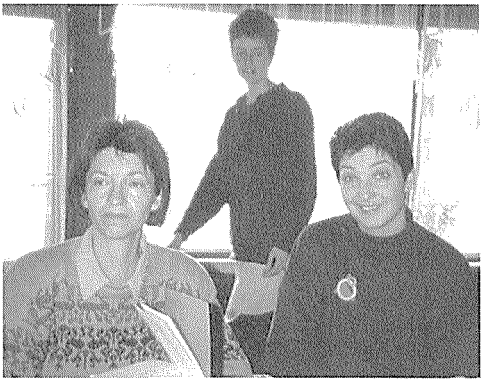
Een enkele maal werd een school aangedaan, zoals het Rijnlands Lyceum in Oegstgeest, dat in 1979 een dag organiseerde in het teken van feminisme. Daarnaast werden vrouwenhuizen en vrouwencafés in diverse plaatsen bezocht, tot in Oud-Beijerland toe. Verder werden nog de plattelandsvrouwen in Zwammerdam aangedaan en in Leiden kwamen we nog bij het Katholiek Vrouwengilde, de Leidse Vrouwenraad, vormingscentrum Troef en bij de FNV-vrouwen.[42]

Maar we spraken niet alleen voor vrouwenorganisaties. We deden ook 'gemengde' organisaties aan, zoals een MO-opleiding, verschillende subfaculteiten, het historisch dispuut Quack, de zeilvereniging De Blauwe Schuit en de studentenvereniging Augustinus. De onderwerpen varieerden sterk en hingen af van de belangstelling of deskundigheid van de 'afgevaardigden' of met de vraag. Soms kwam er een verzoek om een 'praatje' over een bepaald onderwerp, zoals over lesbische vrouwen (een verzoek van de

6-2-1988: Sonja van Duin (staand) en
eline Zirkzee (voorgrond).

LOV 6-2-1988: Liesbeth Hesselink
(links) en Esther Jorna.

Lesbische Vrouwen Leiden), maar daar hadden we geen materiaal over. De geschiedenis van lesbische vrouwen was nog meer verborgen dan die van heterovrouwen. Een verzoek van de Delftse vrouwenbeweging onderzoek te doen in haar archieven werd opgepakt door Jorien Meerdink, die er haar afstudeeronderwerp van maakte. Een ander verzoek kwam van de gemeente Leiden eind 1981, om vrouwennamen te leveren voor de nieuw te bouwen wijk de Stevenshof.[43] In 1982 maakten leden van de groep die ook deelgenomen hadden aan het werkcollege over Vissersvrouwen de al eerder genoemde tentoonstelling voor het Vlaardings Visserijmuseum.

Het zwaartepunt van deze activiteiten lag in de jaren tot 1982. Daarna werd nog slechts incidenteel een beroep gedaan op onze groep. Zoals in 1983, toen de bezetting van het bureau van de sociale faculteit – in november 1982 – werd herdacht met een 'Vrouwenstudiesfestival'.[44] Leden van de groep hielden lezingen over dienstboden en over werkloze vrouwen in de jaren dertig.

In 1985 werd een verpleeghuis in Heerhugowaard aangedaan en eveneens in 1985 maakten vier vrouwen die lid waren (geweest) van de groep[45] een tentoonstelling in de Waag over de werkgelegenheid in Leiden van 1945 tot 1985.[46] Die tentoonstelling ging echter niet specifiek over vrouwen. Wel kwam de textielfabriek van Clos en Leembruggen aan bod, waar veel vrouwen werkten, en de conservenfabriek van Nieuwenhuizen, waarvoor veel vrouwen thuiswerk deden.

In 1986 kwam er een verzoek van de Leidse Vrouwenraad, bij monde van een oud-lid van onze groep,[47] om bij gelegenheid van het tienjarig bestaan van

de Raad een lezing te houden, en in 1987 werd mij gevraagd om een cursus vrouwengeschiedenis te geven voor het Leidse Volkshuis.[48] Daarna gaf Jacqueline Zirkzee die cursus een aantal keren. Dit contact leidde in 1989 tot het verzoek aan de groep om een video te maken over vrouwen bij het Volkshuis in het kader van zijn negentigjarig bestaan. De titel van de video luidde: 'Waar ik mens onder mensen kan zijn'.[49] Hierin vertelde onder andere mevrouw Witteman-Dool over het lentefeest, van voor de oorlog:

Nou het Lentefeest, die werden dan gehouden op een, dat zal jullie misschien niets zeggen, op het NBLO-terrein, een sportterrein op de Zoeterwoudsesingel, het is nu dacht ik een korfbalclub, dan werd er eerst, een paar maanden van te voren werd alles ingestudeerd. Dat lentefeest, dat was, dat stelde de ... je kreeg eerst de zomer, de herfst, winter en de lente, daar eindigde het mee, alle jaargetijden. Er werd altijd een lentekoningin gekozen en dat was altijd een meisje, een mooi blond meisje. Dus, ik kwam er nooit in voor, want zo mooi was ik vroeger niet, en ik ben een keertje kleine meiboom geweest, een keer boerin en een keer herfstblaadje, en dan ging je dat van tevoren instuderen en dan met Tweede Pinksterdag was het feest en met Hemelvaartsdag gingen we pijpekruid plukken, daar zul je dan ook misschien wel eens over gehoord hebben, dan ging je lopend naar Zoeterwoude en dan had je een liedje wat je dan zong.

Interviews

Zowel voor de werkstukken als voor de colleges stuitten wij aanvankelijk op een groot gebrek aan bronnen. Literatuur over vrouwengeschiedenis was er nog weinig en de bronnen over vrouwen waren schaars, zeker waar het gewone vrouwen betrof, die zelf geen schriftelijke bronnen hadden nagelaten. We zochten in het Gemeentearchief Leiden en in het Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging in Amsterdam, dat toen nog niet goed geordend was, maar veel vonden we niet. Een van de methodes die daarom juist in deze tijd, met belangstelling voor de geschiedenis van het gewone volk, opgang deed, was die van de *oral history*. Dit begrip kwam overgewaaid uit Engeland, waar men Oral History Conferences hield en een *Oral History Journal* uitgaf. In Nederland pikte Jaap Talsma dit op; hij initieerde het blad *Transcript*.

Oral history kwam neer op het interviewen van mensen over hun leven. Een prachtige mogelijkheid dus om achter 'verborgen' vrouwenlevens te komen, al zaten er wel wat haken en ogen aan. Om te beginnen natuurlijk de

tijdspanne die beslagen kon worden; veel verder dan de tijd van een mensenleven – met misschien nog wat overgeleverde herinneringen – kon men niet gaan. En dan de complexe werking van het geheugen, zoals de selectiviteit: wat wordt wel onthouden en wat niet, en kloppen de herinneringen wel met de realiteit? Niet alles is aan de hand van historische feiten te controleren.

Een ander nadeel was dat niet iedereen zich zomaar liet interviewen en dat niet alle vrouwen daarvoor even geschikt bleken te zijn, bijvoorbeeld door een slecht geheugen. In andere gevallen kon het zijn dat een verhaal telkens werd onderbroken, omdat de geïnterviewde gefixeerd was op eigen kwalen of recente gekrenktheden. Desondanks vormden de interviews een waardevolle bron om vrouwenlevens beter in beeld te krijgen: dat van onze moeders tot thuiswerksters, textielarbeidsters en vissersvrouwen aan toe. Het interviewen van de Leidse thuiswerksters was een groepsproject dat geheel los stond van de universiteit en dat leidde tot de uitgave van een brochure.

Geld, brochures en diaseries

Begin 1980 werd ons – na een aanvraag uiteraard – door de gemeente een subsidie toegekend van bijna drieduizend gulden. Als groep hadden we natuurlijk altijd uitgaven, zoals voor reiskosten, kopieer-, porto- en telefoonkosten. Het eerste LOV-bezoek van twee leden van de groep was nog bekostigd uit een 'HAK-potje', maar het Histories Aktie Komitee was inmiddels opgeheven. We dachten er net over contributie te gaan heffen toen we van het Vormingswerkcentrum van de Leidse universiteit de richtlijnen voor subsidieaanvragen aangereikt kregen. Toen het aangevraagde geld werd toegewezen, wilden we dit natuurlijk goed besteden en zo ontstond het idee van een eigen onderzoek dat zou moeten uitmonden in een brochure voor een breed publiek. Deze zou moeten gaan over thuiswerk en daarvoor wilden we Leidse vrouwen interviewen. We schaften twee cassetterecorders aan en de nodige bandjes. Nog voor het onderzoek goed en wel van start was gegaan moesten we beslissen of we weer enige duizenden guldens subsidie zouden aanvragen voor het jaar 1981. Dit kwam ter sprake op onze vergadering van 3 december 1980. Sommigen vonden een nieuwe aanvraag bezwaarlijk, omdat was gebleken dat onze groep, van alle vrouwengroepen, het meeste geld had gekregen. Zij waren bovendien het gezeur over geld zat: dat geld

[tekstfragmenten 'interview mevrouw S.']

Mevrouw S. is geboren in Leiden in 1923. Na zes klassen lagere school ging zij in een dienstje werken. Haar moeder was ook altijd dienstbode geweest en vond dat je in de huishouding meer opstak dan in de fabriek. Ze bleef werkzaam in de huishouding tot het begin van de oorlog. Toen konden 'mevrouwen' zich geen dienstbode meer veroorloven, volgens mevrouw S. omdat het voedsel op de bon kwam. Zij ging toen een tijdje in een textielfabriek werken, maar kon daar moeilijk wennen.

Tussen hak en zool ...

"Ja, die onderwijzer, toen ik daar kwam... wij kwamen uit een gewoon arbeidersgezin, mijn moeder was keurig netjes. Onze schoenen werden op tijd gepoetst, maar gewoontjes, zoals het bij iedereen was, en ik was daar pas bij die onderwijzer, en daar stonden 's morgens op de overloop of op de gang stonden die schoenen klaar. Die moest ik dan eerst gaan poetsen. Zodra ik er kwam, moest ik die schoenen gaan poetsen. Dus dat had ik gedaan. En het was een paar ochtenden gebeurd, en op een gegeven moment, 's morgens, komt die mevrouw de kamer uitstuiven: 'Dat is geen schoenen poetsen!' 'Maar mevrouw, ik heb toch mijn best gedaan, ze glimmen.' 'Ja, maar van onder wonen ook mensen', zei ze, 'tussen hak en zool moet je ook poetsen'. Ja, dat had mijn moeder me niet verteld, dus ik wist het niet. Toen stond het huilen me nader als het lachen. Maar ik heb toch tussen de hak en zool gepoetst."

Niet vertrouwd

"En toen moest ik op een ochtend (uit de kelder) een ei halen uit een – dat waren grote weckpotten – ik denk niet dat u dat weet, dat zijn weckpotten en daar ging waterglas in. En die werden gevuld met eieren, zo bleven die eieren goed. En af en toe moest ik een ei ... en dat spul was zo griezelig koud als je je hand erin stak, dat leek het wel of je in

het ijs greep. Dat scheen iets te zijn, wat griezelig koud was. En toen was ik uit het water met dat ei en toen brak ik hem. En toen moest ik hem betalen. En toen moest ik er nog een uithalen en toen kwam ik boven en toen zegt ze: 'En hier heb je een potloodje want op de deur hangt een kaartje en daar moet je twee streepjes op zetten.' Toen wist ik nog niet wat het was, en toen later was ik zo brutaal, ik dacht, ik vraag waarvoor dat is. Het drong helemaal niet tot me door. En toen zei ik tegen d'r: 'Mevrouw, waarom moet ik nou die twee streepjes erop zetten? Toen zei ze: 'Nou dat zal ik je vertellen. Dan staat erop hoeveel eieren er uit het waterglas gehaald zijn, want ik vertrouw je niet erg. Ik wil weten hoeveel eieren er nog in die pot zitten.' Toen dacht ik bij mezelf, eigenlijk toch treurig dat je niet vertrouwd wordt en dat je ... terwijl je helemaal niks kwaads in de zin hebt."

Overwerk

"[...] En toen kwam de schoonmaaktijd en toen was ik nog geen 14 jaar, toen zegt ze (mevrouw) tegen me, 's morgens: 'Moet je eens luisteren, je moet eens aan je moeder vragen, of je een paar uurtjes langer mag blijven want we gaan schoonmaken, van achten tot drieën, da's wel kort dag.' Dat was dan zogenaamd een halve dag, maar het was wel tot 3 uur. Wij zeggen tegenwoordig, een halve dag is tot 12 uur, maar bij hun was het 3 uur. 'En dan is het wel kort dag. Want dan ben je misschien ... maar dan moet er ook nog opgeruimd worden.'

Ik zeg: 'Ja, dat moet ik dan ook aan mijn moeder vragen. Nou ja, als het dan niet blijvend is, dan mag dat wel.'

'En weet je wat je dan doet', zegt ze (haar moeder), 'je hebt zo hard schoenen nodig, alles wat je dan krijgt, mag je dan houden, en dan zal ik je een paar centen bijleggen en dan koop je een paar nieuwe schoenen.'

Nou dat was goed, ik ging 's maandagsmorgens vol moed daar naartoe en ik bleef iedere dag, tot tien voor half zes, want ook dat dringt niet tot je door, maar dan later bleek, dat meneer om half zes thuiskwam en dan moest er gegeten worden. En dan was er voor het meisje geen eten; dat kostte te veel geld. Dus ik moest om vijf voor half 6 naar huis, dat was altijd vaste prik, en toen was de week op zijn eind en toen zei ze: 'Mijn man heeft nog geen salaris gehad, ik kan je nou niet betalen; ik doe je volgende week wel betalen.' En dan zei ik: 'Ja maar mevrouw, mijn moeder heeft het ook nodig.' Nou, toen verdiende ik *f* 1,65 bij d'r, per week. Toen zegt ze: 'Als ik je alvast een gulden geef, die 65 centen komen dan volgende week wel, dan zijn we klaar met schoonmaken.' En het was een huis met twee verdiepingen, met een zolder en een kamer of vijf. Dat moest in 14 dagen klaar zijn, want zij wilde in 14 dagen klaar zijn, dus je begrijpt wel er moest gewerkt worden. Het gewone werk ging natuurlijk ook door. Nou, die week daarop zaterdags was ik tot 1 uur en toen kreeg ik dan die 65 cent van die vorige week en die *f* 1,65 van die week en toen zegt ze: 'O ja, je bent langer geweest voor de schoonmaak' en toen kreeg ik een kwartje. En dat vond mijn moeder zelf ook zoiets minderwaardigs, een kwartje, voor 2 weken langer werken, en toen zeg ze: 'Ga maar zeggen dat ik daar geen genoegen mee neem.' Toen kwam ik daar en ik zeg: 'Mevrouw, mijn moeder neemt daar geen genoegen mee.' En toen zegt ze: 'Hoe bedoelt u?' 'Mijn moeder vindt een kwartje te weinig; als ik nou nog meegegeten had.'

Toen zegt ze: 'Je denkt toch niet, dat wij jou ook nog van dat karige weekloon wat mijn man heb, mee laten eten.' Dat bracht ik zo over. En toen zegt mijn moeder: 'Als je daar nou weer komt, zeg je: 'Waarom neemt u dan een dienstbode als u dat niet betalen kan.' Nou, toen was ik te brutaal en toen zegt ze: 'Trek je jas maar aan en verdwijn maar.'

Dus toen stond ik op straat."

In de fabriek

"Toen (rond 1940) ben ik naar de Lammermarkt gegaan, daar was een fabriek van Poot. Breifabriek. Nou en daar heb ik een poosje gewerkt. Ging niet zo erg best. Ik had het daar helemaal niet naar mijn zin. Ik had het toch nergens in de fabriek naar mijn zin. Toen dacht ik, dan ga ik nog een poosje ergens anders naartoe, dit is maar een nare fabriek, en toen heb ik nog eventjes hier bij Parmentier gewerkt. Maar ik had het nergens in de fabriek naar mijn zin. Ik was geen fabrieksmeisje, ik was dat vrije gewend. Dat je een raam open kon zetten. Dat was er niet bij natuurlijk. Dat ging niet door. Dan werd je, ja, je werd gefouilleerd, 's avonds of je wat meenam. Hier bij Parmentier was dat heel erg. Dan werd je eruit gepikt en dan was er een dame, en dan moest je mee naar de wc, dan ging ze helemaal onder je goed voelen, of je breiwol meenam. Daar werd daar van alles gedaan, je ...kaartjes, wij noemden dat kaartjes brat, dat was dat stopwol, dus kaartjes brat ja, en god, mijn moeder kon ook wel eens een kaartje gebruiken natuurlijk. Dus ik heb er wel eens een paar meegenomen hoor, maar dat dee je allemaal. Maar, nou ja, destijds had je geen bh dat was voor de betere stand, wij als meisje zijnd van 16, 17 jaar, wij droegen geen bh, ben je mal, tegenwoordig stoppen ze het natuurlijk in d'r bh. Of tenminste, na de oorlog hoorde je dan wel, er was er een gepakt, maar die had dan wol in d'r bh, maar dat hadden wij niet. We hadden een hemdje en een broekje en een onderjurk en een jurk aan, dus dat was voor hun heel simpel, ze voelden zo of er wel wat zat of niet wat zat, en dan ging je eruit natuurlijk en dan kwam ook de politie er aan te pas. Al had je maar 1 kaartje brat gestolen, maar de politie kwam er aan te pas."

schiep maar verplichtingen. Anderen vonden dat het geld gewoon aangevraagd moest worden en teruggestort als beloften niet waargemaakt konden worden. "De dames stonden lijnrecht tegenover elkaar." Een stemming besliste: de aanvraag ging niet door.

De voorstemmers konden zich hier echter niet mee verenigen. Waarom zou je subsidie weigeren als je die kon krijgen? Er werd zoveel werk door vrijwilligers gedaan, dat eigenlijk betaald zou moeten worden. Het idee werd geboren om een roulerende 'klussenvrouw' te betalen voor de klussen die zij deed, zoals het bevrouwen van een wekelijks spreekuur op de Middelstegracht en het uittypen van interviews. Zij zou daar tevens de post verzorgen en vragen beantwoorden van mensen die belden, het archief bijhouden, evenals de kaartenbak met boeken en artikelen. Met dit nieuwe idee werd in een 'ruzieachtige sfeer' de subsidie opnieuw in stemming gebracht. Nu was er een meerderheid vóór. Een lid stapte op uit onvrede met deze gang van zaken.[50] Het onderzoek ging door. In een paginagroot artikel in het *Leids Nieuwsblad* van 9 januari 1981 riepen we vrouwen op zich te laten interviewen.[51] Het was prettig dat we nu het tijdrovende uittypen van de interviews voor een belangrijk deel aan de klussenvrouw konden overlaten.

Na nog geen jaar werd de functie van klussenvrouw opgeheven. Er werd nauwelijks meer naar het spreekuur gebeld en er viel niet veel werk meer te verrichten, want de interviews waren uitgetypt. Maar nu moesten de artikelen voor de brochure nog worden geschreven en dit ging niet zo eenvoudig. Nog voordat deze 'grote brochure' klaar was, was al een kleine verschenen, over huishoudelijke arbeid, met een door een groepslid ontworpen logo en nummer 1 op de voorkant.[52] Het was de bedoeling dat er meer brochures in deze reeks zouden verschijnen, zoals over vrouwen en fascisme en over buitenlandse vrouwen. Die kwamen er echter niet; de laatste werd in een tamelijk vergevorderd stadium alsnog afgeblazen.

De grote brochure, met de titel *Meisjes en vrouwen in Leiden. Leven en werk in vroeger tijden*, verscheen uiteindelijk in 1982, eerst in een oplage van 500, die snel was uitverkocht. Een tweede en een derde druk volgden. Uiteindelijk was het niet alleen een brochure over thuiswerk geworden, maar stonden er ook artikelen in over vrouwen in de middeleeuwse Leidse lakennijverheid en in de negentiende-eeuwse textielindustrie, één artikel over thuisarbeid en één over vrouwen in de crisisjaren in Leiden.[53] Op de voorpagina stond een foto

Pagina *Leids Nieuwsblad*, 9 januari 1981.

door Jan C. van der Heide

Thuiswerk schrijft geschiedenis
Gewone Leidse vrouwenlevens belangwekkende historie

Zonneke Hoekstra: „In de Haver- en Gortbuurt bijvoorbeeld zaten Leidse vrouwen hele dagen boontjes schoon te maken. (Hoogerdijkstraat Hoek van den Linde)

LEIDEN — „Sinds 1976 bestaat de Werkgroep Vrouwengeschiedenis Leiden", zegt Agnes van Steen, aanstuurd laat Zonneke Opwater erop volgen: „Een vaste kern van vijftien vrouwen in de werkgroep wil het verrichte thuiswerk van Leidse vrouwen gaan bestuderen".

Gedaar in enkele regels uitgedrukt een hoffelijk streven vol initiatief. Een groep aktieve vrouwen wil de sociale geschiedenis bestuderen en op schrift stellen over andere bezige vrouwen. Geschiedenis geschreven door en over vrouwen, zodoende wordt een waardevol stukje Leidse Vrouwengeschiedenis bewaard voor het nageslacht. Beste lezeressen u vond deze zelf aan meerwerken, literover straks meer.

Zonneke: "Onze werkgroep bestaat zoals gezegd uit een vaste kern van vijftien leden. Totaal zijn er in de groep een zaan en 40 vrouwen. Sommigen ervaan als leerling van de Universiteit geschiedenis. Eenmaal per weertien dagen vergaderen we een Algemene Vergadering.

Gedachtenis van de werkgroep is het bevorderen van het thuiswerk in na de — Wereldoorlog. De heid thuiswerk door vrouwen over verschillende tijden, zeggen verkten zich dag en nacht uit de naad en kwam nou een extra geld bij te verdienen en kun gezien te hoeven aanschaffen te kunnen besteden.

Zonneke: "In de Haver- en Gortbuurt bijvoorbeeld zaten Leidse vrouwen hele dagen boontjes schoon te maken voor conservenfabrieken als Thieleman en Heinz, Verenigdfabrieken, Schoonderga. Vaak werden de kinderen ook ingeschakeld bij deze vorm van thuiswerk. In vakanties, voor of na schooltijd moesten de Leidse kinderen een handje meehelpen met groente schoonmaken. En als de mannen van hun werk thuiskwamen moesten ook zij weer de handen uit de mouwen steken om boontjes te dopen", aldus Zonneke.

Nog niet eens zo veer uitgelegde dat tussen kolo's snijboonen gerijst, boontjes gedopt, prentjes geschild e.d. Er werd door de Leidse vrouw keihard gepioneerd om het karige gezinsbudget te vergroten. De thuiswerkloners lagen bespottelijk laag, het was loase centen en dubbeltjes werk. Behalve in de gunsten werd er ook veel thuiswerk gedaan voor textielfabrieken. In vroeger jaren stonden de werkgetouwen in de huiskamer opgestield. Andere vrouwen verdienden de schrale kost met breien, van 's morgens vroeg tot 's avonds laat. Onder andere solkken breien en dat voor een grijpstuiver 't kilo.

Zonneke: "Wij als werkgroep Vrouwengeschiedenis Leiden zijn nu zo ontzettend geïnteresseerd naar de verhalen van die thuiswerksters. Ons onderzoek spitst zich vooral toe op de vrouwen die ná de 2e Wereldoorlog thuis een extra bijverdienden", zegt Zonneke met het enthousiasme van iemand die eigens waren voor loopt.

Over dit laatste "vrouwen die ná de 2e Wereldoorlog thuis een extra bijverdienden", mogen geen misverstand ontstaan, het gaat dus Zonneke klaar en duidelijk heb over de dames die voor fabrieken thuiswerk verrichten, zoveel, spinnen, breien, grossen schoonmaken, strijken of gewoon thuiswerk deden om het maximale harde Bestaan te bekostigen.

Zonneke: "Nogmaals het gaat ons om het thuiswerk van ná de 2e Wereldoorlog. Je moet dit gegeven echter niet te eng zien. Alle verhalen over thuiswerk zijn bij ons welkom....."

Waarom heeft de Werkgroep zo'n belangstelling voor vrouwengeschiedenis? Volgens Zonneke omdat er over vrouwen tot nu toe zo bitter weinig is geschreven. Dit niet te bogenstraffen feit valt regelrecht aan te merken als een pik-zwarte bladzijde in de geschiedenis. Louter grote mannen worden met schreeuwend vette letters in geschiedkundige werken beschreven en geëerd. Tussen de historische regelen door kunt u wel eens de naam van een verdwaalde vrouw aantreffen. Dikwijls wordt zij dan afgeschilderd als een supermoeder of heldin, zo kort, geweldig en fantastisch waardoor ze direkt ongeloofwaardig wordt.

Zonneke: "Wij willen — indien we voldoende materiaal hebben verzameld — een brochure uitgeven over dit elementje van de Leidse Vrouwengeschiedenis. Maar in

ZONNEKE: "GESCHIEDENIS WORDT GESCHREVEN DOOR MANNEN, 'T GAAT OVER MANNEN EN WAAR BLIJVEN DE VROUWEN.....!"

Zonneke en de andere leden van de Werkgroep Vrouwengeschiedenis proberen het grote aandeel van vrouwen in de historie naar boven te tillen. Het lijdem van de vrouw in de geschiedenis was veel dieper dan ooit beschreven, hun poesitie waren aanzienlijk grauer dan men ooit mocht vermeinen.

Zonneke: "Over thuiswerkende vrouwen is bijna niets bekend. Je kan de archieven erop nakijken, er bestaat vrijwel geen materiaal over. Om een belangrijk stukje Leidse Vrouwengeschiedenis niet verloren te laten gaan moeten we het hebben van de nog levende vrouwen. De thuiswerksters die uit eigen ervaring vertellen over hun thuis verrichte arbeid".

Leidse vrouwen die vroeger thuiswerkten, vertel uw arbeidzame belevenissen aan Zonneke. Vul zelf een brakje sociale Vrouwengeschiedenis in. Zonneke komt u dan persoonlijk interviewen of misschien wilt u uw verhaal op schrift stellen en deze boeiende story naar Zonneke opsturen. Praat vrijuit over de aanaestelling van uw gezin; waar wounde u, voor welke fabriek deed u thuiswerk, wat verdiende u ermee, hoe lang was u dagelijks met de thuisarbeid bezig, waar bestond dat werk uit. Vragen en nog een vragen..... die uit sociaal geschiedkundig oogpunt eindelijk eens ingevuld dienen te worden.

Zonneke: "Wij willen — indien we voldoende materiaal hebben verzameld — een brochure uitgeven over dit elementje van de Leidse Vrouwengeschiedenis. Maar in eerste instantie zullen we het toch moeten hebben van de verhalen, de medewerking van Leidse vrouwen, de thuiswerksters!".

De Schatkamer van de geschiedkundige-informatie raat onder Leidse boezems. Laat de vlijtige handen nu niet werkloos in de schoot zakken, thuiswerksters! De Werkgroep Vrouwengeschiedenis zit te springen om uw verhalen. In de toekomst ligt wellicht de uitgave van een heus boek in het verschiet over dit louter vrouwelijk georiënteerd maotje Leidse Historie.

Zonneke: "Vrouwen kregen minder betaald dan mannen, de vrouwelijke arbeidskrachten waren veel goedkoper dan de zaanen. Wij hebben belangstelling voor het thuiswerk en betrekken indien van toepassing de randgebieden erbij. De sociale achtergronden spelen in ons onderzoek een heel belangrijke rol".

De bejaardenhuizen in Leiden zitten vol vrouwen die in het verleden niet weinig vlijt thuiswerk hebben verricht. Zwoegen, aanzappelen voor het dagelijks broodje in hun nict vreemd. Of vrouwen die als kind — sommigen zwan zijn nog te jong voor een bejaardenhuis — die hun moeder moesten helpen bij het thuiswerk, vertel je thuiswerk jeugd-ervaringen. Weet u het nog in de vakanties of vóór en ná de schooltijd het eeuwig "dóppen" van bonen?

Voor de Leidse vrouwen, de moeders die hun geraniumk inderrijd nog vertweaard zagen met thuiswerk moeten we grote bewondering hebben. In een periode vol eco-

nomische malaise door heel "thuiswerken" toch de touwtjes aan elkaar zien te knopen....

Schroom dus niet Leidse vrouwen moeder om met uw verhaal op de proppen te komen. Misschien hoort u eerder in de geschiedenisboeken thuis, van anderen die onder heel wat minder moeilijke omstandigheden ernstenlijk werden.

Laat uw persoonlijke levenshistorie toch bewaarddijven ter leving van nieuwsgierigen nazaten!

VERVOLG VOLGENDE PAGINA

van vrouwen die een fabriek verlieten,[54] een foto die ook voor affiches werd gebruikt om de activiteiten van de groep plaatselijk onder de aandacht te brengen en die tevens geplaatst werd op de *Vrouwengeschiedeniskrant* die door de Leidse werkgroep gemaakt werd voor het LOV op 27 maart 1982.[55]

Omdat de brochure geld had opgebracht was er nog subsidiegeld over, dat voor een deel werd teruggestort. Een ander deel werd gebruikt om een fotocamera en een diaprojector aan te schaffen. Het nieuwe doel werd nu het maken van diaseries, zoals over vissersvrouwen, de eerste feministische golf en meer. Voor 1983 werd geen subsidie meer aangevraagd, maar af en toe kwam nog geld binnen, zoals in 1989 voor de Volkshuisvideo. De groep besloot van het geld een nieuw logo te laten ontwerpen en een folder te laten drukken, om de vrouwengeschiedenisgroep te 'promoten'.

Onderwijs

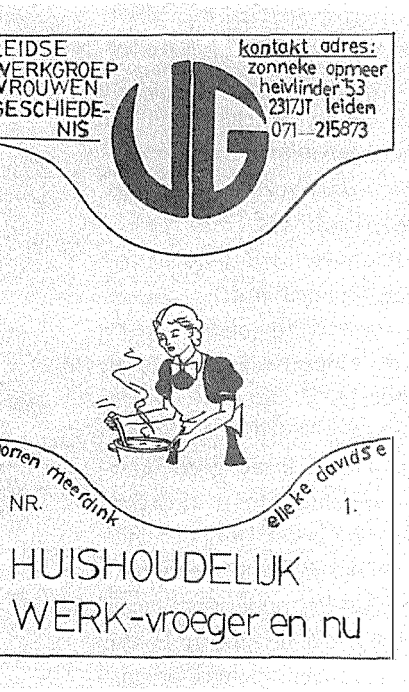
Een derde terrein waarop de vrouwengeschiedenisgroep zich bewoog, naast dat van de subfaculteit en de (vrouwen)wereld daarbuiten, was het onderwijs. Vrij snel na de oprichting van de groep werden in 1977 twee geschiedenisdocentes lid. Zij introduceerden 'vrouwengeschiedenis' al snel bij hun leerlingen. De ervaring van Tineke van Loosbroek, die werkte aan de Rembrandt Scholengemeenschap in Leiden, staat beschreven in het eerste *Tipje van de sluier*. Zij werd geïnterviewd door Trees Moll en Marjolein Morée:

> Tineke heeft het onderwerp nooit als vrouwengeschiedenis gebracht, omdat zij bang was het verwijt te krijgen haar stokpaardje te berijden – ze werd desondanks al heel gauw 'de feministe' genoemd – én omdat zij toch liever het gezin als geheel, met de opvoeding van de kinderen daarbij als belangrijk element, centraal stelde; de rol van de vrouw zou dan automatisch ter sprake komen. Wat het materiaal betreft leverde het schoolboek niets op voor het onderwerp. Er wordt, zo is Tinekes ervaring, sowieso weinig aan sociaal-economische geschiedenis gedaan in de schoolboeken, dus hoef je niet te verwachten dat er wel aandacht aan de positie van de vrouw geschonken wordt.

De reacties van de leerlingen op dit project varieerden van 'wel interessant', een standpunt dat vooral de meisjes innamen, tot de reacties van jongens, die het 'saai' of 'oninteressant' hadden gevonden, al konden ze dit standpunt nogal slecht beargumenteren.[56]

Ongeveer tegelijk met Tineke was Zonneke Matthée[57] tot onze groep toegetreden. Zij werkte op het Bonaventuracollege. Zonneke vertelde in een interview voor 'In haar verleden ingewijd' over haar eerste ervaringen.

hure *Huishoudelijk Werk*.

Vrouwengeschiedeniskrant 5 (1982), nr. 1.

De leerlingen begonnen al snel te mokken, omdat ze bij mij dingen moesten leren die niet waar zouden zijn en ze veel meer moesten leren dan bij andere docenten. Ik maakte naast het boek namelijk stencils. In de loop der jaren verzamelde ik bij ieder onderwerp, of het nu over de Romeinen ging of over de Franse Revolutie, informatie over vrouwen. Meisjes vonden vrouwengeschiedenis vaak leuker dan jongens, vooral op de mavo, omdat het aansloot bij hun belevingswereld…

Zonnekes collega's reageerden nogal lauw op haar enthousiasme voor vrouwengeschiedenis. Slechts twee van de acht waren uiteindelijk bereid iets over vrouwengeschiedenis op te nemen in hun lesprogramma.[58] Eenzelfde lauwe reactie viel de groep ten deel toen deze einde 1982 een avond wilde organiseren voor docenten geschiedenis in Leiden en omgeving. Op de 75 verstuurde uitnodigingen kwam slechts één reactie! Binnen de groep was in 1979 een aparte onderwijsgroep gevormd die dit initiatief had genomen. Hier had zich een derde geschiedenisdocente bijgevoegd en een enkeling uit de groep die in het onderwijs wilde.[59]

Ook vanuit het LOV was in 1979 een onderwijsgroep gestart, niet alleen omdat men dacht dat veel geschiedenisstudenten uiteindelijk in het onderwijs zouden terechtkomen, maar ook omdat de roep om lesmateriaal vanuit het onderwijs groter werd. De Vereniging van Geschiedenisdocenten in Nederland (VGN) hoorde die roep en begon in samenwerking met het LOV lesmateriaal te ontwikkelen. Dit waren de *Kleio-didactica's*, zoals in 1980 over heksen en in 1981 over arbeidersgezinnen in Nederland rond 1900. Tevens organiseerden de VGN en het LOV landelijke bijeenkomsten voor docenten.[60] Ook het ministerie van Onderwijs had al belangstelling getoond.[61]

In 1984 werd een commissie benoemd die zich moest bezighouden met de herziening van het eindexamen geschiedenis, de Commissie Herziening Eindexamen Geschiedenis (de al eerder genoemde HEG), die via Zonneke Matthée contact opnam met de Leidse groep. De vraag was of deze de HEG-stukken van kritisch commentaar wilde voorzien. Het leek een goede kans om vrouwengeschiedenis bij de overheid onder de aandacht te brengen. Helaas ging het niet zo eenvoudig. Nadat de groep hier begin 1985 een aantal vergaderingen aan had gewijd, was er al snel sprake van 'HEG-perikelen'. Niet alle groepsleden voelden zich even betrokken bij het onderwerp, maar Zonneke zette door en kreeg hierbij steun van een ander lid van de Leidse groep, Liesbeth Hesselink.[62] Samen gingen zij in juni een belangrijke confrontatie aan met de HEG-commissie, maar op de een of andere manier was vrouwengeschiedenis toch niet doorgedrongen. In ieder geval niet tot de voorlaatste versie van het eindrapport. Omdat de zeswekelijkse vergaderingen ook nog eens helemaal in Nijmegen waren, liet Zonneke deze in het vervolg over aan iemand uit de stad zelf, Maria Grever. Zonneke en Liesbeth bleven de gang van zaken echter wel volgen. Het bleef een moeizame weg, zodat Liesbeth Hesselink zich genoodzaakt voelde een protestbrief te schrijven die werd gepubliceerd in *Kleio*, het blad van de VGN, van februari 1986. Na nog meer boze brieven werden de begrippen 'vrouwen' en 'sekse' eindelijk opgenomen in het deeladvies van de HEG-commissie.[63]

In maart 1986 kwam de HEG vervolgens met een verzoek aan de Leidse groep om een eindexamen te maken over vrouwenemancipatie. De Leidse groep had hier echter niet de nodige kennis voor in huis en dus zochten Zonneke en Liesbeth contact met andere leden van het LOV. Uiteindelijk vormden zij met een aantal andere vrouwen, van onder meer hogescholen en

universiteiten, een commissie die in april 1986 aan de slag ging.[64] Onomstreden was het onderwerp niet. Sommige scholen, vooral in christelijke hoek, dreigden zelfs – voor het eerst sinds de invoering van het centraal schriftelijk eindexamen geschiedenis – ontheffing aan te vragen om dit onderwerp niet te hoeven behandelen; het zou namelijk niet neutraal zijn, maar feministisch! Vanuit diezelfde christelijke hoek werden er zelfs Kamervragen over gesteld. Desondanks kon in 1987 de stofomschrijving voor het eindexamen vrouwengeschiedenis aan de staatssecretaris van onderwijs, mevrouw Ginjaar-Maas, worden overhandigd.[65] In 1990 en 1991 was het eindexamen vrouwengeschiedenis een feit. Het onderwerp was gelijk aan de bundel die in 1988 verscheen – ter ondersteuning van leraar en leerling bij de voorbereiding – met de titel: *'Vrouwen in de twintigste eeuw', over de positie van vrouwen in Nederland en de VS, in de periode van 1929-1969*.[66]

Ook andere groepsleden lieten zich niet onbetuigd wat betreft vrouwengeschiedenis in het onderwijs. Weliswaar niet in het middelbaar maar in het hoger onderwijs besteedde Trees Moll hieraan aandacht op de lerarenopleiding van de Vrije Universiteit, waar zij lesgaf. In 1985 maakte zij, samen met anderen, voor de Stichting Leerplanontwikkeling (SLO) lesmateriaal – een boekje en een diaserie[67] – over de Leidse vrouw Cecilia Booms, die in 1890 ondervraagd werd voor de arbeidsenquête.[68] Cecilia Booms werkte toen bij de Leidsche Katoenmaatschappij.

Jacqueline Zirkzee, die in 1984 bij de groep kwam en tot het einde bleef, schreef eveneens een boekje voor het onderwijs: *Lief en Leed. De geschiedenis van het gezin*, dat uitkwam in 1986 en bekostigd werd door het ministerie van Onderwijs. Zij werkte overigens niet in het onderwijs.[69] Een onderwijscarrière werd uiteindelijk maar door weinig leden van de groep gekozen. Behalve ikzelf waren dat Marjan Advokaat, die naar een andere stad vertrok en zo uit het zicht verdween, en Anjo Roos. Anjo kwam eind 1985 bij de groep, warm gemaakt door Zonneke Matthée bij wie zij stage liep. Na haar afstuderen ging zij geschiedenis geven op het Stedelijk Gymnasium en werkte ze mee aan de geschiedenismethode *Memo*, waarvoor zij onder andere over de Indische vrouw Kartini, over Dolle Mina's en over vrouwen in Rusland schreef.[70]

[tekstfragment 'Pannensponzen']

Thuiswerk werd niet alleen voor de oorlog gedaan en niet alleen voor de conservenfabrieken en de textielindustrie.

De pannensponzen

Ander thuiswerk dat in de jaren vijftig regelmatig gedaan werd, was het maken van pannensponzen en inpakwerk. Het maken van een pannespons ging als volgt:

"Het waren net kousen. Je moest ze eerst met een draad vastbinden en dan binnenstebuiten trekken. Vervolgens rolde je ze in en dan moest de draad hard aangetrokken worden en dan had je een pannespons." (vrouw, 67 jaar)

Het was lastig en rommelig werk, waar je bovendien snel pijn in je handen van kreeg.

"In het begin had je hele kapotte handen, maar als je er handigheid in had, dan was het zo gebeurd. Je kon zelf vragen hoeveel je er wilde hebben. Ik maakte er meestal duizend, maar ook wel eens tweeduizend. Ik had er alleen vreselijke rommel van. Al die kleine dingetjes. Toen had ik hier dat zeil liggen toen al die kindertjes klein waren." (vrouw, 52 jaar)

Zoals alle thuiswerkers werden ook de mensen die pannensponzen maakten zeer slecht betaald. Er werd uren gewerkt voor een hongerloon.

"In 1956 zijn we begonnen. We hebben zo'n jaar of zeven acht sponzen gemaakt. Toen ging de zaak failliet. De eerste weken verdiende ik – dat was origineel mijn loon hoor, schrik maar niet – zeven gulden in de week. We deden het zes dagen per week. En ik zal u zeggen liefst werkten we de tweede kerstdag, de tweede paasdag en de tweede pinksterdag ook nog, het hele jaar door, want anders kwam je niet aan je geld, zo erg was dat. Ik begon 's nachts om vier uur, tot 's middags een uur of drie, vier. Dat deden we met z'n tweeën, maar mijn vrouw begon pas om een uur of negen. Het was een grote bende, dat begrijpt u wel. Het was moeilijk. Je kreeg er ook pijn in je handen van, want je moest het

ijzer steeds aantrekken. In het begin hadden we maar een paar zakken, later zo'n zak of zestig in de week." (man, vrouw, 56 jaar)

Inpakwerk

Sommig inpakwerk was erg seizoensgebonden. Het inpakken van suikerwerk werd meestal alleen in de drukke tijd voor de feestdagen aan thuiswerksters uitbesteed.

"In die tijd werkte ik bij Pel. 's Morgens bleef ik dan thuis om de boel klaar te maken en eten te koken, 's middags ging ik naar Pel. Dan moest ik borstplaatjes inpakken en al dat suikerwerk. Dat deed ik elke middag van een tot vijf. Maar wanneer het zo druk was met de kerstkransjes, kon je huiswerk mee krijgen. En dan stond die kelder hartstikke vol met kerstkransjes. Die moesten we dan op een kartonnetje doen, en dat moest je dan met cellofaan inwikkelen en zo. In het begin was dat natuurlijk een beetje moeilijk, maar op het langenlaatst ging het heel vlug." (vrouw, 67 jaar)

Niet seizoensgebonden was het inpakken van kauwgum. Werk waar de mensen slechte herinneringen aan bewaren.

"Kauwgum inpakken dat hebben we ook gedaan. Daar kreeg je de beef van, daar kwam geen end aan. Het waren allemaal grote plakken, die moest je afbreken, plaatjes erbij doen en er kleine pakjes van maken. De kinderen uit de buurt die wisten natuurlijk dat ik kauwgum zat in te pakken, dus die kwamen dan met mijn kinderen mee om te helpen en daar werd natuurlijk een hoop ... (brengt een hand naar de mond alsof ze er een snoepje instopt). Als ik een doosje af had moest ik het op de kast zetten, want anders pikten die kinderen het zo weg. Het ging zo langzaam, daar verdiende je het zout in de pap niet aan. We zijn er toen snel mee uitgescheden, ik zeg dat is hondewerk hoor, het is niet om te doen." (vrouw, 67 jaar)

Uit: *Meisjes en vrouwen in Leiden. Werken en leven in vroeger tijden* (1982) 38-39.

LOV's, tipjes en vrouwengeschiedeniskranten

Een van de terugkerende activiteiten van de groep – het vierde werkterrein – was het bezoeken en organiseren van het Landelijk Overleg Vrouwengeschiedenis. Het LOV werd vanaf de oprichting in maart 1976 ongeveer om de drie maanden afwisselend in de universiteitssteden gehouden. Na een rondje langs de afgevaardigden van de vrouwengeschiedenisgroepen uit de verschillende steden, waarbij de groepen elkaar op de hoogte brachten van hun activiteiten, vertelden enkele aanwezigen over hun onderzoek.

Het eerste LOV te Leiden was in september 1977 en vond plaats in het subfaculteitsgebouw aan de Middelstegracht 4. Er waren 37 aanwezigen, waarvan twaalf uit de Leidse groep.[71] Hierbij was ook ons enige mannelijk lid.[72] Zijn aanwezigheid bracht wel wat consternatie teweeg bij de vrouwen uit de andere steden, maar daarvan zat dan een enkeling te breien, wat bij ons weer voor de nodige hilariteit zorgde. Meestal was de organiserende stad verantwoordelijk voor een inhoudelijke lezing over lopend of afgerond onderzoek, maar onze groep was hiertoe nog niet in staat. Weliswaar liepen er colleges sociale geschiedenis over Leiden van 1850-1914, waaruit een geweldige hoeveelheid cijfermateriaal over vrouwen viel te destilleren, maar het was te moeilijk om hiervan een leuke lezing te maken, zo viel in het verslag van deze bijeenkomst te lezen.

Wel werd uitgebreid gesproken over de Landelijke Manifestatie die voor 6 mei 1978 in Utrecht op het programma stond. Aanvankelijk was het idee geweest om een zwartboek over slechte ervaringen met stafleden aan de universiteit te maken, maar dit was omgezet in een positiever plan. De Landelijke Manifestatie moest vrouwengeschiedenis alom in Nederland onder de aandacht brengen. Leiden had tot taak gekregen subsidie aan te vragen en via affiches de manifestatie onder de aandacht te brengen van Leiden en de Leidse regio, tot in Den Haag toe. Op de dag zelf zouden leden van de Leidse groep onder andere een themagroepje over onderwijs begeleiden. Andere thema's waren gezin, arbeid en vormingswerk. Verder trad het Nederlands Vrouwencabaret op en speelde toneelgroep Sater het stuk 'De Juf uit de Tsaar Peterstraat'. De dag werd een groot succes; de toeloop was overweldigend.

Ter gelegenheid van deze manifestatie werd het eerste *Tipje van de sluier* uitgegeven, de eerste uit een reeks over vrouwengeschiedenis in Nederland,

een uitgave van het LOV. Elk volgend *Tipje* kreeg een nieuwe redactie, die bestond uit leden van de verschillende vrouwengeschiedenisgroepen in het land.

Een andere uitgave van het LOV was de *Vrouwengeschiedeniskrant*. De Leidse groep had voor het tweede LOV te Leiden, op 9 december 1978, de eer de eerste *Vrouwengeschiedeniskrant* te mogen maken. Zij deed dit geheel verantwoord op kringlooppapier, met op de voorkant een Vlaardingse vissersvrouw, een voorproefje op het werkcollege Vissersvrouwen.

We moesten een vrouwengeschiedeniskrant maken met z'n allen en dat bleek heel gezellig, de samenwerking. Veel thee en koffie gedronken samen en lol gemaakt, ook toen we kort daarop het Landelijk Overleg moesten organiseren. O.a. ik moest daar een praatje houden. De hele dag viel in zeer goede aarde bij de andere 'steden'. De afsluiting was in het Vrouwenkafé (al vinden de vrouwen die het zakie runnen, dat het een Vrouwenhúis is) met het Vrouwenorkest. Was grandioos en we gingen daarna nog maar wat borrels drinken in een mannen- en vrouwenkafé.[73]

In deze eerste *Vrouwengeschiedeniskrant* stonden de verslagen van alle vrouwengeschiedenisgroepen, alsmede dat van een groep vrouwen bij Bouwkunde te Delft. Verder schreven leden van onze groep over hun onderzoek.[74] Op de dag zelf vertelden Anneke Lambrechts over vrouwen in de Leidse textiel en Saskia Groenewegen en ik over vrouwen in de Leidse Haven Gortbuurt en de Kooi.

Hierna zou Leiden nog zesmaal een LOV organiseren. De viering van het tienjarig bestaan van de groep is daarin niet meegerekend, al werden hier wel alle andere vrouwengeschiedenisgroepen uit het land voor uitgenodigd.[75] Er werd voor deze feestelijke bijeenkomst echter geen *Vrouwengeschiedeniskrant* gemaakt. Die taak volbracht Leiden nog vijfmaal, na die allereerste.[76] Het bood de groep de gelegenheid speciale aandacht te besteden aan onderzoek gedaan door leden van de Leidse groep of aan andere zaken die in Leiden speelden. Zo viel in de *Vrouwengeschiedeniskrant* die werd gemaakt voor het vierde Leidse LOV in maart 1982 te lezen hoe het de groep was vergaan bij het maken van de brochures en schreef Marjan Schwegman over haar eerste ervaringen aan de Leidse universiteit en haar collegeonderwerpen.

Werden de eerste vier LOV's nog gehouden in het subfaculteitsgebouw aan de Middelstegracht, het vijfde, op 14 januari 1984, vond plaats in het Vrouwenhuis, Hooigracht 79. Hieruit bleek al dat de band met de univer-

[tekstfragment 'Wouterlood']

Op de avond voor FNV-vrouwen, 6 april 1981, vertelde mevrouw S. het volgende over het werk voor de conservenfabriek Wouterlood (Hogewoerd) rond 1930.

"En toen was het bij Wouterlood, toen was het altijd vechten, want uh, ja, want de Leidse vrouwen die wilden graag de fabriek in, maar de Leidse vrouwen wilden zoveel hebben en dan kwam De(n) Heijer, en die leverde bonen, voor Wouterlood, dat weet ik wel. Ik heb daar in die buurt gewoond, en dan bracht hij een hele wagen met Katwijkse meiden mee, die gingen onder het loon werken, en dan was het altijd vechten. De Heijer kwam van Rijnsburg, die leverde bonen aan Wouterlood, dat kwam per schuit door het Levendaal, en dan stonden die vrouwen al van 's morgens vier uur in de rij met d'r wagen. Waren ook vrouwen die sliepen in die wagen, want anders, als die wagens 's avonds gezet werden, en je stond op de tweede plaats, dan kwamen er 's nachts een paar mannen en die zetten die wagen er tussen uit en hun wagen ertussen. Dus dan stonden ze soms op de tiende plaats, dus er waren vrouwen die het hard nodig hadden, die sliepen in die wagen. Ja, in de handwagen en die vrouwen haalden dan eerst een massa bonen en die brachten ze naar huis, en dan gingen ze de fabriek in. Dan stonden ze te wachten of ze in de fabriek mochten werken, want dat was natuurlijk nog een kunst of ze ze konden gebruiken, maar dan kwam De Heijer om 7 uur met zo'n 20 of 25 Katwijkse meiden, en die gingen voor 3 cent onder het uurloon, en dan stonden de vrouwen, de Leidse

siteit losser werd. De toenemende gerichtheid op de buitenuniversitaire wereld kwam ook tot uiting bij het zesde LOV, op 28 september 1985, waarvoor de school van Zonneke Matthée, het Bonaventuracollege, onderdak bood. De dag stond geheel in het teken van het middelbaar onderwijs. In de bijbehorende *Vrouwengeschiedeniskrant* werden vrouwen opgeroepen historische bronnen mee te nemen, zodat hier op de dag zelf in werkgroepjes lesmateriaal van kon worden vervaardigd.

vrouwen ernaast en dan was het bakkeleien. Dan werd er gevochten en al die Katwijkse meiden, een stuk of 6, 7 die verdwenen dan in het Levendaal. (Gelach) Da's eerlijk waar. En dan kwam er zo'n meesterknecht van Wouterlood, kwam dan en die had zo'n lange haak en die viste die meiden eruit." [...]
(Die vrouwen) "Kwamen bonen halen die brachten ze naar huis en dan gingen ze de fabriek in, tot een uur of één of twaalf uur. [...] Tot 12 uur en dan gingen ze op de klompen, want het was altijd op de klompen, want het was altijd een hele natte bedoening daar, dat ze aan de snijbonenmolens gingen, aan de machines, was het drijfnat. Trouwens die hele fabriek was drijfnat. En dan liepen ze hard naar huis toen, om twaalf uur, en dan kwamen de kinderen uit school, en die kregen dan hup, een sneetje brood en ze namen zelf een sneetje brood, en dan werd er gezegd, als de klok zo staat, dan moet je naar school, want moeder was weer naar de fabriek.
Nou en dan kwam moeder thuis om 4 uur, kwart voor vier en dan had ze al bonen in huis, want dat moest ze 's morgens vroeg om 5 uur halen en dan gingen ze eten koken en dan was het eten gekookt en dan moesten de kinderen helpen afwassen en dan kwamen de bonen op tafel, tot een uur of elf, half twaalf, totdat de kinderen eigenlijk aan de tafel in slaap vielen. En dan gingen de kinderen naar bed en dan was het, laten we ze nou maar naar bed doen, hoeven ze morgenochtend niet meer zo vroeg op. [...] Ik heb een vriendinnetje gehad, die was altijd ..., die mocht nooit buiten spelen, kwamen nooit buiten die kinderen, die moest altijd 's morgens vroeg en 's avonds bonen afhalen."

Tipje twee, drie en vier

Op het eerste *Tipje van de sluier*, verschenen ter gelegenheid van de Landelijke Manifestatie Vrouwengeschiedenis in mei 1978, volgden er meer. Voor het tweede *Tipje*, dat in 1980 uitkwam, had Marjolein Morée uit de Leidse groep zitting in de redactie genomen. Het onderwerp was vrouwen in de twintigste eeuw. Met het derde *Tipje* wilde het niet zo vlotten; dat verscheen

pas in 1984 en had toen al twee redactieleden uit de Leidse groep versleten. Leony van der Splinter had zich in 1981 al laten vervangen door Liesbeth van Nispen.[77] Jorien Meerdink hield het tot eind 1982 vol. De onderwerpen in dit derde *Tipje* waren divers, maar bevatten geen Leidse bijdragen.

In 1984 werd een begin gemaakt met *Tipje* 4 en trad Zonneke Matthée toe tot de redactie. Het zou gaan over woonvormen voor vrouwen en kreeg als titel *Vrouwendomein. Woongeschiedenis van vrouwen in Nederland.*[78] Dit boek bevatte tevens een onderwijskatern, verzorgd door Zonneke samen met Maria Grever.[79] Verder bevatte dit *Tipje* vier verschillende wandelingen door steden langs woongelegenheden van vrouwen, zoals hofjes, vrouwenkloosters of bordelen.[80] De wandeling door Leiden werd samengesteld door Jaap Moes. Het boek kwam uit toen de Leidse groep tien jaar bestond.

Tien jaar en de laatste LOV's

Op 1 november 1986 werd het tienjarig bestaan van de groep gevierd, in het bijzijn van 175 genodigden.[81] 's Morgens waren er lezingen en kreeg de wethouder van onderwijs en emancipatie, Henriëtte van Dongen, het eerste exemplaar overhandigd van *Vrouwendomein.* Tevens kreeg zij een herdenkingstegel aangeboden, die zou moeten worden ingemetseld in het geboortehuisje van 'Goeie Mie' aan de Oostdwarsgracht. Omdat het oude huisje zou worden afgebroken, was het idee om de steen in te metselen in de nieuwbouw. Dat Goeie Mie, de gifmengster, zich in de belangstelling van de vrouwengeschiedenisgroep mocht verheugen, was uiteraard niet uit verheerlijking. Wel leerde haar verhaal iets over de sociale en medische omstandigheden in haar tijd en riep het vragen op over misdadig gedrag van vrouwen.

's Middags kon in groepjes de stadswandeling door Leiden gelopen worden. Inge van Rijn was een van de rondleidsters. Zij vertelde onderweg onder andere:

De Camp was ook in deze eeuw nog een beruchte wijk. Hier woonden de allerarmste mensen van Leiden, en een bekend volkstype was de vuile koningin, dat was een vrouw, die was verlamd en werd door haar dochter op een handkar door de straten gevoerd en dan gingen ze twee keer per week naar de markt om lucifers te verkopen. De moeder op die kar gezeten, in lompen gekleed, en die dochter die kar voortduwend, namen ze een kruikje jenever mee, verkochten de hele dag lucifers op de markt en keerden 's avonds aan-

geschoten terug naar hun woning. Daarbij vloekend en scheldend tegen iedereen die ze tegenkwamen, daardoor stonden ze bekend als de vuile koningin.

Verderop bij de Steenstraat

Vanaf hier naar het station is de stijfselbaan. Hier liepen op zondag de mensen in hun nette kleren; de vrouwen in hun gesteven jurken, liepen ze op en neer tot aan het station, en dat was eigenlijk een soort huwelijksmarkt, daar leerden de mensen elkaar kennen. Je moet je voorstellen dat ze de hele week, van 's morgens vroeg tot 's avonds laat werkten en dan op zondag was er de gelegenheid om te ontspannen en contacten op te doen.

In het *Leidsch Dagblad* van 28 oktober 1986 schreef Wim Brands over de Leidse stadswandeling – zoals deze in *Tipje* 4 was opgenomen – en hij vond de oogst wat mager. Hij had graag gezien dat de wandeling bijvoorbeeld ook langs de voormalige woonlocatie van koningin Beatrix had gevoerd, daarmee geheel voorbijgaand aan het feit dat de groep juist vrouwen die niet altijd al in de belangstelling stonden onder de aandacht wilde brengen. De viering van het tienjarig bestaan van de groep werd afgesloten met een maaltijd, waarna Marijke Boon haar droogkomische versjes voordroeg.

De laatste twee LOV's die Leiden organiseerde, werden respectievelijk gehouden op 6 februari 1988 en 24 maart 1990. Het één na laatste LOV werd gehouden in buurthuis Morschwijk aan de Topaaslaan en hiervoor hadden de groepsleden een 'kwis' bedacht – *Je bent vrouw en je weet wat ...* – met allemaal vragen over vrouwen uit het verleden. De kwis was een succes.[82]

In de *Vrouwengeschiedeniskrant* bij dit LOV was de aandacht geheel verschoven van het Leidse naar het landelijke.[83] Zo viel in deze krant het Jaarverslag (ook het financiële) te lezen van het LOV, dat inmiddels was omgezet in een vereniging. Verder werd er onder andere aandacht besteed aan het aanstaande eindexamenonderwerp over vrouwengeschiedenis.

Het laatste LOV vond plaats in het Leids Volkshuis. Die dag werd de Volkshuisvideo vertoond en 's middags vertelde Jorien Meerdink over de vrouwengeschiedenisgroep in de Bollenstreek.[84] De *Vrouwengeschiedeniskrant* had deze keer voor het eerst een zelfstandige redactie gekregen, die in het vervolg de krant zou maken. Zo kon de *Vrouwengeschiedeniskrant* voortbestaan toen de vrouwengeschiedenisgroepen in de verschillende steden werden opgeheven. Nog in 1990 werd de naam veranderd in *Vrouwengeschiedenisblad* om in 1995 *Historica* te gaan heten.

De medewerkster en de subfaculteit

Met de aanstelling van Marjan Schwegman in het studiejaar 1979-1980 kreeg de Leidse universiteit als eerste in Nederland een medewerkster vrouwengeschiedenis, mede dankzij aandringen van de Leidse vrouwengeschiedenisgroep. Zolang haar aanstelling duurde was vrouwengeschiedenis een vast onderdeel van het prekandidaatsprogramma. Toch zat er – zelfs na haar vaste aanstelling een jaar later – wel een aantal haken en ogen aan haar functie. Op de eerste plaats had Marjan slechts een halve baan en ten tweede had ze geen goede taakomschrijving. Verder maakte ze geen deel uit van een bepaalde vakgroep, maar was ze een soort 'vliegende keep', al werd ze uiteindelijk ingedeeld bij Vaderlandse Geschiedenis.

In de *Vrouwengeschiedeniskrant* jaargang 5 nummer 1, uit 1982, beschreef zij hoe er goede en slechte kanten zaten aan de verplichte colleges vrouwengeschiedenis.

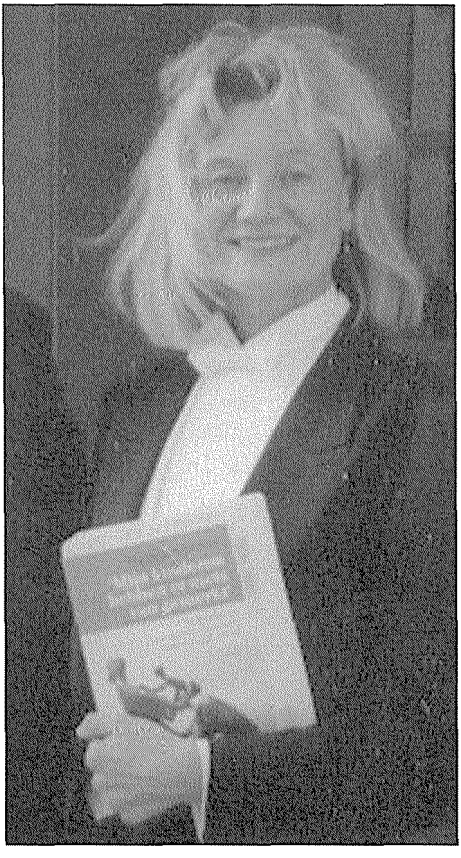
Goed is dat veel studenten na aanvankelijke scepsis, enthousiast worden voor het onderwerp of op z'n minst anders gaan denken over vrouwengeschiedenis dan ze aan het begin van het kollege deden (...) maar aan de andere kant zijn er ook altijd een aantal studenten die sceptisch of afwijzend tegenover vrouwengeschiedenis staan en dat soms duidelijk laten merken.

Met haar aanstelling bestond wel het gevaar dat de universitaire docenten het nu niet meer nodig vonden om binnen hun vakgebied aandacht aan vrouwen te besteden, omdat zij dit nu konden overlaten aan Marjan. Ze waren van goeden wil geweest en misschien er ook wel een beetje trots op dat Leiden als eerste een medewerkster vrouwengeschiedenis had, althans dat valt te lezen in de ingezonden brief die D.J. Roorda schreef naar aanleiding van een artikel in het *Leidsch Dagblad* (*LD*) van 9 november 1979. Dit artikel ging over een rapport over vrouwenstudies uit oktober, waarin volgens het *LD* stond:[85]

Bij bepaalde studierichtingen in Leiden (geschiedenis, medicijnen en psychologie) krijgen studenten bij dergelijke 'vrouwenstudies' ook weinig medewerking van de wetenschappelijke leiding.

Roorda's reactie verscheen op 14 november 1979 in het *LD*. Die kwam erop neer dat hij vond dat het rapport wat betreft geschiedenis een volstrekt verkeerde voorstelling van zaken gaf, want al jaren maakten studenten werkstukken met medewerking van de wetenschappelijke staf en daarbij was sinds kort zelfs een medewerkster speciaal voor vrouwengeschiedenis aangetrokken.

Marjolein Morée met proefschrift, 1992.

Beide stukjes uit het *LD* verschenen in het subfaculteitsblad, de *HIC*, van februari 1980 (nr. 4) met daarop weer een reactie van twee leden van de vrouwengeschiedenisgroep.[86] Zij beaamden dat de staf bereidwillig was geweest, maar dat met de aanstelling van Marjan Schwegman het gevaar bestond dat alles nu voortaan op het bordje van Marjan zou worden geschoven en docenten zelf niets meer zouden doen om vrouwen in alle vakgebieden een plaats te geven. Daarbij – vonden zij – werd de steun van de wetenschappelijke staf overdreven, omdat die vaak nauwelijks iets van het onderwerp wist en zodoende niet goed kon begeleiden. Alle docenten zouden zich dus – blijvend – meer in vrouwengeschiedenis moeten verdiepen.

In ieder geval deed Marjan Schwegman wat ze kon. Ze startte een tweedejaarscollege over de vrouw in pre-industrieel Europa, deed de begeleiding van derdejaars werkstukken en hielp Marjolein Morée met haar eindscriptie over apothekersassistentes.[87]

In de jaren die volgden waren de onderwerpen van de colleges van Marjan divers, net als de docenten met wie ze die colleges moest geven. Ze werkte onder anderen samen met de heren Vries, Noordam en Schöffer.[88] Verder inspireerde ze studenten om lid te worden van de vrouwengeschiedenisgroep.

Na haar promotie in januari 1989 op een Italiaanse feministe, kondigde Marjan Schwegman haar vertrek aan. Ondanks brieven aan het bestuur van de vakgroep, waarin erop werd aangedrongen om vrouwengeschiedenis expliciet in de vacature-eisen te zetten, werd er in 1990 een man benoemd. Hij had weinig affiniteit met het onderwerp, al gaf hij in zijn beginjaren nog wel colleges over vrouwengeschiedenis aan jongerejaars.[89] Een aantal jaren later was vrouwengeschiedenis als apart onderdeel uit het studieprogramma verdwenen. Betekende dit dat de inhaalslag was gemaakt en vrouwen nu binnen alle studieonderdelen waren geïntegreerd? Of was vrouwengeschiedenis nu vervangen door *gendergeschiedenis*, zoals vrouwenstudies veelal was vervangen door *genderstudies*? Hierbij wordt, kort gezegd, niet over vrouwen gesproken maar over de (seksuele) rol of identiteit. Het studieprogramma laat hier echter weinig van blijken. Hoe het ook zij, het kan niet ontkend worden dat de vrouwengeschiedenisgroep een rol heeft gespeeld in de geschiedenis van de subfaculteit, al is dit niet tot iedere hoogleraar in zijn ivoren toren doorgedrongen.[90]

Vrouwengeschiedenis in het heden

Net als elders in het land – hier misschien wat vroeger, daar wat later – werd in 1991 in Leiden de Werkgroep Vrouwengeschiedenis opgeheven. Het pionierswerk aan de universiteit was gedaan en vele lacunes waren – en worden nog steeds – aangevuld. Om actief te zijn op vrouwengeschiedenisgebied was het verder niet langer nodig lid te zijn van een groep. Iedereen kon lid worden van de landelijk opererende Vereniging voor Vrouwengeschiedenis (VVG), die de organiserende en coördinerende taken van de groepen had overgenomen. Deze VVG bestaat nog steeds en geeft het blad *Historica* uit.

Daarnaast verschijnen er nog steeds *Tipjes van de sluier*, net als *Jaarboeken Vrouwengeschiedenis*. Vrouwengeschiedenis leeft dus nog steeds, zij het misschien minder zichtbaar aan in ieder geval de Leidse universiteit. Toch kan de Leidse groep terugzien op een succesvol bestaan. Niet alleen kreeg vrouwengeschiedenis een plaats binnen het studieprogramma en werd er binnen én buiten de universiteit hard aan gewerkt om witte plekken in te vullen, tegelijkertijd heeft de groep zo veel mogelijk onderzoeksresultaten 'naar buiten gedragen' en toegankelijk gemaakt voor een breed publiek. Voor de Leidse groep lag het hierbij voor de hand zich sterk te richten op Leidse vrouwen.

Als onderdeel van de 'vrouwengeschiedenisbeweging' in heel Nederland heeft de Leidse groep bereikt dat vrouwengeschiedenis goed is doorgedrongen tot het middelbaar onderwijs. Wat dit betreft kan ik uit ervaring spreken: geen zichzelf respecterende uitgever of auteur van geschiedenismethodes kan nog om de vrouwen in het verleden heen.[91] Zij hebben de hun toekomende plaats – al dan niet geïntegreerd – voorgoed gekregen.[92]

Noten

1. Omdat ik de eerste vijf jaar nauw betrokken was bij de groep, draagt dit deel van het verhaal een persoonlijker karakter dan dat van de tien jaar daarna. Na die vijf jaar werd het voor mij eindelijk wel eens tijd om af te studeren. Meer rek zat er niet in mijn studiebeurs. De laatste tien jaar bleef ik de groep op afstand volgen en maakte nog een aantal hoogtepunten mee, bijvoorbeeld de viering van het tienjarig bestaan in 1986. Voor Omroep Rijnland, nu Holland Centraal, maakte ik bij de opheffing van de groep in 1991 een twee uur durend radioprogramma. Marjolein Zaal werkte hier ook een tijd. Van haar leende ik het nodige materiaal over de laatste jaren van de groep die zij had meegemaakt en organiseerde samen met haar de reünie van de groep in september 2003.
2. De notulen worden bewaard in het Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging (IIAV) in Amsterdam. De eerste notulen zijn van 9 november 1977, de laatste – op het IIAV – uit 1989. Verder was er het boek *In haar verleden ingewijd. De ontwikkeling van vrouwengeschiedenis in Nederland* (Amsterdam 1991) over vijftien jaar vrouwengeschiedenis in Nederland, onder redactie van Sylvia Dumont, Marja Otten, Jet Spits en Marjolein Zaal. Marja en Marjolein maakten deel uit van de Leidse groep. De reünie in 2003 hielp eveneens om de gehele periode beter in beeld te krijgen.
3. Mevrouw S. wist leuk te vertellen over allerlei Leidse zaken. Zie de fragmenten in de tekst en de noten 35 en 42.
4. Over het Histories Aktie Komitee, dat bestaan heeft tot begin 1979, verscheen in 1999 in kleine oplage een bundeltje verhalen van oud-leden: *Van toen en nu. Persoonlijke impressies en terugblikken met en zonder spijt* (Lugdunum Batavorum 1999). Voor een bespreking, zie: *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* (1999) 200-201.
5. In 1975 verscheen: B. Feis en P. Offermans, *Geschiedenis van het gewone volk van Nederland*, een uitgave van het Socialistisch Onderwijs Front.
6. Lida van de Water en ik namen het voortouw, gevolgd door José Niekus, Trees Moll en Marjan Advokaat. Later Marian Weevers. Tot we onze eigen notulen maakten, was

de groep te volgen via de notulen van het HAK.

7. Dit waren Anneke Lambrechts (ex-HAK-lid) en Diny Pultrum. Diny haakte al snel weer af.
8. Vanuit deze visie ging mijn voorkeur destijds uit naar arbeidersvrouwen, de vrouwen uit het gewone volk, die nog het minst aan bod waren gekomen Dit was niet de keus van iedereen, zodat er wel eens felle discussies ontstonden als leden kozen voor 'witteboordenberoepen': op kantoor of als apothekersassistentes, zo herinnerde Marjolein Morée zich op de reünie.
9. Hier was uit Leiden Josine Boissevain, lid van het HAK, bij aanwezig geweest. Zij werd geen lid van de vrouwengeschiedenisgroep, maar ging ons wel voor in het schrijven van haar scriptie over heksen.
10. Hier konden ook studenten uit andere studierichtingen aan deelnemen; voor Anneke Lambrechts en mij werd dit een bijvak. Het stond onder leiding van Emma Brunt die zich zelden vertoonde en het werk overliet aan drie student-assistentes. In het kader van dit werkcollege maakten Anneke en ik een gesubsidieerd reisje naar Dubrovnik, waar een internationaal congres werd gehouden met de titel: 'Towards equality between women and men'. Wilco Sjouke, die antropologie studeerde, nam ook deel aan dit college en werd lid van onze groep.
11. Dit overleg was begin 1978 alweer opgeheven, maar de vrouwengroepen aan de verschillende (sub)faculteiten bleven wel bestaan of er kwamen andere bij. In 1984 ontstond het Vrouwennetwerk aan de universiteit om vrouwen aan de universiteit een steuntje in de rug te geven.
12. Op dat moment waren er vertegenwoordigsters van godgeleerdheid, Frans en algemene taalwetenschap, sociologie, culturele antropologie, psychologie, pedagogie en andragogie, filosofie en medicijnen.
13. Wat betreft het aantal vrouwelijke medewerkers – zoals hoogleraren – is er nog steeds een grote achterstand. Volgens *de Volkskrant* van 29 oktober 2004 was het percentage vrouwelijke hoogleraren aan de Leidse universiteit in 2003: 13,9. Overigens was dit wel het hoogste van heel Nederland.
14. *Vrouwengeschiedeniskrant* 13, nr. 1 (februari 1990).
15. Hierin zaten onder andere de Rooie Vrouwen, de PSP- en PPR-vrouwen, het Vrouwenkafé en Wij Vrouwen Eisen.
16. In 1981 beleefde het feministisch socialisme wel een kleine opleving: er kwam een nieuw blad *Katijf*, dat in de groep werd gebracht door Jorien Meerdink.
17. In het gastvrije huis van de familie Lambrechts. Hier waren we in juni 1978 en oktober 1979. Tussendoor in mei 1979 gingen we naar Hoeven; ook later gingen groepsleden meerdere malen een paar dagen samen weg, zoals in 1983 naar Beneden-Leeuwen, waar uitgebreid over moeders werd gesproken, aldus Esther Jorna op de reünie.
18. *Lotta* verscheen van februari 1981 tot december 1983.
19. Niet alleen vanwege de beoogde toelating van mannen op het International Congress

of Women's History, begin 1986, maar ook omdat een man was gesignaleerd op een LOV. De kreet werd geslaakt in de *Vrouwengeschiedeniskrant* 8, nr. 1 (1985).

20. Van de 27 (28 min Marjan Schwegman) waren dat negentien geschiedenisstudentes, drie geschiedenisdocentes, een man (in mijn herinnering een geschiedenisstudent, maar niet terug te vinden in de 'studentenalmanak'), een oudere huisvrouw uit Voorburg, een rechtenstudente, een sociologe en een historica werkzaam bij de gemeente (directie onderwijs).
21. Acties tegen deze plannen van onderwijsminister Pais, onder andere uitgaand van de Leidse Studentenbond (LSB), waaraan ook de vrouwengeschiedenisgroep had deelgenomen, hadden niet mogen baten.
22. Dit waren Zonneke Matthée, Elleke Davidse, Henriëtte Stevens, Loes Meeuwisse, Esther Jorna, Liesbeth van Nispen en Marijke Koning. Zij waren achtereenvolgens docente, sociologe, antropologe en geschiedenisstudent (een viertal).
23. Zij werd in 1988 de eerste vrouwelijke voorzitter van de VGN, met vrouwengeschiedenis in haar portefeuille. Toen zij ziek werd en voor jaren in een rolstoel belandde, bleef zij actief op vrouwengeschiedenisgebied. Zij werd hoofdredacteur van het *Vrouwengeschiedenisblad*, dat in 1995 een geïllustreerd tijdschrift werd: *Historica*. Dit deed zij acht jaar lang, tot 2000, om zich daarna te wijden aan een onderzoek naar vrouwen en de NSB; zie het interview van Vilan van de Loo met Zonneke voor 'haar' laatste *Historica* van oktober 2000 (23, nr. 3).
24. Deze VVG bestaat nog steeds, zie: www.vrouwengeschiedenis.nl.
25. Afwezig waren Inge van Rijn (een tijd contactvrouw, wonend in Den Haag en opvoedkundige) en Marja Otten; de aanwezigen: het kwartet van de Volkshuisvideo, namelijk Jacqueline Zirkzee, Anjo Roos, Marjolein Zaal en Josine Spits.
26. Het ging hier om Josine Spits, als voorzitter van de VVG.
27. Een vakgroep kon betrekking hebben op een bepaald tijdvak, zoals Oudheid en Middeleeuwen, of op een bepaald onderwerp, zoals vaderlandse geschiedenis of sociale en economische geschiedenis. Vóór de invoering van de tweefasestructuur was de studie verdeeld in een pre- en een postkandidaatsprogramma. Voor het kandidaats werden overzichten gegeven van alle tijdvakken en maakte men werkstukken op basis van literatuuronderzoek. Na het kandidaats volgde een specialisatie in een bepaalde richting en werden werkcolleges gevolgd en de afstudeerscriptie bronnenonderzoek gemaakt. Mijn specialisatie, na drie jaar, was sociaal-economische geschiedenis.
28. Ook keuze- en bijvakken moesten eraan geloven. Zo maakte ik voor het keuzevak POLEK (Politiek Economische Maatschappijanalyse) samen met Lida van de Water een werkstuk over de Politieke ekonomie van de huishoudelijke arbeid (1979). Lida vertrok niet lang daarna naar Amsterdam.
29. Ook D. van Arkel had al snel in 1978 aangegeven eens met de groep te willen praten; zijn specialisme was Zuid-Afrika. Hij zag wel iets in 'vrouwen' in verband met discriminatie/racisme/seksisme. Ook later weer, zoals blijkt uit de notulen van 13 maart 1985.

30. Notulen 12 december 1979.
31. Dit waren Marjan Advokaat, Trees Moll en José Niekus. Zij verwerkten later hun scriptie tot een artikel voor het eerste *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* (Nijmegen 1980) met als titel: 'Geboortenregeling: een vrouwenzaak? Aktiviteiten van vrouwen en de vrouwenbeweging ten aanzien van geboortebeperking'.
32. Saskia Groenewegen en ik verwerkten een aantal vrouweninterviews tot een artikel voor de (allereerste) *Vrouwengeschiedeniskrant* (1978).
33. Mijn deel van dit onderzoek, over dienstboden, verwerkte ik tot een artikel: 'Het dienstbodenvraagstuk en de werkloosheid'. in: *Een tipje van de sluier. Vrouwengeschiedenis in Nederland* 2 *Nederlandse vrouwen in deze eeuw* (Amsterdam 1980).
34. Deze is gebruikt door Barbara Henkes en Hanneke Oosterhof voor (het eerste hoofdstuk van) het boek: *Kaatje ben je boven? Leven en werken van Nederlandse dienstbodes 1900-1940* (Nijmegen 1985). Marjan Schwegman begeleidde mij (mede) bij mijn scriptie.
35. De interviews met mevrouw S. vonden plaats op 19 januari 1981 uitgebreid, en korter, voor Omroep Rijnland, op 17 september 1985.
36. Liane van der Linden, Anneke Lambrechts, Annemiek van der Veen en ik maakten de catalogus. Annemiek maakte ervoor nog een tentoonstelling over het Visserskind voor het Vlaardings Visserijmuseum, in het kader van het Internationaal Jaar van het Kind (1979).
37. Het waren: Marianne Vaes, Liane van der Linden, Christa Putter, Desirée Swaneveld, Anneke Lambrechts en ik, in 1979-1980. Christa is de enige die nooit lid van de vrouwengeschiedenisgroep is geweest.
38. Dit is Marjolein Morée.
39. Hennie Koek werd enige tijd later lid van onze groep, voor één jaar. In de periode 1991-1996 was zij in Leiden wethouder Onderwijs, Cultuur, Zorg en Emancipatie.
40. VOS staat voor Vrouwen Oriënteren zich op de Samenleving.
41. De avond was georganiseerd door de Leidse FNV-vrouwen, de Vrouwenbond NVV, de Rooie Vrouwen, NVB, de PSP-vrouwen en de vrouwen uit de femsoc-groepen; zie *Vrouwengeschiedeniskant* 1, nr. 1 (1978).
42. Hier vertelden Anneke Lambrechts en ik op 6 april 1981 over vrouwenarbeid in Leiden en reageerden de aanwezige vrouwen op ons verhaal. Ik maakte hier kennis met mevrouw S.
43. In 1993 verscheen: *Vrouwen op een bordje. Straatnamen in de Stevenshof in Leiden*, samengesteld door B. van der Weijde en H.M. van der Weijde-Oudenaarden. Hierin wordt verteld wie de vrouwen — ook een aantal Leidse – waren; het voorwoord was van wethouder Hennie Koek. Verder worden, naast anderen die hun medewerking hebben verleend, Heleen Sittig en Josine Spits bedankt, twee leden van de vrouwengeschiedenisgroep.
44. Doel van de bezetting was het behoud van Vrouwenstudies, die wegbezuinigd dreigden te worden.

45. Esther Jorna, Lilly Kramer, Inge van Rijn, Annemiek van der Veen.
46. Het verzoek kwam via de Wetenschapswinkel van de FNV-afdeling Leiden en de tentoonstelling werd gemaakt in samenwerking met de Reinwardt-Academie. Studenten van deze academie maakten in 1983 een tentoonstelling onder de titel: *Uit het leven van Louise en Kee..., over een hoogleraarsvrouw en een bonendopster in de jaren 20 in Leiden.*
47. Dit was Thea Dickhoff; zij studeerde destijds rechten.
48. Ik kwam slecht beslagen ten ijs. Ik wist bijvoorbeeld niets te vertellen over gravin Ada, met wie een van de deelneemsters aankwam. Ada was voor mij uit de verkeerde tijd (de Middeleeuwen) en uit de verkeerde stand; ik had nog nooit van die vrouw gehoord! We liepen onder andere de stadswandeling langs 'vrouwendomeinen'.
49. Leiden 3 november 1989. Anjo Roos, Josine Spits, Marjolein Zaal en Jacqueline Zirkzee maakten deze. Hier was ook een boek over verschenen, van J. Slangen en anderen. Het Volkshuis was mede opgericht door Emilie Knappert en trok altijd veel vrouwelijke bezoekers.
50. Het gaat hier om José van Schie, die overigens wel bevriend bleef en meewerkte aan de brochure.
51. Het verscheen in de rubriek van Jan C. van der Heide.
52. Jorien Meerdink, Elleke Davidse, *Huishoudelijk werk - vroeger en nu* (Leiden oktober 1981).
53. Een uitgave van de werkgroep vrouwengeschiedenis, Leiden 1982. Anneke Lambrechts schreef de twee artikelen over vrouwen in de textiel, José van Schie over het thuiswerk en Liane van der Linden over de crisistijd. Ik schreef het voorwoord en deed mede de redactie. In deze brochure ook het gesprek met Cecilia Booms voor de Arbeidsenquête uit 1890.
54. Naar ik meen die van Clos & Leembruggen, maar dit is niet zeker.
55. *Vrouwengeschiedeniskrant* 5, nr. 1.
56. Ervaringen met vrouwengeschiedenis in het onderwijs, in: *Een tipje van de sluier* (Amsterdam maart 1978) 29.
57. Toen nog Opmeer. In april 1982 besloten Zonneke en Liesbeth, voorheen Peters, nu Hesselink, hun meisjesnaam aan te nemen.
58. Dit en de reactie van haar collega's is te lezen in *In haar verleden ingewijd*, 126.
59. Annelies Groos, werkzaam aan het Visser 't Hooft Lyceum.
60. Een van de samenstelsters daarvan was Tineke van Loosbroek, toen inmiddels oud-lid van de groep en werkzaam aan een MO-opleiding in Amsterdam. Vanuit die standplaats maakte zij een aantal jaren deel uit van de redactie van het *Jaarboek Vrouwengeschiedenis*. Dit *Jaarboek* kwam voor het eerst uit in 1980 en was bedoeld als wetenschappelijke tegenhanger van de 'populaire' *Tipjes*.
61. In 1981 werden bijvoorbeeld drie wandplaten over vrouwengeschiedenis uitgegeven met bijbehorende boekjes, geschreven door Ilja Mottier. Onderwerpen: Vrouwen- en kinderarbeid, Aletta Jacobs en Vrouwen in het verzet. Aan dit laatste boekje werkte

Marjan Schwegman mee, die haar eindscriptie over dit onderwerp had geschreven.

62. Liesbeth is tegenwoordig gemeenteraadslid voor de PvdA. Tevens werkt zij aan een promotieonderzoek over twee medische opleidingen (van artsen en vroedvrouwen) in Nederlands-Indië.
63. Notulen 1985 en *In haar verleden ingewijd*, 103-104.
64. Hieronder bevonden zich ex-groepslid Tineke van Loosbroek (Algemene Hogeschool Amsterdam) en docente aan de Rijksuniversiteit Leiden, Marjan Schwegman.
65. *In haar verleden ingewijd*, 105-108.
66. Onder redactie van Maria Grever en Carla Weijers; een uitgave van de VGN.
67. Ook waren er nog een stadsplattegrond en twee bouwplaten van een Leidse arbeiderswoning toegevoegd.
68. Trees Moll en Alice van Kesteren-Geurts, *Cecilia Booms. Leiden rond 1900* (Enschede 1985), SLO Enschede.
69. Zij schreef de historische romans *Mykene* en *Het boek van Tristan en Isolde*.
70. Zij studeerde af op vroedvrouwen en schreef over achttiende-eeuwse vroedvrouwen en vroedmeesters in Leiden een artikel voor het *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* (1990) 17-48. Tevens verleende zij haar medewerking aan het vijfde *Tipje van de sluier*.
71. Dit waren Marjan Advokaat, Marjolein Morée, Désirée Swaneveld, Renny van Tuyl, Marian Castenmiller, Trees Moll, Marian Weevers, Anneke Lambrechts, José van Schie, Jan Burgers, op dat moment de enige niet-geschiedenisstudent (hij studeerde wijsbegeerte) en José Niekus en ik, de twee contactpersonen.
72. Het ging hier om Jan Burgers. Niet lang na dit LOV stapte hij uit de groep, omdat hij een diepgaande discussie miste over de feministische denkbeelden van iedere deelnemer, aldus de HAK-notulen van 26 oktober 1977.
73. Fragment uit een brief van 22 januari 1979.
74. Zoals Marianne Vaes over de Duitse vrouwenbeweging en José van Schie over vrouwen in de Fabian Society.
75. LOV's in Leiden: 1: 17 september 1977; 2: 9 december 1978; 3: 6 september 1980; 4: 27 maart 1982; 5: 14 januari 1984; 6: 28 september 1985; 10-jarig bestaan: 1 november 1986; 7: 6 februari 1988; 8: 24 maart 1990.
76. Door Leiden gemaakte *Vrouwengeschiedeniskranten*: 1 (bij het tweede Leidse LOV) 1, nr. 1 (1978), 3, nr. 2 (1980), 5, nr. 1 (1982), 7, nr. 1 (1984), 8, nr. 3 (1985), 11, nr. 1 (1988), 13, nr. 1 (1990); deze laatste dus niet meer door de Leidse groep gemaakt, maar nog wel met een uitnodiging voor het Leidse LOV.
77. Leony kreeg namelijk een (halve) baan bij het Leidse Studium Generale en werd later hoofd van het Loopbaancentrum Letteren aan de Leidse universiteit.
78. Zelf schreef Zonneke hierin haar herinneringen op aan de verpleegstersbarak van de St. Maarten kliniek in Nijmegen: *Vrouwendomein* (Amsterdam 1986).
79. Daar was nog een heel gedoe over, omdat de uitgever SUA deze bijlage aanvankelijk te weinig feministisch vond en wilde weigeren. Uiteindelijk kwam de bijlage er toch.

80. De wandeling door 's-Hertogenbosch werd beschreven door Annemiek van der Veen, oud-lid van de Leidse groep, die nu actief was in Brabant op vrouwengeschiedenisgebied.
81. In Augustinus, Rapenburg 24.
82. Uit Leiden op de dag aanwezig: Mattanja Schwenke, Jacqueline Zirkzee, Sonja van Duin, Marjolein Zaal, Anjo Roos, Esther Jorna, Inge van Rijn, Liesbeth Hesselink, Henriëtte Stevens, Lilly Kramer.
83. *Vrouwengeschiedeniskrant* 11, nr. 1 (1988).
84. Jorien had samen met Astrid Jansen en Trude Poot in 1988 een boek geschreven: *Bollenpelsters gevraagd. Seizoenarbeid van vrouwen in de Zuidhollandse bloembollenstreek*, waarvoor vrouwen waren geïnterviewd. Tevens maakten zij een 'reizende' tentoonstelling over dit onderwerp. Een bespreking van het boek staat in: *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* (1992) 169-170.
85. In het originele rapport stond: 'De situatie aan andere subfaculteiten is, dat de studenten die met vrouwenonderwerpen bezig willen zijn bv geschiedkundige, medische of psychologische thema's daar nauwelijks erkenning voor krijgen en weinig ondersteuning van de staf. De individuele werkstukken over deze onderwerpen worden meestal wel geaccepteerd.' Marlies Coomans, Connie Oosterling, Marjolein Cancrinus, *Vrouwenstudies, wenselijkheid en mogelijkheden* (Leiden oktober 1979) 3.
86. Van Leony van der Splinter en van mij.
87. Samen maakten zij het fotoboek: *Vrouwenarbeid in Nederland 1870-1940* (Rijswijk 1981), onder redactie van Saskia Groenewegen. Marjolein vervolgde haar carrière aan de Leidse universiteit bij sociologie, waar zij medewerkster vrouwenstudies werd. Zij is de enige van de Leidse groep die promoveerde, in 1992, op een proefschrift over werkende moeders in de periode 1950-1992.
88. Voor zover ik kan nagaan hadden de colleges zelden tot nooit betrekking op Leiden, met uitzondering van een college, dat zij samen met I. Schöffer gaf over verzet (m/v) in Leiden, waarvoor onder anderen Toos Fallaux werd geïnterviewd.
89. Dit was Martin Bossenbroek. Trees Moll interviewde hem op 4 januari 1994 voor het *Vrouwengeschiedenisblad* 17, nr. 1.
90. Volgens H.L. Wesseling, die over de geschiedenis van de subfaculteit in de periode 1975-2000 schreef, heeft er nooit zoiets als vrouwengeschiedenis bestaan en van Marjan Schwegman had hij nooit gehoord: zie: H.J. de Jonge en W. Otterspeer ed., *Altijd een vonk of twee. De universiteit van Leiden van 1975 tot 2000* (Leiden 2000) 65-77. Overigens had Wesseling evenmin een notie van Vrouwenstudies aan de Leidse universiteit. In een interview met Elsbeth Etty voor de *NRC* ontkende hij het bestaan daarvan, terwijl Joyce Outshoorn als hoogleraar Vrouwenstudies daar al jaren onderzoeken in begeleidt bij de faculteit der sociale wetenschappen.
91. Vanuit mijn ervaring als geschiedenisdocente op de vestiging Leonardo van het Da Vincicollege, voorheen de Rembrandt Scholengemeenschap.
92. Maar misschien is hierbij de wens de vader van de gedachte; de nieuw ingevoerde

benaming van verschillende historische perioden en de bijbehorende symbolen, totstandgekomen op advies van een commissie onder voorzitterschap van de heer P. de Rooy (februari 2001) wordt in *Historica* (juni 2001) als volgt beoordeeld: 'Het rapport is een stap terug vergeleken bij het huidige geschiedenisonderwijs, waarbij sekse als ordeningsprincipe is opgenomen in de kerndoelen basisvorming, en de eindtermen van de tweede fase en het examenprogramma VMBO. De algemene richtlijnen van het rapport De Rooy refereren aan een wereld van mannelijke, witte volwassenen.' Het was eveneens teleurstellend om te constateren dat in J.C.H. Blom ed., *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad* 4: *Leiden vanaf 1896* (Leiden 2004) met geen woord wordt gerept over vrouwenemancipatie (of over de Leidse vrouwenbeweging), om maar het meest voor de hand liggende 'vrouwenonderwerp' te noemen.

Aanwinsten van het Gemeentearchief Leiden op sociaal en economisch gebied in 2004

Ook in het jaar 2004 werden door het Gemeentearchief heel wat aanwinsten ontvangen. Voor het grootste deel waren het aanvullingen op al aanwezige archieven, maar er werden toch enkele geheel nieuwe archieven en archiefjes verworven. Sommige daarvan zijn zo klein en zo recent, dat het vermelden ervan hier niet zinvol is. Qua omvang het grootste was een aanvulling op het archief van de Dienst Gemeentewerken uit de periode 1950-1980, metende 41,8 meter, maar dat is voor de sociaal-economische geschiedenis amper van belang. Eveneens omvangrijk zijn de archieven van de Protestants-Christelijke Schoolvereniging Leiden, (1851) 1853-1993, 21 meter groot, met daarin stukken over en van alle scholen van hervormde en gereformeerde signatuur, zoals bij de inventarisatie bleek. Nauwelijks kleiner is het archief van de Christelijke Vereniging Het Diaconessenhuis Leiden uit de periode 1963-1980, met slechts zeer weinig stukken vanaf de beginperiode in 1897. Toch nog 13,5 meter groot is het archief van de HBS voor Meisjes, later de Louise de Coligny-Scholengemeenschap genaamd, uit de periode 1882-1992. Nog weer iets kleiner, 9 meter, is het archief van de Nederlands Hervormde Gemeente Leiderdorp, aanvangend in 1634 en lopend tot 1985. Het is in twee delen gesplitst, met voor het deel tot 1811 een inventaris door de bekende genealoog en kerkhistoricus W.M.C. Regt en vanaf 1811 door J. Maas en J. Spelt. Overigens werd ook verworven het archief van de Gereformeerde Kerk Leiderdorp, 1886-1985, groot 5,75 meter. Van die grootte zijn ook de archieven van de Vrijmetselaarsloge La Vertu uit de periode 1767-1990, van de Vereniging voor Vreemdelingenverkeer (later VVV Leiden, Leiden Promotion en VVV Holland/Rijnland) 1901-1999, en van de Leerlingenvereniging van het Stedelijk Gymnasium Uno Sumus Animo, 1884-2004. Aan kleinere

archiefjes, nog geen meter in omvang, zijn te noemen: Vereniging Vrienden van Diogenes (de stichting die oude panden opkocht en gewetensvol restaureerde) 1974-2003, de Eerste Leidsche Maatschappij Grondbezit 1907-1948 en de familie Cunaeus, 1600-2003, met een eerder stuk uit 1462. Over de aanwinst door bemiddeling van de Vereniging Jan van Hout van enkele charters van het kleermakersgilde uit de Middeleeuwen zal elders nog uitvoerig verslag gedaan worden, zodat dit hier min of meer pro forma gemeld wordt. Dat geldt ook voor het in het jaarverslag van de secretaris vermelde register dat op 1 mei 2004 door dhr.de heer F.L.M. van Cleef aangeboden werd.

Van de nog niet van een inventaris of plaatsingslijst voorziene aanwinsten is het grootste deel meteen vluchtig geordend en van een plaatsingslijst voorzien. Enkele archieven zullen gedetailleerder beschreven worden. Veel nieuwe inventarissen kwamen niet gereed; wel kan genoemd worden een herziene en aangevulde inventaris van het archief van het Liefdewerk van de H. Cunera, later de Cunera-stichting en de Stichting Lidwinahuis (1802) 1856-1992 (1993), waar veel scholen onder ressorteerden, niet alleen het bekende Lidwinahuis aan de Zoeterwoudsesingel, maar ook R.K. scholen rond het Levendaal en elders in de stad. Dit 158 inventarisnummers grote archief werd bewerkt door Thilde van der Heijden en Wilma Koolen van Archiefburo Voorzee te Waalwijk. Merkwaardig is dat alle aanduidingen van de vorm van de archiefeenheden (zoals stuk, deel, pak enz.) ontbreken, hetgeen *'not -done'* is in de archiefwereld. Ook de inventarissen van het archief van de Gemeente Leiderdorp 1562-1980 (1993) werden in een betere en voor automatisering geschiktere vorm gegoten. P.U. van der Laaken rondde de inventaris af van het archief van meelfabriek De Sleutels voorheen De Koster & Co. af (1773) 1884-1988 (1998). Ook kwam de inventarisatie van de archieven van de Leidsche Duinwater Maatschappij gereed. Met andere inventarissen, die tegenwoordig vooral in geautomatiseerde vorm gemaakt worden en amper nog op papier verschijnen, is er weer heel wat archief voor de speurende ogen van (amateur)historici ontsloten.

PIET DE BAAR

Boekbesprekingen

J.W. Marsilje ed., *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad.* I: *Leiden tot 1574.* Stichting Geschiedschrijving Leiden, Leiden 2002. 259 p., ISBN 90-806754-1-5. € 47,50 (leden van de Vereniging Oud Leiden € 35)

Generaties historici hebben gebruikgemaakt van de Leidse stadsgeschiedenis van P.J. Blok. De twee delen waarin het reilen en zeilen van de stad tot 1572 beschreven staan, aangeduid als 'Middeleeuwen' en 'Bourgondisch-Oostenrijksche heerschappij', verschenen voor het eerst in 1883 en 1884. Op dat moment kon Blok nog nauwelijks teruggrijpen op wetenschappelijke verhandelingen betreffende de Leidse geschiedenis, een situatie die nog tijdens zijn leven sterk zou veranderen. In zijn inleiding tot de tweede druk noemt Blok het werk van een drietal historici, Posthumus, Ligtenberg en Knappert, als een van de redenen om de pen weer ter hand te nemen en nieuwe inzichten in zijn boeken te verwerken. Zag Blok in 1910 zelf al in dat zijn stadsgeschiedenis snel achterhaald werd, en hoe 'zijn eigen inzichten en denkbeelden' na verloop van tijd gewijzigd werden (*Geschiedenis eener Hollandsche stad. Eene Hollandsche stad in de middeleeuwen*, p. XVII), toch heeft Leiden bijna een eeuw moeten wachten op een volgende bijstelling van het geschiedbeeld, alle bijdragen van historici ten spijt.

Met het verschijnen van de nieuwe stadsgeschiedenis heeft de Stichting Geschiedschrijving Leiden een niet geringe taak volbracht. Ruim negentig jaar aan historiografie diende verwerkt te worden in de nieuwe stadsgeschiedenis. Bovendien bekijken historici hun bronnen tegenwoordig toch wat anders dan Blok deed, wat volgens de auteurs aanleiding zou hebben gegeven een andere structuur aan te houden. Het institutionele uitgangspunt

van Blok, voor een belangrijk deel ingegeven door de populariteit van rechtsgeschiedenis in zijn tijd, is verlaten. In plaats daarvan heeft men ernaar gestreefd "historische processen en samenhangen tussen gebeurtenissen en ontwikkelingen te beschrijven". (p. 8) Deze zouden dan tegen de achtergrond van Bloks geschiedenis bezien moeten worden, en dus complementair zijn.

Alle zalvende woorden over Bloks werk ten spijt, in de praktijk blijkt een dergelijke wisselwerking tussen de 'oude' en 'nieuwe' stadsgeschiedenis meestal onhaalbaar: de laatstgenoemde is nu natuurlijk het standaardwerk. Uit het eerste hoofdstuk over de stedelijke ruimte en haar bewoners, geschreven door Ed van der Vlist, blijkt al duidelijk dat de geschiedschrijving inmiddels vooral een veel meer wetenschappelijk karakter heeft dan voorheen. Verdwenen zijn de ongefundeerde speculaties, die vast niet uitsluitend ondergetekende wel eens tot wanhoop gedreven hebben. In plaats daarvan is het relaas stevig verankerd in bronnen en historiografie. Dit eerste hoofdstuk geeft de lezer een schat aan informatie, over de vroegste geschiedenis en vooral over de stadsuitbreidingen. Daarbij dient wel de kanttekening gemaakt te worden dat de hoeveelheid informatie af en toe wel wat overvloedig is. Hoewel het relaas van Van der Vlist daardoor van de lezer af en toe enig doorzetten vereist, biedt het zeker een fraai beeld van de ontwikkeling van de stad als leefruimte.

Minder vernieuwend is het hoofdstuk over bestuur en rechtswezen, eenvoudig doordat Blok al veel aandacht aan dit onderwerp besteed heeft. De beschrijving van de stad tussen graaf en burggraaf verdient hier vermelding, niet alleen omdat deze zeer interessante materie betreft, maar vooral omdat het hier om iets typisch Leids gaat. De redactie heeft zich ten doel gesteld de stad wat meer af te zetten tegen andere Hollandse steden, dit omdat Blok Leiden gepresenteerd heeft als een typisch Hollandse stad, en daarbij voorbijgegaan zou zijn aan het eigen karakter van de stad. De hedendaagse auteurs slagen er op hun beurt echter evenmin in veel specifiek Leidse ontwikkelingen te bespreken. In dit opzicht is het enigszins teleurstellend te moeten constateren dat hetgeen waarschijnlijk het meest kenmerkend was voor middeleeuws Leiden, de lakenindustrie, er met slechts drie pagina's wel zeer bekaaid vanaf komt. Het laken voorzag vele Leidenaren van een bestaan, bracht de stad in contact met binnen- en buitenlandse markten, en was daarom politiek ook een belangrijk onderwerp. De indruk bestaat dat hier toch enkele

mogelijkheden om Leiden nader te positioneren, en om verbanden met de andere behandelde thema's te leggen, zijn blijven liggen.

Het hoofdstuk over sociale omstandigheden en charitatieve zorg onttrekt het gros van de middeleeuwse stadsbewoners aan de anonimiteit. Hanno Brand slaagt erin een levendig beeld te schetsen van het alledaagse, waarbij de lezer nu eens een blik wordt gegund in een woonkamer, en zich dan weer kan verwonderen over de manier waarop buren zich organiseerden. Tegelijk blijkt op welke wijze religieuze instellingen de behoeftigen trachtten te ondersteunen, en hoe het stadsbestuur probeerde de omvangrijke groep armen toch vooral in het gareel te houden. Met een beschrijving van kerk en cultuur, waarbij natuurlijk aandacht geschonken wordt aan de toenemende religieuze spanningen, komt de stadsgeschiedenis tot een voorlopige conclusie met een hoofdstuk over de eerste jaren van de Opstand. Terwijl Blok Leidens ontzet nog een plaats toebedeelde in zijn deel over de Republiek, heeft men er hier voor gekozen het begin van de troebelen te bekijken als voortvloeiend uit gebeurtenissen eerder in de zestiende eeuw. Daarmee doet de redactie de middeleeuwse geschiedenis van Leiden zeker recht.

Uiteindelijk is *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad* I een zeer geslaagde uitgave. Met een uitgebreid notenapparaat en bibliografie is dit voor onderzoekers een onmisbaar werk geworden. Daarbij dient echter wel opgemerkt te worden dat er wat slordigheden zijn ingeslopen, zoals het hier en daar ontbreken van paginanummers in de verwijzingen. Helaas is het boek niet van een zakenregister voorzien, zodat gebruikers zich moeten behelpen met een index die slechts plaats- en persoonsnamen bevat. Dit zal de meeste lezers natuurlijk geenszins deren; er valt immers veel te genieten. De stadsgeschiedenis is rijk geïllustreerd, maar het beeldmateriaal is onvoldoende aan de tekst gekoppeld. In het betoog wordt niet naar de illustraties verwezen, en de bijschriften zijn summier. Dit is niet alleen jammer omdat zo een eenvoudige kans de tekst verder te verlevendigen is gemist, maar vooral aangezien de lezer de vele kleurenfoto's wel in de portemonnee voelt.

JACO ZUIJDERDUIJN

S. Groenveld ed., *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*. II: *1574-1795*. Stichting Geschiedschrijving Leiden, Leiden 2003. 258 p., ISBN 90-806754-2-3. € 47,50 (leden van de Vereniging Oud Leiden € 35)

Natuurlijk heeft elke Hollandse stad een uniek karakter, ook al lijken veel nieuwbouwwijken sterk op elkaar, zelfs in de zeventiende eeuw. De diepere achtergrond van het verschijnen van zoveel nieuwe stadsgeschiedenissen de laatste jaren is de behoefte om bewijzen aan te dragen voor de eigen sfeer, ja zelfs voor de eigen mentaliteit van de verschillende Hollandse steden die toch zo dicht bij elkaar liggen. Inwoners en buitenstaanders ervaren dat zo, of zijn onbewust bang dat het eigen karakter van de steden snel aan het verdwijnen is door globalisering van de cultuur en ingrijpende veranderingen in de bevolkingssamenstelling. Dat gevoel van eigenheid wordt natuurlijk bevestigd door het lezen van de geschiedenis van Leiden die zich uitsluitend op het lokale gebeuren richt. Simon Groenveld versterkt dit gevoel nog door aan te geven dat voor de inwoners van Leiden de wereld gedurende de periode tussen 1574 en 1795 in feite slechts bestond uit de stad zelf. Men dacht toen lokaal, zo is zijn stelling.

Het is een goed geschreven boek geworden, waarvan bij sommige hoofdstukken de lezer het gewoon jammer vindt dat het thema weer is afgelopen. Het smaakt naar meer. De illustraties zijn uitstekend verzorgd en geven aan het boek een extra cachet. Voor een groot gedeelte konden de auteurs gebruikmaken van recente literatuur die over Leidse onderwerpen is verschenen. Een indrukwekkend aantal dissertaties, doorwrochte andere boeken over deelonderwerpen of spraakmakende artikelen vormen de basis van dit boek. Nog veel nieuw bronnenonderzoek voor deze studie werd verricht voor de hoofdstukken 'Bestuur en Beleid', 'Economie' en voor een deel van het hoofdstuk over de stadsontwikkeling.

Evenals bij de andere delen van de Leidse stadsgeschiedenis is het boek opgedeeld in thema's die door specialisten op die terreinen worden behandeld. De verleiding is groot om enkele krenten uit de pap te halen en opmerkelijke zaken aan te snijden die voor weer een nieuwe geschiedenis van Holland tijdens de Republiek meegenomen zouden kunnen worden.

Zo is het verbazingwekkend dat een stad als Leiden na de stadsuitbreidingen in de vestingwerken een duidelijke zwakke plek had waaraan pas in

de jaren rond 1672 werd gesleuteld zonder dit echt efficiënt te verbeteren. Bestond er dan in het collectief geheugen geen notie over de ellende van het beleg in 1574? Hoe zat dat met andere steden? Zo had Den Haag, toch de zetel van de regering, helemaal geen vestingwerken. Teveel zelfvertrouwen, te weinig geld of onvermogen om de explosieve bevolkingsgroei in goede banen te leiden? Een ander interessant probleem snijdt Rudi van Maanen aan in zijn hoofdstuk over de stadsontwikkeling, namelijk de watervervuiling. In 1669 werd een epidemie van vermoedelijk malaria, zoals aangeduid in het demografische hoofdstuk van Dirk Jaap Noordam, veroorzaakt door een slechte doorstroming van het grachtenwater. Uit het hoofdstuk over het bestuur, geschreven door Simon Groenveld en Jan de Jongste, wordt dan duidelijk dat over de waterhuishouding in hetzelfde jaar een ernstig conflict met Amsterdam was ontstaan over het zoutgehalte in het boezemwater. Wist de tijdgenoot dat brak water malaria veroorzaakte of werd deze ruzie alleen uitgevochten in verband met de schade die brak water aan de textielindustrie berokkende? Omdat het jaar 1669 duidelijk een keerpunt in de demografische ontwikkeling vormde, en deze epidemie zelfs negentien leden van de vroedschap 'het graf in sleepte', is het spijtig dat al deze gegevens niet zijn gecombineerd.

Drie grote thema's beheersen het hoofdstuk over de economische ontwikkeling: de textielindustrie, zoals voor de hand ligt, het gildenwezen en de positie van Leiden als knooppunt van belangrijke regionale en interregionale verbindingen. Aan dit facet van Leiden, het transport te water van grondstoffen, eindproducten en passagiers, was tot nu toe nog niet echt aandacht besteed. Ook in dit hoofdstuk zijn verrassende gegevens te vinden: het wel zeer grote aandeel van immigranten in de textielindustrie, én de grote internationale concurrentie waar Leiden zo onder leed. Dit had tot gevolg (zoals te lezen in een ander hoofdstuk) dat Leiden in de Staten zich verzette tegen het sluiten van vrede in 1648. Het belang van de gilden, die zich kunnen verheugen in een hernieuwde belangstelling in de sociale geschiedschrijving, wordt zeer genuanceerd weergegeven door Jan Lucassen en Piet Lourens. Een beetje wel en een beetje niet, hetgeen in het latere hoofdstuk over de sociale verhoudingen door Ronald Sluijter en Ariadne Schmidt nog eens wordt bevestigd wanneer het om de sociale betekenis en de feitelijke financiële hulp door de gilden in tijden van nood ging. Eveneens zeer genuanceerd, en hier sta ik ook vierkant achter, is de beschrijving van de werkelijke impact van de

buurten. In plaats van het oudere romantische beeld van saamhorigheid en onderlinge hulp dat wel eens wordt gepresenteerd is een veel meer realistisch beeld geschetst. Spannend in ditzelfde hoofdstuk is de relatie die er gelegd kon worden tussen aanpassingsmoeilijkheden van nieuwkomers en de verhoging van de criminaliteit! Maar ter geruststelling van de lezers, de integratie verliep vrij snel en de geweldsdelicten namen af.

Buitengewoon inspirerend is het hoofdstuk over godsdienst van Jan Wim Buisman, enerzijds door de studie over de sociale samenstelling van de verschillende denominaties en daarnaast door de duidelijke uitzonderingspositie die Leiden in het gedoogbeleid innam. Nergens werden de remonstranten na de godsdiensttwisten van het Twaalfjarig Bestand strenger vervolgd dan in Leiden. Hier komt halverwege het boek voor het eerst de universiteit echt als een belangrijke factor in het Leidse leven naar voren. Immers, de predikanten van de officiële Gereformeerde Kerk kregen hun opleiding aan de Leidse Alma Mater. Maar de grote invloed van de universiteit op de Leidse samenleving wordt genegeerd in de hoofdstukken over de economie, het bestuur en het sociale leven. Bij de hoofdstukken met meer culturele onderwerpen speelt de universiteit wel een prominente rol, dan kan men er echt niet meer omheen. Zo komen pas in het hoofdstuk over het sociaal-culturele leven de boekhandel en uitgeverijen ter sprake, als een element van de wetenschappelijke cultuur en niet als een factor in de economie. En brachten al die duizenden studenten niet geld in het laatje van al de middenstanders? Dit is eigenlijk het enige kritiekpunt dat ik naar voren wil brengen. Zelfs als de universiteit met zijn betrekkelijk onafhankelijke bestuursstructuur een eigen wereld vormde in het Leidse leven, dan is dat toch ook een van de kenmerken die aan Leiden een eigen karakter gaf en nog steeds geeft? Bovendien moesten de universiteit en de echte Leidenaars in een symbiose leven; die twee gescheiden werelden konden niet zonder elkaar. Ook viel het me op dat in het gehele boek geen aandacht wordt besteed aan de medische zorg (met uitzondering van de vroedvrouwen) of aan de medische wetenschap die toch ten tijde van Boerhaave zorgde voor een grote internationale reputatie van de Leidse universiteit. Maar daarom niet getreurd. Het is een mooi en interessant boek geworden dat ik graag aan een ieder – Leidenaar of niet – wil aanbevelen.

THERA WIJSENBEEK-OLTHUIS

Ed van der Vlist, *Cronesteyn. Van broekland tot polderpark*. Primavera Pers, Leiden 2004 (Leidse Historische Reeks: 17). 84 p., ISBN 90-5997-017-9. € 10

In dit nieuwe deel in de Leidse Historische Reeks – nummer 17 om precies te zijn – beschrijft Ed van der Vlist de lotgevallen van het landgoed Cronesteyn, van de vroege Middeleeuwen (toen het nog niet zo heette) tot zijn omvorming tot stedelijk polderpark in het recente verleden. Na een korte schets van landschap en leven in en nabij de Knotterpolder aan het begin van onze jaartelling, vertelt Van der Vlist uitgebreid over de achtereenvolgende leenmannen en eigenaren die in de loop der tijd vorm gaven aan het landgoed met bijbehorend slot. Het was een landgoed met allure. We ontmoeten een reeks edelen en burgers met adellijke pretentie. Er zijn regelmatig verwikkelingen rond de overdracht van het leengoed of het bezit, maar Ed van der Vlist weet helder uit te leggen hoe het feodale systeem werkte. Aardig is te zien hoe edellieden enerzijds oorlogszuchtige krijgers waren, anderzijds belangen in de stad hadden, of juist bijzonder geïnteresseerd waren in de waterhuishouding. Lees over Floris van Alkemades betrokkenheid bij de eerste windwatermolen in Holland.

De middeleeuwse en vroegmoderne bezitters van het landgoed krijgen van Van der Vlist het meeste vlees op de botten, de negentiende-eeuwse wat minder. Al blijft het fascinerend te lezen hoe schoolopziener Blussé de Jonge een nieuw, houten buitenhuis laat verrijzen naast de overblijfselen van het als steengroeve gebruikte en dus grondig gesloopte kasteel.

Naast de reeks eigenaren vinden we in het boekje regelmatig iets over het gebruik van het landgoed en de polder. Toch blijft dat vrij beperkt: het boekje gaat vooral over de mensen die op Cronesteyn de dienst uitmaakten. Over het beheer van het gebied als polder – het is toch een soort polderreservaat geworden? – komt de lezer helaas erg weinig te weten. Wellicht dat raadpleging van de uitgebreide polderarchieven wat extra licht had geworpen op de menselijke activiteiten ter plekke. Ook is de auteur vrij summier over de totstandkoming van het polderpark. Daar is in de lokale en provinciale politiek wel het een en ander om te doen geweest.

Hoewel er enige kanttekeningen te plaatsen zijn bij de volledigheid van het boekje, kan ik toch zeggen dat ik het met veel plezier gelezen heb. Ed van der Vlist schrijft prettig en heeft de gave moeilijke zaken makkelijk te laten lijken,

zoals de feodaliteit. Het boekje is rijkelijk geïllustreerd, niet alleen met historisch beeldmateriaal maar ook met prachtige natuurfoto's van het huidige polderpark. Overigens is het boek geschreven in opdracht van de gemeente Leiden, in het bijzonder de sector Wijkbeheer van de dienst Milieu en Beheer.

COR SMIT

Jaap Moes en Dirk Jaap Noordam red., *Macht, aanzien en welzijn. Nieuwelingen in het Leids stadsbestuur, 1200-1795.* Primavera Pers, Leiden 2003 (Leidse Historische Reeks: 16). 83 p., ISBN 90-74310-98-2

Leiden verkeert sinds 1996 in een even uitzonderlijke als benijdenswaardige positie. Als enige Nederlandse stad beschikt het inmiddels over een moderne geschiedschrijving van de politieke elite die tussen 1300 en 1795 de stad bestuurde. Dankzij vijf studies die tussen 1979 en 1996 zijn verschenen, kan de ontwikkeling van het patriciaat van Leiden nu nauwgezet worden gevolgd. Ter gelegenheid van de verschijning van de laatste 'missing link' – de dissertatie van Hanno Brand over de Leidse vroedschap in de jaren 1420-1510 – werd in 1997 een symposium georganiseerd waarbij ook de auteurs van de overige vier standaardwerken – Fred van Kan (de periode tot 1420), Sterling Lamet (1550-1600), Dirk Jaap Noordam (1572-1700) en Maarten Prak (1700-1795) – optraden. Het heeft sindsdien nog zes jaar (!) geduurd voordat hun bijdragen onder de titel *Macht, aanzien en welzijn* in druk verschenen. Die lange productietijd heeft in ieder geval geleid tot een uitstekend geïllustreerde publicatie.

Wie de genoemde werken zelf al goed kent, zal in deze bundel niet zo veel nieuws vinden. De auteurs hebben – ieder op uiteenlopende wijze – de gegevens uit hun eerdere onderzoek veelal herhaald, soms uitgebreid en hier en daar aangepast. Toch wil *Macht, aanzien en welzijn* daarmee nadrukkelijk geen handzame samenvatting bieden van de vijf bestaande elitestudies. De voltooiing ervan is volgens de inleiders Jaap Moes en Dirk Jaap Noordam juist aangrepen om één overkoepelend thema uit al deze boeken nader onder de loep te nemen en in een vergelijkend perspectief te plaatsten. De auteurs hebben zich daarom afgevraagd in welke mate *homines novi*, ofwel bestuur-

lijke nieuwelingen, in Leiden tot de politieke elite wisten door te dringen gedurende deze afzonderlijke perioden. Op die manier zouden we voor het eerst een ontwikkeling van 500 jaar in het Leidse patriciaat kunnen vaststellen.

Dit centraal gekozen thema heeft echter niet helemaal kunnen voorkomen dat de bijdragen nogal verschillen, zowel in de definiëring van de 'nieuweling' zelf, als in de manier waarop deze sociale doorstromer uit de bronnen kan worden getraceerd en zijn succes moet worden geduid. Terwijl Van Kan – door schaarse archivalia gedwongen – een tamelijk brede omschrijving van veertiende-eeuwse Leidse stadselites hanteert, kiest Noordam voor een analyse van de zeventiende-eeuwse vroedschap op basis van eenduidige criteria, waarna Maarten Prak de zoektocht naar *homines novi* weer oprekt tot een schets van het achttiende-eeuwse patriciaat in het algemeen. Die verscheidenheid in aanpak levert overigens een levendiger en leesbaarder verhaal op dan de gemiddelde elitestudie, maar is er tegelijkertijd de oorzaak van dat het Moes en Noordam lastig wordt gemaakt stevige conclusies te trekken. Hun voornaamste gevolgtrekking, dat 'de continuïteit dus groot was' maar elke periode toch ook kansen – 'soms wat meer, soms wat minder' – bood aan instromers, ligt enigszins voor de hand en is minder opzienbarend dan de afzonderlijke deelconclusies van de auteurs zelf.

Zo wordt in enkele bijdragen interessant licht geworpen op de factoren die bepaalden of de tijd voor nieuwelingen gunstig of slecht was. Politieke rivaliteit zoals de Hoekse en Kabeljauwse twisten kon de instroom van buitenstaanders gedurende korte tijd frustreren. De Opstand en de beruchte wetsverzettingen uit de zeventiende eeuw hadden volgens verschillende auteurs – verrassend genoeg – geen werkelijk ingrijpende vernieuwing tot gevolg. Uit Brands bijdrage valt echter af te leiden dat de groei en transformatie van Leidens economie in de vijftiende eeuw wel van grote invloed was op een veranderingsproces in de bestuurscolleges. Tot die ontwikkeling behoorde onder meer het verdwijnen van de adel uit de veertigraad, al verliep dat proces geleidelijker dan wel is aangenomen. Ook nadien, in de zestiende en zeventiende eeuw, wisten nieuwelingen regelmatig tot de vroedschap door te dringen, de hypothesen van Daan Roorda over de toenemende oligarchisering en neiging tot contractie ten spijt. Interessant is in dit verband de constatering van Noordam dat de gezeten regenten in dat geval wel de voorkeur gaven aan kin-

derloze notabelen – of aan kandidaten die slechts dochters hadden – zodat de opkomst van werkelijk nieuwe bestuurlijke dynastieën werd geblokkeerd.

Rijkdom, familieconnecties en geloof vormden in deze gevallen de belangrijkste voorwaarden voor toetreding tot de vroedschap, terwijl criteria zoals 'notabiliteit', poorterschap of bepaalde verwantschapsbeperkingen eveneens voor of juist tegen een kandidaat konden werken. De verschillende bijdragen laten ieder op zich goed zien hoezeer dergelijke eigenschappen bovendien met elkaar verbonden waren. Met de analyse van die familiale verwevenheid staat deze bundel eveneens stevig in de traditie van het Nederlandse – veelal prosopografische – eliteonderzoek. De structuralistische en sociaal-wetenschappelijke basis daarvan blijkt ook in dit geval zowel de grote kracht als de mogelijke zwakte van de elitestudie. Want achter de statistieken en netwerkanalysen dreigen ook in *Macht, aanzien en welzijn* de betrokken individuen zelf soms enigszins te verdwijnen. Wat het nu precies *betekende* om als sociale klimmer of zelfs als tweede generatie allochtoon een bestuurlijke carrière te maken in een grote Hollandse stad, komen we eigenlijk niet te weten. Het is niet zozeer deze problematiek of de 'mentaliteit' van de nieuwelingen waarin we inzicht krijgen, maar eerder de kwantificeerbare data die hun opvallende carrières hebben nagelaten die helder en systematisch worden besproken.

Die aanpak heeft geleid tot een gedegen, maar prettig geschreven bundel, waaruit een proces van professionalisering (vooral in de zeventiende eeuw) en aristocratisering valt te destilleren. Maar zoals Prak in zijn mooi geschreven laatste bijdrage aangeeft, betekende die ontwikkeling niet zozeer de opmaat tot onze huidige moderne en rationele bestuurderscultuur, maar eerder een transformatie van bestaande gewoontes en privileges. Wie deze studie leest, zal de contouren van dat politieke veranderingsproces nu voor het eerst kunnen onderscheiden, en zal uitzien naar nieuw onderzoek van deze historici dat de consequenties van deze aanpassingen voor de betrokken individuen zelf nog beter begrijpelijk zal maken.

GEERT H. JANSSEN

F.C. van Boheemen en Th.C.J. van der Heijden, *Met minnen versaemt. De Hollandse rederijkers vanaf de middeleeuwen tot het begin van de achttiende eeuw. Bronnen en bronnenstudies.* Eburon, Delft 1999. 421 p., ISBN 90-5166-666-7; en dezelfden, *Retoricaal Memoriaal. Bronnen voor de geschiedenis van de Hollandse rederijkerskamers van de middeleeuwen tot het begin van de achttiende eeuw.* Eburon, Delft 1999. 842 p., ISBN 90-5166-678-0

Dit duo boeken, of zo men wil een knappe synthese op basis van een dikke pil vol transcripties uit de originele bronnen, dwingt respect af. De literatuurlijst is zonder meer imponerend; de kennis spat als het ware overal af. Behalve Leiden zijn ook de rederijkerskamers en dergelijke van (uit deze omgeving) Benthuizen, Katwijk aan den Rijn, Katwijk aan Zee, Leiderdorp, Leidschendam, Lisse, Noordwijk, Oegstgeest, Rijnsburg, Sassenheim, Stompwijk, Voorschoten, Warmond en Wassenaar behandeld. Wie ooit iets over het literaire leven van een van deze plaatsen wil weten, is verplicht deze boeken in te zien.

De transcripties zijn goed, met voldoende uitleg, ook in noten. Dat wil niet zeggen dat er geen enkel punt meer is waarover gediscussieerd zou kunnen worden: er zit een aantal verkeerde lezingen tussen en ook zijn sommige verklaringen van vreemde woorden onjuist; hier en daar wordt uitleg node gemist. Iets meer uitleg en iets meer identificatie van de bekende, maar nu slechts onder patroniem genoemde personen had evenmin misstaan. Een voorbeeld: op p. 522 is de tekst afgedrukt van een "Insinuatie (= kennisgeving) ende ptest (= protest) pr. Corn. van der Morsch, pr. Jans ende ..." Hierbij wordt als oplossing van die raadselachtige afkorting gegeven: pr. betekent: door. Maar zo zit het niet: pr. is cryptisch voor Pieter, en Pieter Cornelisz. van der Morsch is alom bekend als de rederijker Pierro. Als je dit niet weet, vaar je blind op de erg overtuigend overkomende kennis van de auteurs en kun je dus toch nog bepaalde informatie missen of verkeerd begrijpen.

Alleen al de transcripties van de op Leiden betrekking hebbende teksten (voor het grootste deel uiteraard ook afkomstig uit het Leidse Gemeentearchief) beslaan (p. 492 tot 603) in totaal 111 p. in klein lettertje en op volle bladzijden. Het is dan ook wel duidelijk dat vrijwel alles wat al ooit gevonden was (en gepubliceerd) en wat er nu bij de gerichte zoekactie bijgekomen is, wel de bulk is van alles wat er maar over de Leidse rederijkerskamers gevonden kan worden. Hoewel toevalsvondsten op onverwachte plekken

heus nog wel onbekende gegevens tevoorschijn zullen brengen, zal deze bronnenpublicatie voorlopig wel door velen als een definitief onderzoek beschouwd worden – en hopelijk ook intensief gebruikt.

Wat betreft de synthese in *Met minnen versaemt*: hier is per aspect door alle Kamers heen gekeken, zodat er een beeld ontstaat van wat gebruikelijk was. De uitzonderingen springen vaak al meteen in het oog, en anders worden ze door de auteurs nadrukkelijk als zodanig besproken. Leiden mag bepaald niet klagen als het vergeleken wordt met andere grote steden; relatief is er heel veel en heel goed materiaal van bewaard gebleven, en dat zie je dan ook in de talloze verwijzingen en dergelijke terug. De pp. 375-376 en 386-387 gaan over de financiële aspecten van specifiek Leiden en de Leidse rederijkerskamers, wel in relatie tot de andere plaatsen waarvan iets van de financiën bekend is, maar toch helemaal op de Leidse situatie toegesneden. Overigens krijgen ook andere steden zo'n behandeling. Ook de hier gepresenteerde tabellen en dergelijke dwingen respect af voor de makers.

In summa: alle respect voor dit werkelijke monnikenwerk!

PIET DE BAAR

M.R. van der Krogt, *Delflandse en Rijnlandse streekdracht.* Uitgeverij "De Nieuwe Haagsche" en Werkgroep Delf-Rijnlandse streekdracht, Voorburg 2002. 106 p., ISBN 90-77032-22-3. € 27,50

Dit boek moet het vooral hebben van de plaatjes, waarop met name de mutsen en sieraden prima zichtbaar horen te zijn. Toch wil het daar nog wel eens ietsje aan mankeren; sommige afbeeldingen hadden eigenlijk beter maar niet opgenomen kunnen zijn, wegens al te erge vaagheid. Of de te weinige scherpte door betere technische (afdruk)methoden verbeterd had kunnen worden, is zonder het origineel te zien natuurlijk niet te beoordelen, maar jammer blijft het. Dat in ieder geval afb. 9 niet al te best is (hetzij als origineel, foto, scan of wat dan ook) zal er wel de oorzaak van zijn dat de namen van de kunstenaars niet goed gelezen of althans in het bijschrift verwerkt zijn: H. Potman moet zijn Hendrik Pothoven en J. Houbracken heet gewoon Jacob(us) Houbraken. Het gekozen tekstverwerkingsprogramma is evenmin perfect te noemen: zo zijn er veel te veel verkeerde afbrekingen en andere automatise-

ringsellende. Is dat alles iets waar de auteur niet al te veel grip op heeft, ook op diens werk is best wel wat aan te merken. Zo lijken de citaten uit Le Francq van Berkheys *Natuurlijke Historie van Holland* wel heel erg onnauwkeurig, spoort herhaaldelijk de informatie in hoofdtekst en illustraties niet (zo dateert de uitgave van het werk van E. Maaskamp volgens de tekst op p. 23 uit 1807 en volgens illustratie 11 uit 1829, welk laatste jaartal meer geloof verdient), is b.v. afb. 4 niet een tekening maar een gravure (of eventueel ets), was Le Francq van Berkhey (op p. 17 geschreven als Franq) geen protector van de Universiteit te Leiden, maar lector, eventueel prolector, en wordt de Leidse goudsmedendynastie Van Rossum du Chattel in afb. 48 en op p. 51 van een verminkte naam voorzien, terwijl in afb. 45 de naam correct te lezen is. Maar erger nog is eigenlijk de tekortschietende datering van de foto's. Inderdaad, iets moeilijkers bestaat haast niet, maar in ieder geval ten aanzien van Leiden, waarover ik oordelen kan, zit het te vaak scheef. Afb. 27 is een "Opname eind 19e eeuw. Fotograaf W. Bleuze, Apothekersdijk 27, Leiden", maar deze vestigde zich pas op 18 april 1923, 25 jaar oud zijnde, op dat adres; deze datering moet dus wel flink uit de koers zijn. Afb. 28 is, naar aan te nemen is dankzij een etiket of opdruk op de achterkant, geïdentificeerd als een "Opname rond 1900. Fotograaf D. Pander, Breestraat 4, Leiden", terwijl Pander dat pand pas op 10 september 1902 betrok. Afb. 35 is gemaakt door ene T. Rienks, Hogewoerd 165, rond 1880. Volgens de Leidse adresboeken was Jan Frederik Rienks, geboren 3 oktober 1857, vanaf 1882 op dat adres fotograaf (tot zijn vertrek naar Hees bij Nijmegen op 10 mei 1900). Afb. 79 zou dateren uit het eind van de negentiende eeuw en is gemaakt door F.W. de Raad te Leiden; deze vestigde zijn atelier echter pas op 3 januari 1910 in Hooigracht 86; voordien woonde hij te Rotterdam. De enige afbeelding van dat soort waarvan het bijschrift geen commentaar oproept is nr. 82: "Opname eind 19e eeuw. Fotograaf M.C. Dingjan, Oude Singel 52, Leiden". Deze woonde van eind augustus 1892 tot 29 oktober 1917 op dat adres. Dit is dus een wel heel bittere oogst.

Heeft dit boek dan alleen maar negatieve aspecten? Zeker niet, er zit heel veel informatie in verwerkt en er zijn verbanden gelegd, illustratieve plaatjes gevonden en verklaringen gegeven die de kennis over de klederdracht in deze regio beslist vergroot. Het is, ondanks die paar wat mindere plaatjes, een fraai kijkboek geworden. Ook nuttig is de Woordenlijst, al is de uitleg van termen

als kapothoedje, kroplap, wambuis en boekenbellen vaak zo summier dat je beter de hoofdtekst en illustraties daar op na kunt zien. Een aantal aspecten wordt ook weinig uitputtend behandeld, zoals de rol van de goudsmeden en vermeldingen van kleding en sieraden in inventarissen van nalatenschappen. Maar zelfs al zijn bepaalde zaken vrij beperkt behandeld, het boek is in ieder geval een prima introductie van het onderwerp.

PIET DE BAAR

Jan Beenakker en Reinout Rutte, *De Duin- en Bollenstreek in vogelvlucht. Landschap, leven en werken omstreeks 1800.* Cultuurhistorisch Genootschap Duin- en Bollenstreek, in samenwerking met Primavera Pers, Lisse/Leiden 2003. 80 p., ISBN 90-5997-003-9. € 13,50

Dit boek is eigenlijk een bundel van acht artikelen, met gemeenschappelijk voorwerk en literatuurlijst. Beenakker zelf heeft de inleiding over de Franse tijd voor zijn rekening genomen, waarin het algemene politieke en sociaal-economische leven geschetst wordt. In de volgende hoofdstukken wordt telkens een thema wat dieper uitgespit en daarbij komen meer details om de hoek kijken dan in dit meer algemene verhaal. Het is een vlot verhaal, zij het dat het een strenge corrector ontbeerde. Op enkele details kan wel kritiek geoefend worden, bijvoorbeeld (pp. 15/16) dat het conservenblik en de margarine uit de napoleontische tijd zouden stammen. Hoewel op zich wellicht niet onjuist, zal toch wel iedereen eerder aan de invoering van de suikerbiet als een ogenblikkelijk en blijvend gevolg van de Franse tijd denken, en juist daaraan is amper een woord gewijd. Hier was toch wel bij uitstek de plaats om uit te weiden over de blijvende gevolgen, zoals verkiezingen en de samenstelling van de gemeentebesturen, de invoering van Burgerlijke Stand, kadaster en uniforme maten en gewichten, de reorganisatie van het onderwijs en de afschaffing van de plaatselijke rechtbanken, weeskamers en wat al niet. Hoe de totale hervorming van het bestuurlijke systeem met departementen, landdrosten, prefecten en maires tot stand kwam, had toch wel in een paar woorden aangeduid kunnen zijn. Het verhaaltje over de invoering van 'vaste achternamen' is – zoals gebruikelijk – volledig overtrokken.

Het landschap wordt behandeld door John van Schoor en Reinout Rutte. Hun verhaal is grondig en loopt vanaf de vorming in voorhistorische tijden

tot vrij ver na de tijd rond 1800. Verhelderend zijn de vereenvoudigde kaartjes van de dorpskernen, die laten zien hoe weinig bebouwing er toen nog was. Beenakker zelf gaat verder in op het agrarisch bedrijf. Zijn inschatting dat pas na 1780 de aardappel als volksvoedsel begon op te komen, lijkt vrij laat en dat die hier de vlasteelt verdrong, omdat die door concurrentie uit Twente en Brabant toch al het onderspit dolf, klinkt ook niet logisch: voor vlasteelt kan toch veel beter kleigrond gebruikt worden, en die is er in die gebieden immers niet? Maar zijn verhaal over de opkomst dan wel neergang van de teelt van groenten, fruit, kruiden en bloembollen is weer veel verhelderender. Ook zijn betoog over middenstand, ambacht en nijverheid zijn goed gedoseerd. Over de kerk en het kerkelijk leven heeft Ed Olivier een goed verhaal geschreven. Vermakelijk is de discussie tussen gemeentebestuur en kerkbestuur van Lisse over de armenzorg in 1795. Met enkele kleinere bijdragen is er een zeer aardig geheel ontstaan, maar iets meer diepgang op bepaalde plaatsen was ook weer niet ondienstig geweest. En dan niet van de soort *De bevroren tichels [= turfbriketten] werden 'smoezen' genoemd. Hier komt de uitdrukking 'een smoesje verkopen' vandaan.* Behalve 'turfklont' heeft 'smoes' namelijk nog een betekenis, afgeleid van het Hebreeuws, namelijk 'nieuws', in de loop der tijd verworden tot 'uitvlucht, kletspraatje'. Met dat soort smoezen hoort een zo degelijk ogend boek niet gevuld te zijn.

PIET DE BAAR

Danny Beckers en Harm Jan Smid ed., *Grondbeginselen der Rekenkunde. Een rekenboek uit 1828, uitgegeven door het wiskundig genootschap "Mathesis Scientiarum Genitrix" te Leiden.* Uitgeverij Verloren, Hilversum 2003 (Rekenmeesters: I). 184 p., ISBN 90-6550-744-2

Het grootste deel van dit boek bestaat uit een reproductie van het in 1828 gepubliceerde schoolboekje *Grondbeginselen der rekenkunde*, waar de eerste 67 bladzijden een omvangrijke inleiding op vormen. Hierin wordt uitvoerig ingegaan op de tijdgeest die er rond 1800 heerste, de manier van lesgeven bij het wiskundeonderricht, doelgroepen en de geschiedenis van de totstandkoming van het boekje. Het hoofdstuk over het schoolsysteem, waarbij de vrij ingrijpende overgang van individueel onderricht naar klassikaal onder-

wijs uitgebreid uit de doeken gedaan wordt, is zeer leesbaar, al is de stof natuurlijk toch wel beperkt. Voor wie overigens dieper op welk aspect dan ook wil ingaan, is er een eenvoudige literatuurlijst. Ook op de oudere door "Mathesis" uitgegeven rekenboekjes wordt ingegaan, evenals op andere boekjes uit die tijd, zoals van de Leidse hoogleraar in de wiskunde Jacob de Gelder. Er is dan duidelijk sprake van een 'nieuwe wiskunde', vooral ook aangepast aan onderwijs op een niet al te hoog niveau. De diverse didactische stromingen worden behandeld. Een vrij wijdlopig excurs over het metrieke stelsel is opgenomen met als begronding dat juist de invoering ervan in 1820 een grote rol speelde in de denkwereld van de oudere generatie tegenover de jongere generatie, die meteen in de nieuwe maten moest leren denken en werken. Een laatste hoofdstuk van het oorspronkelijke boekje, overigens niet in facsimile afgedrukt, was uitsluitend aan de (problemen met de) omrekeningen gewijd. Die invoering maakte alle oude boekjes, ook het op zich best knappe boekje dat de eerste voorzitter van Mathesis, Pieter van Campen, in 1788/1801 gepubliceerd had, tot achterhaald en ouderwets, zeker ook in het licht van de 'nieuwe wiskunde' en de veranderde didactische methoden. En natuurlijk wordt zeer diep ingegaan op de manier waarop het boekje probeert de stof aan de leerlingen duidelijk te maken. Dat laatste is voor leken wellicht wat minder interessant, tenzij je een wiskundeknobbel hebt en liefst degelijk middelbaar onderwijs genoten hebt. Ook het gefacsimileerde boekje zal de gemiddelde lezer graag ongelezen laten, niet in het minst vanwege de lay-out en dergelijke.

Het is zonder meer een aardig boekje. Het zit ook goed in elkaar. Kritiek is natuurlijk altijd wel leverbaar (p. 40: een stuiver was niet onderverdeeld in 12 duiten, maar in 8 duiten, of 12 (ook wel 16) penningen; de ene samensteller M.I. S. Bevel wordt in Leidse bronnen altijd als M.I. Swarts Bevel, dus met dubbele naam, vermeld, en hij was niet in 1778 in Amsterdam, maar in Haarlem geboren en in 1798 doopsgezind in Amsterdam gedoopt), maar dat valt zo te zien reuze mee; in dit geval wordt zeker niet de hele mand te schand gemaakt door een paar rotte appeltjes. Ondanks het wat afschrikwekkende onderwerp kan dit boek iedereen aanbevolen worden die wat over het onderwijs in het begin van de negentiende eeuw wil weten.

PIET DE BAAR

Ludy Giebels, *Hollands water. Het hoogheemraadschap van Rijnland na 1857.* Stichting Matrijs, Utrecht 2002. 320 p., ISBN 90-5345-199-4. € 34,95

Hoogheemraadschappen behoren vanouds tot de belangrijkste organisatievormen waarmee de bewoners van Nederland (en vooral Holland) de strijd aanbonden met de natuur, concreet: het water. De hoogheemraadschappen hebben sinds hun ontstaan in de dertiende eeuw een hele ontwikkeling doorgemaakt, zeker sinds de tweede helft van de negentiende eeuw. Waren het ooit vooral organisaties waar het platteland mee te maken had, ook stadsbewoners hebben tegenwoordig alles met deze waterschappen te maken. Ze zorgen niet alleen voor 'droge voeten' maar ook voor schoon water, en iedereen betaalt er aan mee. Ludy Giebels beschrijft die periode vol veranderingen voor het hoogheemraadschap van Rijnland in *Hollands water*. Het is een prachtuitgave met harde kaft en veel mooie illustraties.

Giebels verdeelt de geschiedenis in twee periodes met 1914 als scheidslijn. Binnen deze twee delen behandelt zij de geschiedenis thematisch. Elk van de twee perioden begint met een inleiding, waarin wordt ingegaan op de bestuursreglementen van 'Rijnland', de waterstaatkundige staat en de ontwikkeling van de landbouw, vanouds de belangrijkste sector waar een hoogheemraadschap mee te maken had. Het startpunt 1857 valt samen met een nieuw bestuursreglement voor Rijnland, maar sluit ook aan bij een andere belangrijke verandering, namelijk de drooglegging van de Haarlemmermeer. Na de inleidingen volgt steeds een hoofdstuk over bestuur, personeel en financiën. Daarin worden ook uitgebreid de belangrijkste personen beschreven die in de volgende hoofdstukken een rol spelen: de dijkgraven, hoogheemraden, secretarissen, ingenieurs.

Nadat men zo kennis heeft gemaakt met de hoofdrolspelers volgen drie hoofdstukken over de taken van 'Rijnland': het water buiten de deur houden, het water op peil houden en het water schoon houden. Bij 'het water buiten de deur houden' wordt niet alleen ingegaan op de verschillende dijken, maar ook (en vooral in de eerste periode uitgebreid) op de aanpak van de duinen. Bij 'het water op peil houden' gaat het wat betreft de eerste periode vooral over de gevolgen van de aanleg van het Noordzeekanaal. Daardoor kon men nog maar nauwelijks lozen via de Spaarndammersluizen, eeuwenlang de enige plaats waar Rijnland zijn overtollig water kwijt kon. In de tweede perio-

de gaat het vooral om de ontwikkeling van de gemalen en over de problemen bij de waterinlaat bij Gouda. 'Het water schoon houden' behandelt in de eerste periode de afvalwaterproblematiek van de drie grote Rijnlandse steden, Haarlem, Leiden en Gouda. In de tweede periode wordt het onderwerp verbreed naar andere gemeenten, andere vervuilingsbronnen dan stadsvuil en de ontwikkeling van de waterzuivering. Dit hoofdstuk werkt toe naar de Wet Verontreiniging Oppervlaktewater van 1970.

Daarna volgen hoofdstukken over economische ontwikkelingen die een rechtstreeks gevolg hebben voor het waterbeheer (scheepvaart, droogmakingen, zandwinning) en over techniek en waarnemingen (communicatiemiddelen, gemalen, laboratoria etc.). De tweede periode heeft nog een extra hoofdstuk over de Tweede Wereldoorlog.

Giebels biedt de lezer een goed, behoorlijk compleet beeld van de ontwikkelingen en daarbij geeft zij een goed inzicht in de processen die ten grondslag liggen aan het opereren van het hoogheemraadschap. Dat komt onder meer doordat zij de maatschappelijke en politieke achtergrond van de betrokkenen beschrijft (en hun karakters). Door de uitgebreidheid vallen echter ook enige omissies op. Zo is het wel interessant te weten dat J.T. Buijs een gewaardeerd universitair docent was, maar minstens zo belangrijk is dat hij een spraakmakend Leids gemeenteraadslid was. En dat Rijnlands secretaris C.W. van der Pot in Leiden onder meer wethouder was, wordt evenmin vermeld. Toch zijn beide gegevens relevant, omdat ze licht werpen op de verhouding tussen het Leids stadsbestuur en het hoogheemraadschap.

Dat brengt mij op mijn voornaamste kritiekpunt op Giebels. Hoewel zij de geschiedenis van het hoogheemraadschap goed plaatst in de context van economische, sociale en politieke veranderingen, houdt zij daarbij de 'landbouwbril' misschien wel wat te veel op. De steden komen soms te weinig uit de verf. In ieder geval ontstaat daardoor wat Leiden betreft, toch de hoofdplaats van Rijnland, een verkeerd beeld over de negentiende eeuw. Zij stelt in het algemeen dat het tonnensysteem voor de inzameling voor fecaliën erg populair was, maar in Leiden is dat nooit ingevoerd. Uit haar verhaal over het Liernur-systeem kan de lezer opmaken dat heel Leiden sinds 1872 op een dergelijk rioolsysteem was aangesloten. Het bestond echter slechts in één heel klein wijkje.

Mijn eindoordeel is echter positief. Het is een boek boordevol interessante

informatie en doorkijkjes en Giebels is daarbij een aangenaam vertelster. Dat zij in haar streven om volledig te zijn af en toe een slippertje maakt, wil ik haar gaarne vergeven. Het werk is onmisbaar voor ieder lokaal historicus die beseft dat de geschiedenis niet stopt bij de gemeentegrenzen.

COR SMIT

Egbert Estié en de porceleinfabriek De Kroon, Noordwijk 1906-1910, samenst. Loes de Jong, Dick Bode, Antoine Verschuuren, Lynne Richards. Waanders Uitgevers en Museum het Catharina Gasthuis, Zwolle/Gouda 2004. 96 p., ISBN 90-400-8931-0. € 14,95

Deze catalogus, verschenen bij de gelijknamige expositie in het Goudse museum in de zomer van 2004, is niet een gortdroog overzicht van de tentoongestelde zaken, maar een echt lopend boek; je zou amper zeggen dat het een catalogus is. Het leest prima, zelfs al ben je geen specialist op kunsthistorisch gebied. Vooral door de vele illustraties, vrijwel allemaal in fraaie kleuren, is de relatie tussen tekst en beeld optimaal. Wat kan een lezer zich nog meer wensen?

De hoofdpersoon van het verhaal is een van die wonderlijke personen die een kort en vooral heftig leven hebben geleid. Geboren als zoon van een huisschilder op het platteland, waren zijn vooruitzichten niet subliem, zeker niet toen zijn vader overleed toen hij nog maar 16 jaar oud was. Een jaar later trok hij echter naar Amsterdam, waar hij nog weer een jaar later al trouwde. Hij was hier decoratieschilder, hetgeen later specifiek het beschilderen van porselein werd. Na een kort verblijf in Amerika werd hij de drijvende kracht achter de porseleinfabriek van Brantjes te Purmerend, maar zijn rusteloze natuur deed hem ook solliciteren bij de bekende fabriek van Regout in Maastricht. In 1898 werd hij een van de twee firmanten van de Plateelbakkerij Zuid-Holland te Gouda. Hoewel hij voortdurend partners had, was de samenwerking doorgaans van zeer korte duur; samenwerking was wellicht niet zijn sterkste karaktertrek. Haast als vanzelfsprekend liep het ook op een echtscheiding uit, maar al snel had hij weer een ander. Nadat Egbert in 1905 zijn zaak in Gouda verkocht, richtte hij in Noordwijk een stoomlevensmiddelenfabriek in tot porseleinfabriek De Kroon. Helaas is dit amper een kroon op

zijn werk en leven geworden: eerst een soort gedwongen verkoop, daarna een algeheel faillissement en ten slotte kwam Magere Hein op 30 april 1910 langs. Iets later dat jaar ging ook de fabriek in Noordwijk op de fles; het werd een speelgoedfabriek, die in 1913 ook nog eens totaal afbrandde.

Hoezeer dit alles in mineur klinkt: na een prachtig overzicht van het leven van de stichter door zijn achterkleindochter, wordt de geschiedenis van het Noordwijkse bedrijf tot in werkelijk de kleinste finesses verhaald, althans voor zover te achterhalen. De werknemers met hun merken worden zo uitvoerig mogelijk behandeld, met hun voorbeelden (onder meer Japanse prenten), ontwerpen en met name nog bestaande producten, die kunsthistorisch diepgaand besproken worden. Gelukkig zijn er nog veel verzamelaars die dit prachtige materiaal gered hebben en er genoeg genoegen aan beleven om de expositie en dit boek mogelijk te hebben gemaakt. Auteurs en alle andere medewerkers verdienen alle lof; het is in een woord een prachtig en niet te duur boek geworden!

PIET DE BAAR

Ron Blom en Theunis Stelling, *Niet voor God en niet voor het Vaderland. Linkse soldaten, matrozen en hun organisaties tijdens de mobilisatie van '14-'18* [dissertatie UvA 2004]. Uitgeverij Aspekt BV, Soesterberg 2004. 1117 p., ISBN 90-5911-337-3. € 42,50

In de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw, toen de algemene dienstplicht in Nederland nog de normaalste zaak van de wereld was, leefde onder veel jongeren een vurig antimilitarisme. Binnen linkse kringen werd toentertijd heftig gediscussieerd over wat (goedgekeurde) dienstplichtigen te doen stond. Grofweg werden er twee standpunten ingenomen: ofwel *a priori* stellingnemen tegen de dienstplicht door als 'erkende gewetensbezwaarde' buiten het leger vervangende burgerdienst te doen en lid te worden van de Vereniging van Dienstweigeraars (VD), ofwel met jeugdig élan de lange mars door de geweldsinstituties ondernemen en lid worden van de soldatenvakbond: de Vereniging voor Dienstplichtige Militairen (VVDM). Ook was er nog een derde organisatie, de 'witte' BVD, Bond van Dienstplichtigen, een radicalere dienstplichtigenorganisatie, onder meer bekend door de actie

'Laurier hier' te Leiden rond 1975. Twee oudgedienden van de VVDM, Ron Blom en Theunis Stelling, die er tijdens hun drukke vakbondsactiviteiten nooit aan toe zijn gekomen, hebben zich met dit lijvige proefschrift alsnog rekenschap gegeven van de historische traditie van antimilitarisme waarin zij staan.

De auteurs hebben uitgebreid bronnenonderzoek gedaan over de periode 1914-1919. De geheime archieven van de ministeries van Oorlog en Marine zijn helaas in de meidagen van 1940 vernietigd, maar dat van het ministerie van Justitie gelukkig niet. Ook de plaatselijke politiearchieven en die van politieke partijen als de SDAP zijn intact gebleven, terwijl beide onderzoekers *Het Volk*, *De Vrije Socialist* en *De Tribune* (zonodig aangevuld met plaatselijke en regionale dagbladen) hebben gespeld. Daarentegen is van een groot aantal linkse (splinter)groeperingen bitter weinig bronnenmateriaal bewaard gebleven, al zijn de onderzoekers op hun lange zoektocht op enkele particuliere collecties gestuit, iets wat uiteindelijk ook het foto- en illustratiemateriaal ten goede is gekomen.

Het boek kent vier flinke delen, waarin de schrijvers het soldatenleven tijdens de mobilisatie gedurende de Eerste Wereldoorlog, het socialistische propagandawerk onder de soldaten, alsook de demobilisatie onder de loep nemen, terwijl ze het doen en laten van de getalsmatig kleinere marine in Nederlands-Indië niet vergeten. Sinds de afschaffing van het moreel verwerpelijke remplaçantenstelsel (1898) en de invoering van de algemene dienstplicht werd het Nederlandse leger langzaam maar zeker getransformeerd tot een massaleger (met de introductie van de Landweerwet in 1901 en de Landstormwet in 1913). Daarmee waren de Nederlandse strijdkrachten nog allerminst geprofessionaliseerd. Dit proces zou eerst goed na de Eerste Wereldoorlog zijn beslag krijgen, waarbij ervaringen opgedaan juist tijdens die lange mobilisatie tot voordeel strekten. Om de neutraliteit van Nederland te waarborgen, waren in december 1914 maar liefst 214.882 dienstplichtigen onder de wapenen geroepen. Een massaal leger dat in juli 1918 bijna was verdubbeld tot 412.642 mannen van tussen de twintig en dertig jaar. In tegenstelling tot andere landen hield men in Nederland gedurende de hele oorlog het leger op volle sterkte, ondanks een structureel tekort aan (onder)officieren. Daarbij nam de legerleiding de vaak abominabele tijdelijke huisvesting in tenten en barakken voor deze massa aan soldaten op de koop toe. De lange

diensttijd, de kwaliteit van de maaltijden, de onhygiënische leefomgeving, het eindeloos exerceren of juist het gedwongen nietsdoen, het intrekken van de verloven, dat alles tastte het moreel onder de soldaten aan. Dit soort grieven ontlaadde zich somtijds in (gewelddadige) incidenten. Ook in de garnizoensstad Leiden (toch al rijkelijk voorzien van uiteenlopende militaire instellingen) sloegen enige honderden soldaten, ingekwartierd in barakken aan de Heerenstraat, aan het muiten na het intrekken van de verloven in april 1916.

De neutraliteit had voor de burgerbevolking grote economische gevolgen (werkloosheid en voedselschaarste), maar leidde tevens tot een radicalisering van links, die onder meer tot uitdrukking kwam in de opzienbarende groei qua ledental van politieke partijen en vakbonden. Eenheid binnen het linkse kamp was echter ver te zoeken: sociaal-democraten, communisten, anarchisten, christen-socialisten, syndicalisten – allen worstelden met het vraagstuk van het (anti)militarisme en met elkaar. In weerwil van haar revolutionaire aspiraties ontwikkelde de SDAP zich tot een betrouwbare bondgenoot van de burgerlijke partijen en maakte de partij zich op voor 'ingroei' in de bestaande politieke verhoudingen, zeker na de grote 'uitruil' van de gelijkstelling van het bijzonder onderwijs met het openbaar onderwijs voor onder meer het algemeen kiesrecht. Vooral in de tweede helft van de oorlog namen de problemen voor het militaire gezag en de Nederlandse regering toe. In april 1918 kwam het op verscheidene plaatsen tot 'hongeroproeren', niet alleen in de Randstad, maar ook in de grensstreken, zoals bijvoorbeeld in Helmond en Heerlen, maar om 'Zuid-Limburg' nu een provincie te noemen (p. 11), zoals de schrijvers doen, gaat wat ver. Plaatselijke commandanten en burgemeesters hadden al eerder in de oorlog met lede ogen moeten toezien hoe linkse idealisten onder dienstplichtige militairen propaganda maakten voor onafhankelijke mobilisatieclubs. Leiden kende al vanaf januari 1915 zo'n organisatie, die grotendeels op het conto van de onvermoeibare kleermaker en 'vrije socialist' C.J. Akkerman kon worden geschreven. Door ingrijpen van de militaire autoriteiten, beducht voor ondermijning van de krijgstucht, werd het soldaten weldra onmogelijk gemaakt zulke openbare, politieke bijeenkomsten te bezoeken. Maar Leiden en Tilburg bleven nog lang broeinesten en baarden de autoriteiten grote zorgen.

Het neerslaan van het 'aardappeloproer' in Amsterdam in juli 1917 zette

veel kwaad bloed. In navolging van de revolutionaire gebeurtenissen in Rusland gingen anarchisten later dat jaar over tot de stichting van soldatenraden, terwijl de Sociaal-Democratische Partij (SDP) in dezelfde vijver ging vissen, al was het maar om zich zoveel mogelijk te kunnen afzetten tegen de SDAP. Sinds 1915 was het soldaten in Leiden trouwens verboden vergaderingen van de SDP-afdeling te bezoeken (het bijwonen van SDAP-bijeenkomsten was hun weer wel toegestaan). De Leidse politie hield de revolutionair-socialisten scherp in de gaten. Dit kon echter niet verhinderen dat de oproep van de SDP om over te gaan tot de oprichting van arbeiders- en soldatenraden ('arsols') uiteindelijk ook gehoor zou vinden in Leiden. Door toedoen van G. van het Reve verscheen er medio november 1917 een periodiek verschijnende *Soldaten-Tribune,* die ook gretig aftrek vond in Leiden. Toen in de loop van 1918 de sociale onrust toenam en in oktober 1918 de soldaten op de Veluwse Harskamp aan het muiten sloegen en de barakken in brand staken, raakte de legerleiding in paniek en probeerde met een versnelde demobilisatie erger te voorkomen.

Voor links-radicalen vormden deze en weldra ook de stormachtige gebeurtenissen in Duitsland de opmaat tot een hernieuwd revolutionair élan. Zelfs Troelstra werd korte tijd door de revolutionaire koorts aangestoken, als ware het een om zich heen grijpende Spaanse griep. Werd de 'vergissing van Troelstra' binnen links spoedig afgedaan als een 'operette-revolutie', het uitblijven van de bezetting van de Breestraat door de Leidse soldatenraad ('even wachten, wat Amsterdam doet') stelde sommigen in (maar ook buiten) Leiden diep teleur, zeker toen de contrarevolutie zich binnen een mum van tijd van de stad meester maakte. In het *Leids Jaarboekje* van 1988 (pp. 105-146) is de aanloop tot de novemberrevolutie en de daarop volgende contrarevolutie beschreven. Het is de verdienste van beide auteurs dat zij nieuw, aanvullend materiaal hebben aangedragen en van enkele minder bekende, maar kleurrijke *dramatis personae* in deze stormachtige dagen – als sergeant S.H. Delhaas, soldaat G. Dool, de amanuensis J.A. Stol, de sigarenmaker W. Plasmeyer (voorzitter van De Zaaier), de tuinman Jaap de Bruin, de metselaar J.J. van Mastrigt, de schilder R. Pet, de syndicalist J.A. Mader en de communist J. Metscher – een scherper profiel hebben geschetst. De kater over het echec was groot; toch bleven verschillende hoofdrolspelers (onder wie ook de gedemobiliseerde soldaten) nog enige maanden actief om een bevredigende

uitkering van het Steuncomité los te krijgen. Het uiteindelijke resultaat was pover; de enige winst was dat links nu eens eendrachtig opereerde: de sociaaldemocratische vakbondsman J.J. van Stralen had de tekenen des tijds goed verstaan. Maar bij het uitblijven van concrete resultaten verliep het tij en viel deze sociale beweging in april 1919 uiteen.

Het is in dit bestek ondoenlijk om andere belangwekkende aspecten van dit proefschrift het volle pond te geven, zoals bijvoorbeeld de twee hoofdstukken die zijn gewijd aan de revolutionair-socialistische activiteiten onder de matrozen hier te lande en op de koloniale vloot en in het koloniale leger in Nederlands-Indië. Beide auteurs hebben waar pionierswerk verricht, waarbij ze zich in de uitwerking van hun vraagstelling niet hebben beperkt tot het soldatenvakbondswerk (vanuit hun achtergrond overigens begrijpelijk) maar evenzeer aandacht hebben geschonken aan het dienstweigeren, zoals bijvoorbeeld de Jongeren Geheel Onthouders Bond (JGOB) die propageerde. Met het in kaart brengen van uiteenlopende linkse stromingen tijdens een cruciale periode in de Nederlandse geschiedenis – zo lang stiefmoederlijk bedeeld in de geschiedschrijving – hebben ze belangrijke lacunes opgevuld, al blijft er nog genoeg uit te zoeken en dat geldt evenzeer voor die linkse traditie in Leiden.

JAAK SLANGEN

Frans Brocken, Claudia Thunnissen en Saskia Zandvliet ed., *Een dorp in beweging, een corporatie in bloei. De AWL: 35 jaar wonen in Leiderdorp.* Leiderdorp 2003

De Algemene Woningbouwvereniging Leiderdorp bestond in 2003 vijfendertig jaar en veranderde vlak voor het zo ver was haar naam in Woning*stichting*. Een goede reden om een jubileumboek uit te geven en het resultaat ziet er prachtig uit. Het boek biedt méér dan de geschiedenis van de AWL, en ook meer dan de geschiedenis van Leiderdorp in de afgelopen 35 jaar. De lezer vindt erin eigenlijk de hele geschiedenis van Leiderdorp terug, al ligt de nadruk op de twintigste eeuw en daarbinnen dan weer vooral op sociale woningbouw. Je leest over bekende architecten die woningen in Leiderdorp hebben ontworpen, over de schansen en kastelen tijdens het beleg van

Leiden, over acties rond de A4 en renovatie, over de oude steenfabriek Ouderzorg en natuurlijk over de gestage groei van de gemeente Leiderdorp na de Tweede Wereldoorlog. Het is een boek vol interessante wetenswaardigheden en het is bovendien mooi vorm gegeven met veel historisch en actueel beeldmateriaal. Het wat onhandig grote formaat wijst erop dat het geen echt leesboek is. Zoals de directeur Ton Verdoes in zijn voorwoord zegt, het is "een prettig leesbaar boek dat je nog eens oppakt om door te bladeren en waar je iets van opsteekt".

Dit doel wordt bereikt door te werken met tal van korte stukjes, verdeeld in een zevental categorieën, allemaal aangegeven met hun eigen kleur en vormgeving. De witte bladzijden met zwarte tekst zijn cultuurhistorische teksten. Daarin vindt men de geschiedenis van Leiderdorp terug, verdeeld naar de verschillende buurtschappen en wijken: van de oude Kerkwijk tot en met de nieuwe Leyhof. De lichtgele bladzijden zijn journalistieke teksten, soms kort (bijvoorbeeld over de Baanderij of kasteel Zijlhof), soms lang (zoals over de A4-problemen, de strijd om de renovatie van de Schansen en Dreven en het Leiderdorpse 'rampjaar' 1993). Chamois gekleurd zijn de volkshuisvestelijke teksten (beperkt in aantal), terwijl de lichtblauwe pagina's nog eens kleine aparte kaders zijn met een grote verscheidenheid aan historische onderwerpen. De witte bladzijden met blauwe tekst bevatten interviews met mensen die een rol hebben gespeeld bij de AWL. Min of meer verbindend element vormen de lichtgroene bladzijden, die de geschiedenis van de AWL betreffen. Géén geschiedverhaal overigens, louter een chronologische kroniek van belangrijke en minder belangrijke gebeurtenissen. Ten slotte bevat een groene band dwars door het boek, midden over iedere pagina, de namen van AWL-personen.

Deze indeling is zowel de kracht als de zwakte van het boek. Het is zo inderdaad een prachtig bladerboek geworden. Het geschiedenisverhaal wordt echter een grote puzzel, zowel de geschiedenis van Leiderdorp, de ontwikkeling van de sociale woningbouw en dorpsuitbreiding in de twintigste eeuw, als de geschiedenis van de AWL zelf. Het oplknippen van de Leiderdorpse geschiedenis in buurtschappen is wel leuk en vast relevant voor de geschiedenis tot in de eerste helft van de twintigste eeuw, de samenhang en het overzicht zijn echter zoek. En wáárom in 1968 nota bene de Leiderdorpse wethouder (en aannemer) C. Meerburg de AWL oprichtte en het gemeentelijk

woningbezit overdroeg aan deze nieuwe corporatie, wordt uit de kroniek van de geschiedenis van de AWL niet duidelijk. Alleen uit een passage uit een interview blijkt dat dit een reactie was op een beleidswijziging van de Rijksoverheid, die wilde dat gemeentelijk woningbezit werd afgestoten. Eén zin in de inleidende tekst over volkshuisvesting in Nederland ("Ook kregen woningcorporaties bij nieuwbouw voorrang boven gemeentelijke woningbedrijven") heeft er ook betrekking op, maar dergelijke verbanden, verklaringen en conclusies moet de lezer zelf maar uitpuzzelen. Dat deze verknipping ook de samenstellers wel parten speelde, moge blijken uit het feit dat in de geschiedeniskroniek wordt gemeld dat de Leiderdorpse corporatie Patrimonium in 1921 opgericht werd (p. 43), terwijl de cultuurhistorische tekst vertelt dat dit in 1934 gebeurde (p. 48). Nader onderzoek leert overigens dat Patrimonium begin 1933 koninklijk werd goedgekeurd (met dank aan Piet de Baar)!

Persoonlijk heb ik geen enkel bezwaar tegen een grote hoeveelheid aanvullende teksten of kaders in een boek, zeker niet wanneer de doelgroep breed is – zoals hier. Dit boek gaat hierin echter te ver. Dat is jammer, want het bevat een schat aan soms verrassende informatie over Leiderdorp, en vooral over zijn woningbouw, in al zijn facetten. Kortom: voor wie geïnteresseerd is in de geschiedenis van de Leidse regio is dit boek eigenlijk een must, maar het ontbreken van een samenhangend (geschied)verhaal beperkt de toegankelijkheid voor wie meer wil dan bladeren en maakt van het boek een (mooie) puzzel vol interessante en leerzame informatie.

COR SMIT

H.J. de Jonge en W. Otterspeer ed., *Altijd een vonk of twee. De Universiteit Leiden van 1975 tot 2000*. Universitaire Pers Leiden, Leiden 2000. 292 p., ISBN 90-71220-10-9

Altijd een vonk of twee is een boek over de geschiedenis van de Leidse universiteit van 1975 tot 2000 en is uitgegeven ter gelegenheid van het 425-jarige bestaan van de universiteit. De wat mysterieuze titel wordt verklaard in het woord vooraf; het is de slotregel van een gedicht van Daniel Heinsius (1580-1655) en is hier aangehaald, omdat altijd een vonk of twee de liefde van de

Leidenaren voor hun universiteit zal verraden. Niet dat de relatie van de universiteit met de Leidse bevolking in dit boek aan bod komt, want de inhoud beperkt zich tot een beschrijving van de interne ontwikkeling van de universiteit in de periode 1975 tot 2000.

De periodisering is tamelijk willekeurig, geven de redacteuren H.J. de Jonge en W. Otterspeer in het Woord vooraf toe. Er is voor 1975 als begin gekozen omdat over de periode ervóór reeds een boek in de maak is. Toch is er in 1975 wel iets gebeurd, namelijk de invoering van de vijfjarige studieduur. Verder wordt de periode gekenmerkt door de reeds eerder in gang gezette grote toestroom van studenten, waaronder vele vrouwelijke, een toestroom die te danken is aan de studiefinanciering. Niet iedere faculteit profiteert hier in gelijke mate van: godgeleerdheid is in deze tijd van toenemende ontkerkelijking bijvoorbeeld juist 'uit'. Profiteren is ook een te groot woord als tegenover een grotere instroom van studenten niet een evenredige toename van personeel staat, wat niet altijd het geval is. Zeker niet in de periode van bezuiniging, waar de jaren tachtig door gekenmerkt worden. In die jaren tachtig, om precies te zijn in 1982, wordt ook de tweefasestructuur een feit, waarmee het kandidaatsexamen verdwijnt en de eerste fase de studie tot het doctoraal is en de tweede fase die tot de promotie. De toestroom van studenten wordt uiteindelijk effectief ingeperkt door een wijziging van het studiefinancieringsstelsel eind jaren negentig, ook weer een tijd van bezuinigingen op het universitaire budget.

De landelijke trends en maatregelen worden in *Altijd een vonk of twee* per faculteit nader uitgewerkt, waarbij verschillende hoogleraren – elk in een eigen hoofdstuk of subhoofdstuk – de ontwikkeling bij hun (sub)faculteit beschrijven. Deze beschrijvingen worden voorafgegaan door een uiteenzetting van de heer Fasseur over de bestuurlijke ontwikkeling, waarbij de bestuurscrisis van 1994 niet wordt vergeten. Deze bestuurscrisis bespoedigde de totstandkoming van de MUB (Wet modernisering universitaire bestuursorganisatie, 1997) die de – volgens Fasseur 'te ver doorgeschoten' – democratisering terugdraaide, die was vastgelegd in de WUB (Wet universitaire bestuurshervorming, 1970).

In de hoofdstukken die volgen heeft iedere hoogleraar zo te zien een zekere vrijheid gehad om zijn faculteit te behandelen, want deze zijn niet allemaal gelijk van opzet. Zo levert de periodisering bijvoorbeeld moeite op voor de

heer Beukers van de faculteit der geneeskunde, die zijn betoog begint in 1865. Niet dat anderen geen stapje terug doen in de tijd, maar toch zeker niet meer dan honderd jaar! Op een ander gebied is het hoofdstuk over de faculteit der geneeskunde eveneens een buitenbeentje; er wordt met geen woord gerept over de studenten. Niet dat deze in andere hoofdstukken uitgebreid aan de orde komen; en studenten hebben natuurlijk ook niet overal op dezelfde manier van zich laten horen als op de faculteit der sociale wetenschappen, waar verschillende bezettingen plaatsvonden. Toch had ik het aardig gevonden om per faculteit wat meer over die studenten en hun eventuele activiteiten te horen. Mogelijk voelden de schrijvers zich geëxcuseerd omdat de studenten in een apart hoofdstuk behandeld worden. Dat gebeurt in de staart van het boek, in hoofdstuk 12, waarna ook universitaire instellingen zoals het LAK (Leids Academisch Kunstcentrum), het CRI (Centraal Rekeninstituut), het ICLON (de lerarenopleiding) en de *Mare* (het onafhankelijke universiteitsblad) beschreven worden.

Het 'studentenhoofdstuk', waar de redacteuren in het Woord vooraf al als smaakmaker naar verwijzen ('wie de smaak van het boek te pakken wil krijgen'), is echter vooral een opsomming van een aantal oudere en een enkele nieuwe studentenorganisatie. Niets méér over de kritische studenten en over de universitaire vrouwenbeweging, dan de constatering dat de kritische student van toen is veranderd in een berekenende burger en de vrouwelijke student niet meer is geïnteresseerd in emancipatie. Dat is alles wat hier te berde wordt gebracht over de studentenbeweging (m/v). Het gebrek aan belangstelling voor de universitaire vrouwenbeweging treft me nog het meest. In de hoofdstukken over de faculteiten lezen we hierover niet veel meer. Wel dat er zoiets als vrouwenstudies bestond en dat er een bezetting heeft plaatsgevonden om die te behouden – bij de faculteit der sociale wetenschappen – en dat Joyce Outshoorn hier in 1987 werd aangesteld. Maar niets over de achtergrond.

In het subhoofdstuk over de subfaculteit geschiedenis maakt de heer Wesseling het helemaal bont. Overigens neemt hij tussen neus en lippen ook even de subfaculteit kunstgeschiedenis mee. Hij noemt weliswaar het bestaan van het Historisch Aktie Komitee ('een groep socialistische geschiedenisstudenten'), maar hij rept met geen woord over de werkgroep vrouwengeschiedenis, die heeft bestaan van 1976 tot 1991. Evenmin noemt hij bij

zijn opsomming van vakgroepen en namen die van Marjan Schwegman, de medewerkster vrouwengeschiedenis die tien jaar de vrouwengeschiedenis aan de Leidse universiteit heeft gepromoot. Zijn stelling is dan ook dat er niets is geweest dat de periode 1975 tot 2000 een eigen gezicht heeft gegeven. Wat hem betreft zijn de vrouwen in het verleden blijkbaar weer net zo onzichtbaar als ze waren voor die tijd!

Hoofdstuk 12, het studentenhoofdstuk, had dit gemis kunnen goedmaken, maar helaas. *Altijd een vonk of twee* lezend, lijkt het daardoor, of de universiteit nog net zo'n mannenbolwerk is als dertig jaar geleden, met slechts mannelijke hoogleraren aan het woord. Terwijl er volgens mij toch wel degelijk – mede dankzij de universitaire vrouwenbeweging – énige vooruitgang is geboekt.

AGNES VAN STEEN

G.D.M. Schwencke en M.I.A. Spieksma-Boezeman, *Van Abtspoelhof naar Zoutkeetlaan, "uw straatnaam verklaard"*. Vereniging Oud Oegstgeest, 2003. 94 p., ISBN 90-9017599-7. € 9,95

Dit straatnamenboek van Oegstgeest valt vooral op door de rijke illustraties, grotendeels in kleur. Sommige in de mooie zomer van 2003 geschoten foto's kunnen meteen als ansichtkaart vermenigvuldigd worden. Bij enkele plaatjes is helaas de scherpte onvoldoende; dit zijn zo te zien scans van een niet al te hoge resolutie. Maar met de vele illustraties is al veel gezegd. Van tal van straten wordt uitsluitend vermeld dat ze genoemd zijn naar een Nederlandse componist, of Indisch eiland, of architect. Maar als onder Clematislaan alleen staat dat dat is een "Straat in de Bloemenbuurt, genoemd naar het plantengeslacht Clematis", kan zelfs een prachtige foto van Clematis montana, bloeiend in het voorjaar, weinig vergoeden. Dat hier geen uitvoerige botanische verhandeling past, zal duidelijk zijn, maar iets over de aanleg enz. zou toch wel welkom geweest zijn. Bij de wat oudere namen (soms ook inmiddels vervallen namen) of namen die een verwijzing zijn naar een brok Oegstgeester geschiedenis, wordt wel uitvoeriger stilgestaan. Omdat over de meeste van die zaken al eens eerder gepubliceerd is, en dan vaak ook veel uitgebreider, lijkt het een beetje een uittreksel uit een (gelukkig met naam en toenaam

vermelde) grotere publicatie. Per saldo moet dus gezegd worden dat de inhoud een beetje beperkt is en dus tegenvalt.

PIET DE BAAR

Jan van der Kooij en Aafke Vis-Kisman, *Leiderdorp van straat tot straat.* Gemeente Leiderdorp in samenwerking met Uitgeverij Verhagen BV, Rijnsburg [2003] 146 p., geen ISBN

Dit is een straatnamenboek van de soort zoals men die gewoonlijk ziet. Per straat wordt vermeld wanneer het besluit genomen is om de straatnaam te geven, waar hij precies ligt, en een verklaring van de naam. Soms is dat een haast vermakelijk verhaaltje, zoals bij Ockenrode, dat een verzinsel is, gebrouwen uit twee naamgedeelten, of het Chris Keijserpad. Bij de overoude straten wordt een enkele keer wat dieper op de geschiedenis ervan ingegaan, zoals bij de Achthovenerweg en Hoogmadeseweg, de laatste zelfs met een foto van een oude kaart, maar doorgaans is het maar magertjes wat er te berde gebracht wordt. Zo staat bijvoorbeeld. bij Nievaartpad slechts dat het zijn naam dankt aan J. Nievaart, oud-wethouder van Leiderdorp. Levensjaren of periode van zijn wethouderschap konden er niet af; zijn verdiensten voor de gemeente zijn niet voor het voetlicht gehaald, en er wordt niet verwezen naar literatuur of wat dan ook waar men meer over hem zou kunnen achterhalen. Veel namen zijn inderdaad weinig historisch, maar de tekst ademt zo 'dooddoenerig', zo 'kort door de bocht'. Er had ook van die namen veel meer gemaakt kunnen worden. Nu is de eindindruk die van een ongelofelijke hoop gemiste kansen. Dat de ietwat uitvoeriger bespreking van de namen van en binnen de nieuwbouwwijken nog een deel vergoedt, kan die eindindruk helaas niet goedmaken.

PIET DE BAAR

DIRK VAN ECK-STICHTING
LEIDEN

De Dirk van Eck-Stichting vraagt aandacht voor 'gewone mensen' uit het Leidse verleden. Zij doet dat onder meer met lezingen, filmavonden, de videoreeks 'Stadsbeeld in Beweging' en het *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken.*

De stichting werd op 1 mei 1987 opgericht. Haar naam dankt zij aan Dirk Antonie van Eck (1867-1948), de 'peetvader' van de Leidse sociaal-democratie, die zich als lid van de gemeenteraad jarenlang heeft ingezet voor de verbetering van de levensomstandigheden van zijn stadgenoten.

U kunt aan de activiteiten van de Dirk van Eck-Stichting bijdragen door een donatie over te maken op gironummer **35 66 42**, ten name van de Dirk van Eck-Stichting, Postbus 849, 2300 AV Leiden.

Belangstellenden die € 15 of meer doneren, ontvangen het *Jaarboek* in het jaar van hun donatie. Daarnaast krijgen donateurs aantrekkelijke kortingen op de video's en boeken waaraan de naam van de stichting is verbonden.

ISBN 90-73279-74-0
ISSN 1387-8123